

ELM va HƏYAT

Azərbaycan
Milli Elmlər
Akademiyası

Elmi-populyar jurnal

ISSN: 2710-0944 № 3 (481), 2023

Jurnal 1961-ci ildən nəşr olunur

REDAKSİYA HEYƏTİ

BAŞ REDAKTOR

İsa Həbibbəyli - AMEA-nın prezidenti, akademik

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Ağahüseyin Şükürov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin müdürü, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ÜZVLƏR

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıcılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı
Arif Həşimov - AMEA-nın I vitse-prezidenti v.i.e., akademik-katib, akademik
Dilqəm Tağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İbrahim Quliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Ömər Eldarov - Akademik
Rasim Əliquliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İradə Hüseynova - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Nərgiz Paşayeva - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Tofiq Nağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Gövhər Baxşəliyeva - AMEA-nın vitse-prezidenti v.i.e., akademik
Cəmil Əliyev - AMEA Rəyasət Heyətinin üzvü, akademik
Əhliman Əmiraslanov - Milli Məclisin Səhiyyə Komitəsinin sədri, akademik
İsmayıł Hacıyev - AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
Fuad Əliyev - AMEA-nın Gəncə Bölməsinin sədri, akademik
Fərhad Xəlilov - Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının sədri, Xalq rəssamı
Firəngiz Əlizadə - Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri
Oktay Qasımov - AMEA-nın müxbir üzvü

BEYNƏLXALQ HEYƏT

Se Fuçjan - Çin İctimai Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Dərya Örs - Türkiyə, Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix yüksək Qurumunun rəhbəri, professor
Müzəffər Şəkər - Türkiyə Elmlər Akademiyasının prezidenti, professor, doktor
Behzad Yuldaşev - Özbəkistan Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Kunsulu Zakarya - Qazaxıstan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, professor
Taliya Xabriyeva - Rusiya Elmlər Akademiyası prezidentinin müavini, akademik
Nikolay Sokolovski - Polşa Elmlər Akademiyasının Ədəbi Tədqiqatlar İnstitutunun əməkdaşı, professor
Boris Nikolov - Bolqarıstan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, akademik
Stefani Sini - İtaliya (professor)

MƏSUL KATİB

Sərvan Kərimov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin Dövri nəşrlər sektorunun baş mütəxəssisi

BƏLƏDÇİ

İsa Həbibbəyli - Yeni tarixi mərhələ: reallıqlar və çağırışlar	5
Rasim Əliquliyev - Yüksək texnologiyalara əsaslanan cəmiyyətimizdə mühəndis peşəsinin nüfuzu getdikcə artmaqdadır	12
Elnur Mustafayev - Müstəqil Azərbaycan gəncləri kontekstində elmə dövlət dəstəyi.....	15
Güllü Yoloğlu - Xinalıq kəndi və Köç yolu UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısında	19
Sadıx Nəbiyev - Kosmosda Azərbaycan izləri: sabaha yönəlmış tarix	21
Yaşar Rəhimov - Ümid-Dilucu körpüsünün rolü və əhəmiyyəti	25
İsmayıł Musa - Azərbaycanın Zəngəzur mahalı niyə və necə bölündü?	30
Məhbubə Əliyeva - Qərbi azərbaycanlıların yaddaşından sözü'lən yurd həsrəti	34
Pərvin Ahənci - Mesenat, vətənpərvər, maarifpərvər Hacı Zeynalabdin Tağıyev.....	38
Elnur Həsənov - Nizami Gəncəvinin şəcərəsi	42
Orxan İsayev - Azərbaycan ədəbiyyatının Kərkük qoluna qısa nəzər	46
Arzu Hacıyeva - Heydər Hüseynov və Cənubi Azərbaycan mövzusu	50
Elmira Axundova - Əl-Fərabinin məntiqi (əqli və nəqli) bilik qaynaqları - musiqi terminologiyası, etik-estetik və bədii dəyərlər.....	53
Ələddin Məlikov - Fideizmin tərifi, mahiyyəti, növləri və nümayəndələri	59
Fuad Əliyev, Sara Əzizova - Sürtkü yağlarının yaranması.....	64
Azər Əliyev - Korporativ istiqraz bazarının investisiya cəlbediciliyi	69
Dünya elm aləmində	72
Pərvanə Əliyeva - Azərbaycan təsviri incəsənətində qadın obrazının tarixi inkişafi	74
Назмин Җафарова - День музыки Узеира Гаджибейли	76
İzmira Quliyeva - Köhnə Bakının çini dəstləri	81
Natəvan Məmmədova - Bina və qurğuların qrunṭ bünövrələrinin gərginlik vəziyyəti	85
Yusif Rəhimov, Qafqaz Ağabalayev - Kiş və Şin çayları hövzələrində ekocoğrafi problemlər.....	88
Arzu Məlikova - Siniflərdə inklüziv təlim mühitinin yaradılması yolları	94
Hulya Seidzadeh - The Integration of STEAM Applications in History Classes: Unleashing the Power of Interdisciplinary Learning.....	98
Roya Safarova - Migration and Diplomacy	100
Layla Challioglu - Role of Azerbaijan in enhancing of Energy Security in EU: Developments and Perspectives	102
Səmirə Mir-Bağırzadə - Yaponiya mədəniyyəti	108
Sağlamlıq - Ürəyə və bağırsaqlara faydası ilə seçilən giləmeyvə	110
Meridian	112

i İĞDIR-NAX KƏMƏRİNİN TƏMƏ

Nax
25 sentyabr

*İğdır-Naxçıvan qaz kəmərinin təməlinin qoyulması
mərasimindən sonra Azərbaycan-Türkiyə sənədləri imzalanıb.*

Naxçıvan, 25 sentyabr 2023-cü il

İsa HƏBİBBƏYLİ
AMEA-nın prezidenti,
Milli Məclisin deputati, akademik

Yeni tarixi mərhələ: reallıqlar və çağırışlar

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Qalib ordumuzun Qarabağda apardığı lokal antiterror tədbirlərinin qısa müddətdə, cəmi 23 saat ərzində başa çatdırılması müstəqil dövlətimizin suverenliyinin tam olaraq təmin edilməsi ilə nəticələnmişdir. Çoxəsrlilik Azərbaycan tarixinin təkrarolunmaz qəhrəmanlıq nümunəsi olan 44 günlük Vətən müharibəsində böyük Zəfərin qazanılması və 20 sentyabr 2023-cü il tarixdə Qarabağda separatçı qüvvələrin tərkisiləhədilərək dövlət suverenliyimizin tam təmin edilməsi Ali Baş Komandan İlham Əliyevin xalqımız və müstəqil dövlətimiz qarşısında müstəsna xidmətidir. Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayib Ərdoğanın Naxçıvanda mətbuata Bəyanatında səsləndirilmiş Qarabağda keçirilən lokal antiterror tədbirlərinin "son dərəcədə qısa müddətdə, mülki şəxslərin hüquqlarına yüksək həssaslıq göstərilərək uğurla başa çatdırılması bizim üçün qürur mənbəyi olmuşdur" kimi ürəkdən gələn səmimi sözləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin xidmətlərinin sözün böyük mənasında milli iftixar nümunəsi olduğunu nümayiş etdirir. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin xalqımıza ünvanladığı müraciət ölkəmizdə və regionda baş vermiş reallıqların siyasi cəhətdən qiymətləndirilməsi ümummilli iftixar duyusunun parlaq ifadəsi və gələcəyə doğru çağırışların bəyanatıdır.

Qarabağda qazanılmış tam Qələbə ilə Ermənistən uydurma "böyük Ermənistan" xülyasına birdəfəlik son qoyulmuş, "Arsax" adlandırılın qondarma qurum süquta uğramış, ləğv edilmişdir. Eyni zamanda, tarixi Qarabağ Zəfərinin əbədiyyətini müəyyən edən 20 sentyabr 2023-cü il qısa müddəli lokal antiterror tədbirləri ilə həm də dövlət suverenliyimiz bərpa olunmuş, həmçinin regionda və dünyada yeni bir tarixi mərhələyə yol açılmışdır. Azərbaycan Respublikasının

Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayib Ərdoğanın Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfəri, burada apardıqları danışıqlar və imzalanan sənədlər ölkəmizdə tam suverenliyin təmin edilməsindən sonrakı arzu edilən yeni tarixi mərhələnin başlanması hadisəsinə çevrilmişdir. Dünya liderləri arasında xüsusi yeri olan Prezident İlham Əliyevin və Cümhurbaşkanı Rəcəb Tayib Ərdoğanın Naxçıvanda keçirdikləri görüşlər, buradan veril-

miş bəyanatlar və atılmış qətiyyətli addımlar Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının müasir inkişafına böyük təkan verməklə bərabər, həm də geniş mənada beynəlxalq münasibətlərin, xarici iqtisadi əlaqələrin, ölkəmizin nəqliyyat-loqistika siyasətinin hərtərəfli surətdə yeni hədəflərə doğru aparılmasına xidmət edir. Bu baxımdan mü hüüm tarixi əhəmiyyətə malik olan 25 sentyabr 2023-cü il Naxçıvan Zirvə görüşü Avrasiya miqyasında Azərbaycanın mövqelərinin daha da genişləndirilməsinə, regionla əlaqədar zəruri problemlərin uğurla həll edilməsinə meydan açan tarixi hadisədir. Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayib Ərdoğanın Naxçıvana səfəri "Bir millət - iki dövlət" olan qardaş ölkələrinin əlaqələrinin inkişafında yeni və əhəmiyyətli səhifələrdən biri olmuşdur. Qarabağda qazanılan tam suverenliyin təmin edilməsindən sonra Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsindən Türkiyəyə və oradan da dünyaya yeni enerji axını ilə əlaqədar məsələlərin gündəmə gətirilməsi, çoxdan haqqında söhbət gedən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun Qars-İqdir-Naxçıvan qolunun çəkilməsinin rəsmiləşdirilməsi və muxtar respublikanın dünyaya çıxışına daha bir yol açılması ölkəmiz-

də yeni bir inkişafa start verilməsinin başlanmasının bəyanatı kimi səslənir.

Naxçıvan görüşünün əsas mövzularından olan Zəngəzur dəhlizi ilə əlaqədar məsələlərin də gündəmdə mühüm yer tutması artıq regionda ideyadan-əmələ doğru keçidin də böyük sürətlə irəli doğru getdiyini düşünməyə əsas verir. Büttün bunlar Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyanatında, Cənubi Qafqazda və Türkiyə ilə əlaqələrdə yeni bir tarixi mərhələsinin başlanmasının qəti anonsunun verilməsi deməkdir. Naxçıvan Zirvə görüşündə ümumiyyətlə, ölkəmizin inkişafı dövlətlərarası münasibətlərin yeni mərhələyə çatdırılması üçün əhəmiyyətli olan rəsmi sənədlərin imzalanması bu tarixi görüşün beynəlxalq miqyasını diqqət mərkəzinə çatdırır. Bu cəhətdən Naxçıvan Zirvə görüşündə imzalanmış "Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Türkiyə Respublikası hökuməti arasında Türkiyə Respublikasının Qəhrəmanmaraş vilayətində yaşayış binaları, ibtidai məktəb, uşaq baxçası və mədəniyyət mərkəzinin tikilməsi haqqında Əməkdaşlıq Sazişi" və "Azərbaycan Respublikasında və Türkiyə Respublikasında bərpa olunan enerji mənbələrindən istehsal olunan elektrik enerjisinin ötürülməsi sahəsindən Azərbay-

can Respublikasının Energetika Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikasının Energetika və Təbii Sərvətlər Nazirliyi arasında Anlaşma Memorandumu" müstəqil dövlətimizin və beynəlxalq münasibətlərimizin daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində qəbul edilmiş əhəmiyyətli qərarlardır.

Məlum olduğu kimi, dünyanın diqqət mərkəzində olan Zəngəzur dəhlizi məsələsi əslində XX əsrin əvvəllərində sovet Rusiyası ilə Ermənistanın Cənubi Qafqazda, xüsusən Naxçıvan regionunda məqsədli şəkildə yaratdığı problemdir. Rusiya bolşevik hökumətinin Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələrini kəsmək, Naxçıvanı Azərbaycanın əsas hissəsindən ayırmak və münasib şərait yarandığı təqdirdə bu diyarı Ermənistanın tərkibinə qatmaq üçün yaratdığı həmin problem Ermənistənin ərazi iddialarının məkrili şəkildə gerçəkləşdirə bildiyi ədalətsizliklərdən biridir. Azərbaycanın o zaman Rusiyadakı Fövqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi olan Behbud ağa Şahtaxtinski 1920-ci ildə Vladimir Leninə yazdığı məktublarda rəsmi surətdə Zəngəzurun Ermənistana verilməsinə özünü etirazını bildirmiş və bunun Rusyanın cənubi-qərb sərhədlərində gərginlik yaradacağını sovet dövlətinin rəhbərlərinə çatdırılmışdır. Buna baxmayaraq, ermənipərəst Rusiya bolşevik hakimiyyəti Erməni daşnak qüvvələrinə dəstək verərək, qədim Azərbaycan ərazisi olan Zəngəzuru işgal edib, zorla Ermənistənin tərkibinə qatmışlar. Bütün bunlar nəzərə alınmaqla, müasir şəraitdə Zəngəzur dəhlizi məsələsinin həlli prosesində Naxçıvan faktoru xüsusi yer tutur. Naxçıvanın Azərbaycanın əsas ərazisi ilə əlaqələrinin bərpa edilməsi, muxtar respublikanın blokadadan çıxarılması kimi zəruri problemlərin həllindən başqa Zəngəzur dəhlizinin açılması həm region dövlətləri olan Türkiyə, Rusiya və İranla və eyni zamanda, Yaxın Şərqi və Avropa ilə əlaqələrinin daha da intensivləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Ona görə də Azərbaycan və Türkiyə liderlərinin Naxçıvan görüşü zamanı Zəngəzur dəhlizi məsələsinin gündəmdə olması geniş mənada regionda həm regional, həm də qlobal problemlərin həll edilməsinin müzakirə olunması baxımından əhəmiyyətlidir. Zəngəzur dəhlizi-

nə dair müzakirələrin vaxtilə sünü şəkildə Azərbaycan üçün Zəngəzur problemin yaradıldığı bir məkanda aparılması məsələnin həllinin daha optimal yollarını müəyyən etmək baxımından daha bir mühüm addım kimi qiymətləndirilə bilər. Bütün bunlara görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayib Ərdoğanın, 25 sentyabr 2023-cü il Naxçıvan Zirvəsindən səsləndirdikləri bəyanatlar Avrasiya və Cənubi Qafqaz, o cümlədən də Azərbaycan-Türkiyə və həm də İran və Ermənistən üçün də aktual və əhəmiyyətli məsələlərin tarixin yeni dövrünün diqqət mərkəzinə çəkilməsi baxımından mühüm ictimai-siyasi əhəmiyyətə malikdir.

Dövlət başçılarının Naxçıvan görüşünün əsas mövzularından biri olan Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı məsələlərin müzakirə edilməsi Azərbaycan-Türkiyə müttəfiqliyinin dünya birliyinə böyük töhfə olacaq Orta dəhlizin yaradılmasına kömək edəcəkdir. Beləliklə, Avropana ilə Asiyani birləşdirən tarixi İpək Yolunun region və dünya ölkələri üçün daha sərfəli və əlverişli bir marşrutunun yaradılması təmin edilecəkdir. Ona görə də tarixi əhəmiyyətə malik Naxçıvan görüşü mahiyyəti etibarilə Azərbaycan Respublikasının strateji maraqlarına uğurla xidmət edən mühüm regional və beynəlxalq əhəmiyyətli platformadır.

Bütün bunlarla bərabər, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevlə Türkiye Cumhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayib Ərdoğanın Naxçıvan görüşü ölkəmizin ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı və sosial-iqtisadi inkişafi üçün xüsusi ilə mühüm və əhəmiyyətli hadisədir. Türkiyə Cumhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayib Ərdoğanın Muxtar Respublikaya səfəri ilk növbədə XX əsrin əvvəllərində erməni-bolşevik birləşmələrinin Qərbi Zəngəzuru işgal etməsi ilə Azərbaycanın əsas ərazisindən ayrı salınmış Naxçıvanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bununla qardaş Türkiyə 13 oktyabr 1921-ci il tarixdə imzalanmış Beynəlxalq Qars müqaviləsinin bu qədim Azərbaycan ərazisi ilə əlaqədar

müddəalarının müasir dövrədə qüvvədə olduğunu beynəlxalq ictimaiyyetinin, xüsusilə Ermənistan Respublikası rəsmilərinin diqqətinə çatdırılmışdır. Naxçıvan görüsələri vasitəsilə ilə nəticə etibarilə 15 iyun 2021-ci il tarixdə imzalanmış Şuşa Müttəfiqlik Müqaviləsinin müddəələri ilə səsləşən bu tarixi missiya Naxçıvana ikinci bir dövlətin müdaxilə etməsinin beynəlxalq hüquq normaları və Türkiyə dövlətinin Qars müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş öhdəlikləri ilə bir araya sıgmaması bir daha nəzərə çatdırılmışdır. Naxçıvan görüşü zamanı dövlət başçıları tərəfindən rəsmi şəkildə açılış mərasimi keçirilmiş Naxçıvan Bərpa-İstehsalat Hərbi kompleksinin istifadəyə verilməsi də burada müdafiə və təhlükəsizlik problemlərinin daha intensiv şəkildə həll edilməsinə hesablanmış mühüm strateji addımdır.

Uzun illərdən bəri çətin blokada şəraitində yaşamağa məcbur edilmiş Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar məsələlərin həlli də Naxçıvan zirvəsinin ana xətlərini təşkil edir. Fikrimizcə, Naxçıvan görüşü zamanı diqqət mərkəzinə çəkilmiş problemlərin həlli məsələləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2023-2027-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramının həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə istiqamətləndirilmişdir. İki müttəfiq dövlətin liderlərinin İqdır-Naxçıvan qaz kəmərinin təməlinin qoyulması mərasimində birgə iştirakı bir çox cəhətdən qəbul edilmiş Dövlət proqramının vaxtında və yüksək şəkildə icra edilməsinə xidmət edən mühüm əməli addımdır. Bu, hər şeydən əvvəl, Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin mavi yanacaqla təmin edilməsinə təminat verən çox səmərəli sosial layihədir. İkincisi, İqdır-Naxçıvanın qaz kəmərinin çəkilməsi Dövlət Proqramında geniş yer tutan Muxtar Respublikanın sənayeləşdirilməsi sahəsində nəzərdə tutulan maddələrin yerinə yetirilməsi üçün də zəruri gedmişdir. Bu cəhətdən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Naxçıvandakı bəyanatında İqdır-Naxçıvan qaz kəmərinin "ikinci xətt" kimi qiymətləndirilməsi regionda

sosial-iqtisadi sferada nəzərdə tutulan geniş miqyaslı yeniləşmələrin həyata keçirilməsi üçün zəruri səmərəli imkanların yaradılması deməkdir. Üçüncüüsü, əlbəttə, Naxçıvana qardaş Türkiyə ərazisindən yeni qaz kəmərinin çəkilməsi Muxtar Respublikanın qaz təminatında bu vaxta qədər tətbiq olunan birxətli idxlərin çətinliklərinin aradan qaldırılmasına da səbəb olacaqdır. Dördüncüsü, hesab edirik ki, İqdır və Naxçıvan arasında yeni qaz təsərrüfatı kompleksinin salınması Naxçıvan üçün olduğu kimi, qarşılıqlı su-rətdə Türkiyənin İqdır bölgəsinin daha da inkişaf etdirilməsinə də əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərəcəkdir. Bu isə öz növbəsində Ermənistan Respublikası və İran İslam Respublikası ilə həmsərhəd zonada yerləşən Naxçıvan və İqdır bölgələrinin mövqelərinin möhkəmləndirilməsi cəhətdən də əhəmiyyətlidir. Ən nəhayət, yeni qaz təchizatı layihəsi Naxçıvanda yeni iş yerlərinin açılması baxımından da əlverişli və əhəmiyyətlidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının enerji təchizatı və təhlükəsizliyi məsələlərinin dövlət başçıları səviyyəsində gündəmə gətirilməsi bu istiqamətdə yeni və əlavə ehtiyat mənbələrini aşkar çıxarılması və istifadəyə verilməsi problemlərinə də işıq salmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bəyanatında Naxçıvan Muxtar Respublikasındaki yaşıl enerji potensialı haqqında səsləndirilmiş aşağıdakı məsələlər bu regionda alternativ enerji mənbələri sahəsində həyata keçiriləcək tədbirlərin miqyasını və əhəmiyyətini daha əyani şəkildə təsəvvür etməyə imkan yaradır: "İqdır-Naxçıvan qaz kəmərinin çəkilişi ilə ikinci xətt vasitəsilə Naxçıvana təbii qazın verilməsinə şərait yaradacaq.

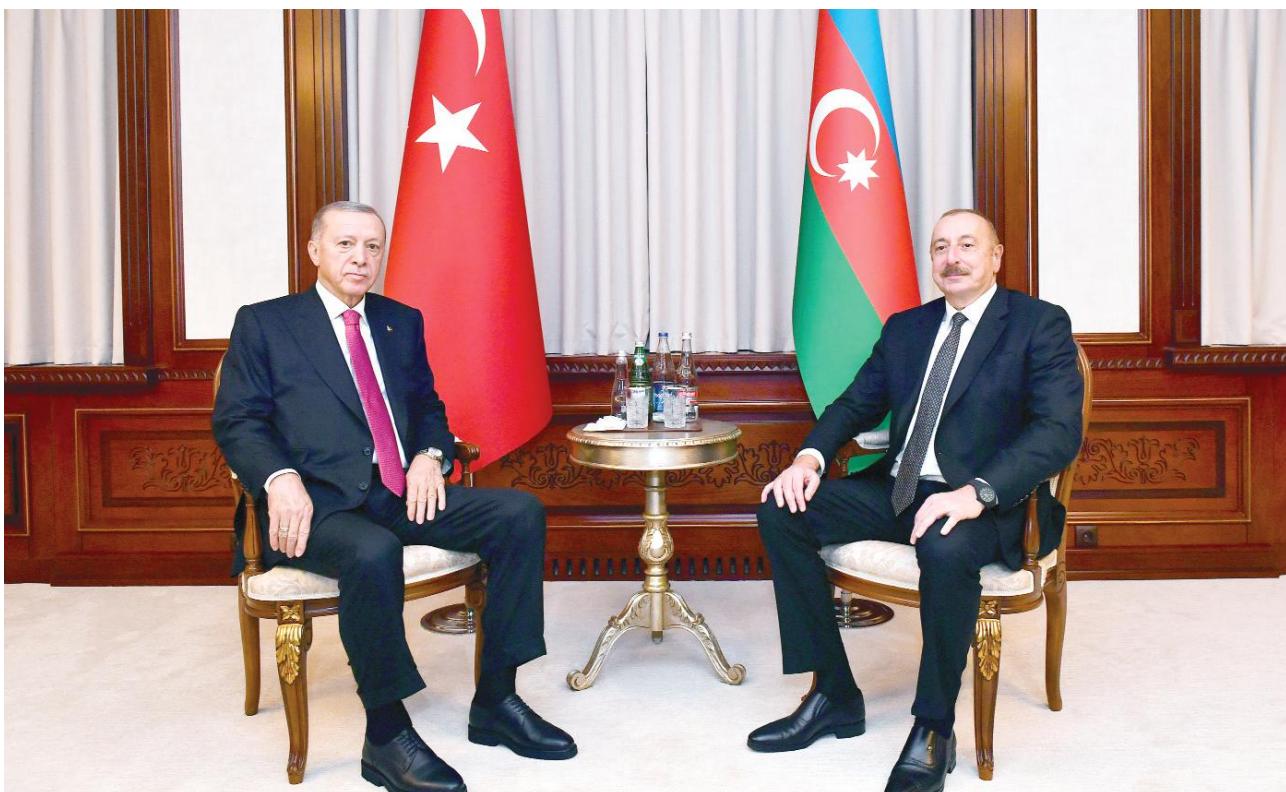
...Naxçıvanın qazı, nefti olmasa da, günəşti var və Naxçıvanda günəş elektrik stansiyalarının inşası ilə bağlı bizim böyük planlarımız var. Bu planlar gerçəkləşərsə, Naxçıvan "yaşıl enerji" zonasına çevrilə bilər. Çünkü burada həm günəş, həm külək, eyni zamanda su-elektrik stansiyalarının inşası üçün böyük potensial var və gələcəkdə Naxçıvandan Türkiyəyə ən azı 1000 meqavat həcmində "yaşıl enerji" ixracı da mümkün olacaqdır".

Müstəqil Azərbaycan dövləti qardaş Türkiyə ilə birlikdə Naxçıvanın enerji potensialından tam istifadə olunması üçün əməli addımlar atmaqdadır. Prezident İlham Əliyevin bəyanatında səslənən və artıq uğurla keçirilmiş Türkiyə-Azərbaycan III Enerji Forumunun Naxçıvanda təşkil edilməsi muxtar respublikanın "yaşıl enerji" sərvətlərindən istifadənin səmərəli yollarının müəyyən edilməsi üçün zəruri hazırlıq işlərinə başlanıldığından xəbər verir. Həqiqətən də, ümumiyyətlə, Naxçıvan 15 il ərzində işıqdan və qazdan böyük çətinliklər yaşasa da, hazırda burada enerji istehsali baxımından mövcud olan böyük ehtiyat mənbələrini işə salınması ilə nəinki muxtar respublikanın, ümumiyyətlə ölkəmizin enerji potensialını daha da inkişaf etdirmək üçün mühüm nəticələr əldə etmək mümkün olacaqdır.

Məlum olduğu kimi, iqlimşunas coğrafiyaçı alımların qənaətinə əsasən, Naxçıvan il ərzində günəşli günlərin sayına görə nəinki Azərbaycanda, ümumiyyətlə, regionda birinci yerlərdə durur. Bundan başqa, muxtar respublikanın bəzi yerlərində, xüsusilə Culfa rayonunda külək enerjisi baxımından əlverişli təbii şərait mövcuddur. Ərazidə bir sıra dağ çaylarının olması

isə Naxçıvanda elektrik enerjisi ehtiyatını genişləndirməyə imkan yaradır. Bütün bunlar Prezident İlham Əliyevin müəyyən etdiyi kimi, alternativ enerji mənbələri hesabına Naxçıvan Muxtar Respublikasında su, günəş və külək enerjisi sahələrində yeni enerji kompleksləri yaratmaq üçün tam əsas verir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Programında da bu regionda alternativ enerji stansiyalarının işə salınması maddələri özünə geniş yer tutmuşdur. Bu, o deməkdir ki, ən yaxın gələcəkdə konkret olaraq 2024-cü ildən etibarən Naxçıvanda artıq yaşıl enerji üzrə yeni enerji kompleksləri yaradılacaqdır. Bu isə Muxtar Respublikanın enerjiyə olan tələbatının tam ödənilməsi, yəni Naxçıvanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə münasib imkan yaratmaqla bərabər, Muxtar Respublikada sənayeləşmə proqramlarının uğurla reallaşdırılmasına və Dövlət Programında əsas yer tutan burada Azad İqtisadi Zonanın yaradılması ilə əlaqədar geniş infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə tam təminat verə biləcəkdir. Bundan başqa, Naxçıvan Muxtar Respublikası qardaş Türkiyə Cumhuriyyətinin elektrik şəbəkəsinə qoşulmaqla, ölkəmizin enerji ixrac edən regionuna çevri-

ləcəkdir. Hazırda Avropa ölkələrində enerji sahəsində yaranmış kəskin qılıqlı və çatışmazlığı nəzərə alsaq, onda Naxçıvanın enerji ehtiyatlarının üzə çıxarılaraq, Türkiyə vasitəsilə Avropaya ixrac olunmasının nə qədər böyük imkanlara malik olduğunu və ölkəmizin büdcəsinə əhəmiyyətli dərəcədə gəlir əlavə edə biləcəyini əyani surətdə təsəvvür etmək mümkündür. Yeri gəlmışkən, deyək ki, əgər sülh müqaviləsi imzalanarsa, Naxçıvan Muxtar Respublikasının enerji potensialından Ermənistən da əsaslı şəkildə faydalana bilər. Hətta tam qarşılıqlı anlaşmanın yarandığı təqdirdə, Naxçıvanda istehsal edilən enerji ehtiyatlarının Naxçıvan-İrəvan-Türkiyə, yaxud Naxçıvan-İrəvan-Tbilisi vasitəsi ilə Avropaya nəql edilməsi məsələlərinə baxılması da mümkündür.

Naxçıvan Zirvə görüşündə diqqət mərkəzinə olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun Qars-İqdir-Sədərək-Naxçıvan qolunun çəkilməsinin reallaşdırılması həm regional və həm də qlobal əhəmiyyətə malik olan əhəmiyyətli məsələdir. Haqqında bir neçə il əvvəldən söhbət gedən, müəyyən zəruri hazırlıq işləri aparılan Qars-İqdir-Naxçıvan Dəmir yolu xətti Çin xalq Respub-

likasından başlayaraq Avropaya qədər uzanan Bakı-Tbilisi-Qars Dəmir yolunun Asiyaya doğru şaxələndirilməsinə səbəb olacaqdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevlə Türkiyə Cumhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayib Ərdoğanın 25 sentyabr 2023-cü il tarixdə Naxçıvanda imzaladıqları "Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Qar-Naxçıvan Dəmir yol layihəsinə dair Niyət Protokolu" hazırlıda dünya ölkələrinin xüsusi önem verdiyi Orta Dəhliz probleminin daha əlverişli bir marşrutunun yaradılmasına start verən müüm dövlət sənədi kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məhz Qars-Naxçıvan Dəmir yolunun çəkilməsi ilə Naxçıvan Orta dəhlizin əsas tranzit qovşaqlarından biri kimi böyük surətlə inkişaf edən bir diyara çevriləcəkdir. Bununla Naxçıvan Muxtar Respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramını ana maddəsi olan Naxçıvan Azad İqtisadi Zonasının salınması və inkişaf etdirilməsi üçün çox zəruri olan nəqliyyat-loqistika problemi də həll edilmiş olacaqdır. Belə ki, Naxçıvan-Qars Dəmir yolu Naxçıvan Azad İqtisadi Zonasını bir tərəfdən Türkiyə vasitəsilə Avropa ilə, digər tərəfdən isə İran Respublikası-

sindan keçməklə Asiya ölkələri ilə əlaqələndiriləcəkdir. Həmçinin Qars-Naxçıvan Dəmir yolu-nun Ermənistanın sosial-iqtisadi inkişafı ilə əla-qələndirilməsi də xüsusi əhəmiyyətə malik ola bilər. Bu Dəmir İpek Yolu marşrutunun Naxçıvan vasitəsilə Ermənistanla əlaqələndirilməsi özlərini bataqlığa salmış bu ölkəni blokada və ziyyətindən çıxarmaqla ora bütün sahələr üzrə yeni nəfəs gətirmək imkanlarına malikdir.

Azərbaycan-Türkiyə liderlərinin Naxçıvan Zirvə görüşü həm də muxtar respublikanın dünya ölkələrinin diqqət mərkəzinə çəkilməsi cə-hətdən də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan və Türkiyənin dövlət başçılarının və onları müşayiət edən nü-mayəndə heyətlərinin rəsmi şəkildə qarşılanması, təsdiq edilmiş tədbirlərinin vaxtında və yüksək səviyyədə təşkil olunması, dövlət sənədlərinin imzalanma mərasimlərinə ev sahibliyi etməsi kimi məsuliyyətli və şərəfli imtahandan da uğurla çıxmışdır. Dövlət başçılarının Zirvə görüşü müasir Naxçıvanın dövlət əhəmiyyətli görüşlərin təşkil edilə biləcəyi, beynəlxalq səviyyəli elmi-mədəni forumların, tədbirlərin keçirilməsi imkanlarına malik olan bir şəhər kimi tanınması üçün də əhəmiyyətli hadisədir. Hesab edirik ki, rəsmi Naxçıvan görüşləri bu qədim diyarın turizm baxımından reklamı üçün də əlverişli şərait yaratmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bəyanatında haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, tarixi Naxçıvan Zirvə görüşü Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin genişləndirilməsinə və daha da möhkəmləndirilməsinə yeni və geniş imkanlar yaranan ictimai-siyasi hadisə olaraq yaddaşlara yazılmışdır. Prezident İlham Əliyevin bəyanatında diqqət mərkəzinə çəkilən aşağıdakı fikirlər Naxçıvan görüşünün Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri dərin siyasi mənasını və əhəmiyyətini bütün yönəri ilə ümumiləşdirir: "Bütün bu tarixi layihələr bir daha onu gös-tərir ki, bizim dövlətlərimiz nə qədər bir birləri-nə bağlıdır, bir birlərinə yaxındır. Biz bir-birimizə dəstək verməklə, eyni zamanda regional mə-sələləri də düz istiqamətdə yönləndiririk. Yəni, bizim müştərək maraqlarımız ondan ibarətdir ki,

bölgədə sülh olsun, əmin-amanlıq olsun, müha-ribələr olmasın, ölkələrin ərazi bütövlüyü təmin edilsin".

Azərbaycan və Türkiyə dövlət rəhbərlərinin Naxçıvan Zirvə görüşündən çıxarılan ən mühüm və ümumiləşdirilmiş nəticə məhz bundan ibarətdir. Vaxtilə, Mustafa Kamal Atatürkün "Türk qapısı" adlandırdığı Naxçıvan 25 sentyabr 2023-cü il Zirvə görüşündə iki qardaş dövlətin qüdrətli liderləri tərəfindən qəbul edilən qərarların işi-ğında dünyaya açılan bir qəpiyə çevriləmək im-kanları əldə etmişdir. Bü tövlükdə, Naxçıvan gö-rüşləri Azərbaycan dövlətinin hərbi-iqtisadi qüdrətinin, ərazi bütövlüğünün daha da möhkəmləndirilməsi, "Bir millət-iki dövlət" olan Azərbaycan və Türkiyə əlaqələrinin müasir in-kişaf səviyyəsinə çatdırılması və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişafında yeni reallıq-lar mərhələsinin formalasdırılması istiqamətlə-rində böyük addımların atılması ilə səciyyələnir. Naxçıvan Zirvə görüşünün mesajları ölkəmizin və ümumiyyətlə, regionun həyatında daha əhə-miyyətli və şərəfli günlərin başlamasından xə-bər verir. Son günlərdə Qarabağda baş verən hərbi-siyasi hadisələr, xüsusən, buradakı qon-darma cinayətkar qurumun buraxılması böyük bir müharibə ocağının tam söndürülməsi, vandal terrorçu qruplaşmanın təslim olması, separatçıla-rın qaça-qaça düşməsi Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin dünyada sülhə və təhlükəsizliyə verdiyi mühüm töhfədir. Xankəndində mərkəz-ləşmiş xunta rejiminin acı məğlubiyyəti region-da haqqın və ədalətin təntənəsidir. Azərbayca-nın suverenliyinin bərpa olunması müstəqillik və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə aparan dövlət və xalqlar üçün əsl nümunədir. Xüsusən, sadə, günahsız erməni vətəndaşlarına ünvanlan-mış iibrətamız çağırışdır. Azərbaycan xalqı möhkəm surətdə inanır ki, ölkəmizin Prezidenti, Mü-zəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev bö-yük Zəfərlərə imza atmış müstəqil Azərbaycan dövlətini suverenliyimizin tam əldə olunmasından sonrakı yeni tarixi mərhələdə də böyük qə-tiyyətlə və uğurla parlaq gələcəyə doğru apara-caqdır. ●

28 sentyabr 2023-cü il

Rasim ƏLİQULİYEV
AMEA-nın vitse-prezidenti,
akademik

Yüksək texnologiyalara əsaslanan cəmiyyətimizdə mühəndis peşəsinin nüfuzu getdikcə artmaqdadır

AMEA-nın vitse-prezidenti, ETN İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun baş direktoru, akademik Rasim Əliquliyev Azərbaycan Texnologiya Universitetinin təşkilatçılığı ilə Gəncədə keçirilən II Beynəlxalq Mühəndislik Elmləri Konfransının açılış mərasimində çıxış edib.

Alim ölkəmizdə mühəndislik elmləri üzrə beynəlxalq konfransın keçirilməsinin önəmini qeyd edərək, bu mühüm təşəbbüsə görə Azərbaycan Texnologiya Universitetinin rəhbərliyinə, professor-müəllim heyətinə və türkiyəli həmkarlarına minnətdarlığını bildirib.

R.Əliquliyev konfransda müzakirəsi nəzərdə tutulan mövzuların aktuallığından bəhs edib. Bildirib ki, 30 il işğal altında olmuş və dağıntılarla məruz qalmış Azərbaycan ərazilərinin bərpası, yenidən qurulması və inkişafı istiqamətində mövcud problemlər idarəetmə, iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, ekologiya, nəqliyyat və s. kimi bir çox sahələrlə əlaqədardır. Akademikin sözlərinə görə, bir tərəfdən, subyektiv amillərin, digər tərəfdən, dünyada gedən qlobal çağırışların təsiri ilə Azərbaycanda ciddi transformasiyalar baş verir: "Hazırda ölkəmizdə qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan yeni real-

lıqlar nəzərə alınaraq, dövlət başçısı tərəfindən kompleks islahatlar aparılır, həm daxili, həm də xarici investisiyalar hesabına müxtəlif infrastruktur layihələri həyata keçirilir. Beləliklə, daxili intellektual potensialdan, eyni zamanda, xarici imkanlardan istifadə etməklə, ölkəmizdə yüksək texnologiyalar cəmiyyəti, biliklər cəmiyyəti, süni intellekt cəmiyyətinin qurulması istiqamətində zəruri addımlar atılır".

Vitse-prezident qeyd edib ki, artıq yüksək texnologiyalara əsaslanan cəmiyyətdə mühəndis peşəsinin nüfuzu, əhəmiyyəti və məsuliyyəti getdikcə artır: "Müasir dövrün çəğirişləri kontekstində Azərbaycan texnoloqlarının, mühəndislərinin də qarşısında konkret vəzifələr dayanır. Belə bir mötəbər konfrans alım və mütəxəssislərin əldə etdikləri elmi nəticələrin təqdim olunması üçün mühüm platforma rolunu oynayacaq, eyni zamanda, dövlətimizin siyasətindən irəli gə-

lən reallıqlara adekvat olaraq, yeni problemlərin və prioritetlərin müəyyənləşdirilməsinə, mühəndislik sahəsində kadr hazırlığına diqqətin artırılmasına imkan yaradacaq".

R.Əliquliyev bəşər tarixində baş verən və mühəndis peşəsi ilə bilavasitə bağlı olan sənaye inqilablarını da xarakterizə edib: "I Sənaye İngilabı buxar maşınının, II Sənaye İngilabı elektrikin, III Sənaye İngilabı elektronikanın, kompüterin və İnternetin, IV Sənaye İngilabı isə süni intellekt, Əşyaların İnterneti və s. texnologiyaların meydana gəlməsi və inkişafı ilə əlaqədardır. Son zamanlar V və VI sənaye inqilablarının çox da uzaqda olmadığından da bəhs edilir. Dünyada baş verən rəqəmsal transformasiyalar, yaşıl transformasiyalar yeni texnologiyaların, bilik və ixtisasların yaranmasına götərib çıxarır. Artıq ölkəmizdə də IV Sənaye İngilabının tələblərinə uyğun olaraq, yeni nəsil kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilir".

"Bəşər tarixində, son 300 il ərzində mühəndislərin mexaniki qurğular, daxili yanma mühərrrikləri və s. kimi ixtiralar etmələri ilə I Sənaye İngilabı baş verdi. Mühəndislərin ixtiraları bütün sivilizasiyanın inkişafını yüksək səviyyəyə götərib çıxardı. Müasir dövrdə alimlərin, mühəndislərin intellekti hesabına çoxlu sayıda innovasiyalar yarada-

biləcək texnologiyalar kəşf edilir. Lakin bəşriyyətin inkişafına xidmət edən həmin ixtiralar artıq insanların yaşadığı ekosistemə də böyük təhlükələr yaradır. İqlim dəyişikliyi, qlobal istiləşmə, təbii ekotarazlığın pozulması, təbiətdə gedən digər anomal proseslər və s. mühəndislərin xoş məramla yaratdıqları ixtiralara qarşı müəyyən institutional, funksional və qlobal tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir, mənfi təsirlərin azaldılması üçün yaşıl texnologiyalar, yaşıl mühəndislik, yaşıl innovasiyalar və s. daha da aktuallaşır", - deyə R. Əliquliyev əlavə edib.

Alimin sözlərinə görə, bir neçə onilliklər öncə inşaat, avtomobil, elektrik və s. mühəndisliklərdən bəhs edildi. Lakin artıq mühəndislik elmi texnoloji çərçivədən kənarə çıxıb. Bunun səbəbi texnologiyaların insanların bütün fəaliyyət sferalarına nüfuz etməsidir. Belə ki, artıq informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və digər qabaqcıl texnologiyaların tətbiq olunmadığı elə bir sahə yoxdur. Bunun da nəticəsində artıq sosioloji, qeyri-maddi mühitlə maddi mühit konvergensiya olunur. Texnoloji biliklər, təfəkkür tərzi insan fəaliyyətinin hər bir

sferasına nüfuz edir və texnoloji inqilabların gətirdiyi reallıqlara uyğun olaraq, yeni mühəndislik istiqamətləri: sosial, siyasi, maliyyə, bilik, informasiya, dil, program, data mühəndislikləri və s. kimi yeni peşələr meydana çıxır.

Vitse-prezident diqqətə çatdırıb ki, müasir dövrdə artıq bütün dünyada additiv texnologiyalar, süni intellekt, Əşyaların İnterneti, kiber-fiziki sistemlər, 3D sənayesi, rəqəmsal əkiz, əlavə olunmuş reallıq, virtual reallıq və s. kimi qabaqcıl texnologiyalar geniş yayılmışdır. Bu da yeni texnologiyalardan istifadə etmək, onlarla təhlükəsiz davranışmaq üçün minimal biliklərə, vərdişlərə yiyələnməyi tələb edir: "Deməli, hər kəsdə ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi texnoloji mədəniyyət və mühəndis təfəkkürü formalaşmalıdır".

"Şübhəsiz ki, bu çağırışlar, innovasiyalar bütün peşə sahibləri qarşısında mühüm vəzifələr qoyur, adekvat insan resurslarının hazırlanmasını, müvafiq istiqamətlərdə yeni tədqiqatların aparılmasını, normativ-hüquqi bazanın yaradılmasını zəruri edir", - deyən R.Əliquliyev hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən ölkədə texnoloji inşafın təmin olunması məqsədilə yaşıl cəmiyyətin, yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması, yaşıl enerji əsasında "ağillı şəhər" və "ağillı

kənd" konsepsiyalarının, eləcə də, inklüziv texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsal transformasiyalara əsaslanan infrastruktur layihələrinin icrası istiqamətində məqsədyönlü işlər aparıldığını nəzərə çatdırıb.

Vitse-prezident hazırda Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən bu istiqamətdə geniş institutional islahatlar aparıldığı haqqında da məlumat verib: "Elm və Təhsil Nazirliyinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən dövlət proqramlarının böyük əksəriyyətində mühəndisliyin bu və ya digər istiqaməti ilə bağlı olan məsələlər yer alıb. Təqdirəlayıq haldır ki, Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən yalnız ölkənin intellektual potensialının, elm və ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsinə deyil, eyni zamanda, dünyanın aparıcı dövlətlərində ölkəmiz üçün yeni olan qabaqcıl ixtisaslar üzrə mühəndislərin hazırlanmasına da xüsusi diqqət yetirilir. Hesab edirəm ki, bütün bu addımlar, dünyada gedən qlobal texnoloji çağırışlara uyğun olaraq, yeni nəsil kadrların hazırlanması yaxın zamanlarda öz bəhrəsini verəcək".

Akademik Azərbaycanın suverenliyinin əsas dayaqlarından biri olan texnoloji suverenliyin gücləndirilməsi üçün ölkənin prioritetlərinin müasir dünyanın reallıqlarına uyğunlaşdırılması, elm və təhsilin qarşısında dayanan vəzifələrin icrası istiqamətində məqsədyönlü işlərin yerinə yetirilməsinin zəruriliyini qeyd edib. Eyni zamanda, Azərbaycanda biliklər iqtisadiyyatının formalşdırılması, xarici ölkələrdən asılılığın azaldılması, milli intellektual məhsulların istehsalı və ölkənin bu istiqamətdə potensialının inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətindən söz açıb.

AMEA-nın vitse-prezidenti çıxışının sonunda konfransın işinə uğurlar arzulayıb və belə məzmunlu elmi toplantıların davamlı keçirilməsini tövsiyə edib.●

Elnur MUSTAFAYEV

AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun şöbə müdürü, İnstitutun Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurasının sədri, filologiya üzrə falsafə doktoru

Müstəqil Azərbaycan gəncləri kontekstində elmə dövlət dəstəyi

Tarix boyu hər bir xalq özünün xoşbəxt gələcəyə olan ümidi lərini və milli strategiyasını, ilk növbədə gənc nəsillər üzərində qurur. Gənc nəslin sağlam şəkildə yetişdirilməsi hər bir ölkə üçün ən başlıca məsələdir. Həmçinin, dünyanın istənilən ölkəsində gənclər də sosial-iqtisadi inkişafın aparıcı qüvvələrindən biri, cəmiyyətdəki islahatları hərəkətə gətirən zümrəsi və yaşılı nəslin davamçısı hesab olunur, gənclər cəmiyyətin ən dinamik zümrəsi olmaqla ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatın təşəkkülündə fəal iştirak edir, ölkədə baş verən bütün proseslərin mərkəzində dayanırlar. Nəsillər dəyişir, ölkələr inkişaf edir. Ancaq ənənələr, milli dəyərlər gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması onun mənsub olduğu xalqın rifahının və ölkənin çıxəklənməsinin əsasını təşkil edir. Məşhur Yunan filosofu Aristotelin dediyi kimi: "Gənclərin yetişməsinə əhəmiyyət verin. Çünkü bu yolda hər hansı bir məsuliyyətsizlik məmləkətin əsaslarını məhv edər."

Məlum olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 29 sentyabr 2022-ci il tərixli Sərəncamı ilə 2023-cü il ölkəmizdə "Heydər Əliyev İli" elan edilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ilinin tamam olması şərəfinə qarşidakı ilin ölkəmizdə "Heydər Əliyev İli" elan edilməsi əlamətdar bir hadisədir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2023-cü ilin Azərbaycanda "Heydər Əliyev İli" elan edilməsi isə bu dahi şəxsiyyətin fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətlərinin daha dərindən aşdırılmasına, zəngin irsinin əhatəli şəkildə tədqiqinə geniş imkanlar yaradacaqdır. Azərbaycan Respublikasının bugünkü tərəqqisində, ən əsası, qalib ölkə kimi beynəlxalq aləmdə tanınmasında Ümummilli liderin, eyni zamanda

onun layiqli davamçısı cənab İlham Əliyevin rolu danılmazdır.

2023-cü ilin "Heydər Əliyev İli" elan edilməsi haqqında dövlət başçısının Sərəncamında da vurğulandığı kimi Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının suverenliyini, müstəqilliyini və beynəlxalq aləmdə nüfuzunu gücləndirmiş böyük şəxsiyyətdir: "Dövrünün ən nüfuzlu siyasetçiləri ilə bir sıradə duran Heydər Əliyev Azərbaycanın müasir simasının, xalqımızın zəngin dəyərlərinin tanıdılması və ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli mövqə qazanmasında müstəsna rol oynamışdır. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında həlli Ulu Öndərin qarşıya qoyduğu başlıca vəzifə olmuş, ölkəmizin bütün resursları, xalqımı-

zin potensialı tarixi ədalətin bərpası üçün səfərbər edilmişdir. Ulu Öndərin şah əsəri olan güclü Azərbaycan dövləti öz suverenliyini, müstəqilliyini qorumağa qadir olduğunu 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı Zəfər qazanmaqla sübuta yetirmiştir.”

Ümummilli lider Heydər Əliyevin zəngin irsinin və peşə fəaliyyətinin əsas tərkib hissələrindən biri də məhz elm, təhsil və gənclər siyasəti olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2 fevallarixinin Gənclər Günü kimi elan olunması Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu Öndərin hakimiyyətə ikinci dəfə qayıdışından sonra Azərbaycanda dövlət gənclər siyasətinin əsası qoyulub. 1994-cü ildə dövlət gənclər siyasətini icra edən Gənclər və İdman Nazirliyi yaradılıb. Ulu Öndərin prezidentliyi dövründə ölkə gəncləri onun diqqət və qayğısını daim öz üzərlərində hiss ediblər.

1996-ci il 2 fevral tarixində məhz Ümummilli lider Heydər Əliyev dəstəyi ilə gənclərin 1-ci forumu keçirilib. 1997-ci ildən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 2 fevral Azərbaycanda Gənclər Günü kimi qeyd olunmağa başlanıb. Bu gün Azərbaycanda həm mənəvi, həm də fiziki cəhətdən sağlam gənclər yetişir. Onlar elm, mədəniyyət, səhiyyə, sənaye və digər sahələrdə uğurlu nailiyyətlər əldə edir, mötəbər idman yarışlarında, olimpiya oyunlarında ölkəmizin şərəfini qoruyaraq

Azərbaycan Bayrağını yüksəklerə qaldırırlar. Tarixən imperiyaların və sivilizasiyaların qovuşduğu məkanda yaşayan Azərbaycan xalqının həyat qaydası olan mübarizlik ruhu onun xarakterinə və düşüncəsinə hopub. Min illər öncə bu torpaqlarda yaranmış zərdüştilikdə Xeyirlə Şərin əbədi mübarizəsi və Xeyirin Şər üzərində qələbəsi ideyası bütün dünya xalqlarının fəlsəfi fikrinə dərin təsir edib. Bəli, Azərbaycan gənci daima döyük meydanlarında, zəfərlərdə böyümüş, inkişaf etmişdir. Azərbaycan gənci böyük elmi ixtiraları, kəşfləri ilə dünya sivilizasiyasının yaranmasında öz möhürüünü vurmuşdur. Bu gün böyük iftخارla demək olar ki, müasir Azərbaycan gəncliyi də bu tarixi kökdən, bu gəndən gələn milli-mənəvi dəyərlərimizi, doğma ana dilimizi, ata-babalardan miras qalan gözəl adət-ənənələrimizi göz bəbəyi kimi qoruyub yaşadır. Azərbaycan tarixinin hər bir mərhələsində aparıcı sosial-siyasi qüvvəyə çevrilən gənclər müstəqilliyin qorunub saxlanması, möhkəmləndirilməsi və dövlətçiliyin inkişaf etdirilməsi prosesində də ya-xından iştirak edərək tarixi nailiyyətlər qazanıblar. Azərbaycan gənci öz həyatını qurarkən ilk öncə müstəqil Azərbaycanın bugünü və gələcəyi haqqında düşünür, öz fəaliyyətində yüksək vətəndaşlıq hissələrinə malik olduğunu nümayiş etdirir. Buna gənclərin yüksək potensialı, əldə etdikləri elmi bilikləri, güclü vətənpərvərlik hissələri tam imkan verir.

Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev Respublikamıza rəhbərliyə gəldiyi ilk günlərdən elmin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirmiş, ona daim qayğı göstərmiş, elmin sürətli inkişafı üçün mühüm qərarlar vermişdir. Onun diqqət və qayğısı nəticəsində elmi-tədqiqat institutlarının və elmi işçilərinin sayı artır, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının maddi-texniki bazası möhkəmlənir, elmi-tədqiqat institutları üçün yeni korpuslar tikilir, xüsusi təyinatlı layihə-konstruktur börləri yaradılırdı, Azərbaycan elminin ölkədə və dünyada tanıdirılmasına səy göstərilir, elmi-tədqiqat işlərinin səviyyəsi yüksəlir, elmin tətbiq sahələri genişlənir, elm

adamlarına yaradıcılıq şəraiti yaradılır, görkəmli alımların fəaliyyətləri təqdir olunur, onlar mükafatlandırılır. Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və tarixi üzrə aparılan tədqiqatların genişləndirilməsinə xüsusi fikir verilirdi. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, 1978-ci ildə elmi-tədqiqat, layihə və sahə institutlarının sayı 118-ə, elmi işçilərin sayı 21407 nəfərə, akademik və müxbir üzvlər 100 nəfərə, elmlər doktorları 853, elmlər namizədlərinin sayı 7594 nəfərə çatmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrikliklə müəyyən etdiyi və həyata keçirdiyi elm siyaseti bu gün ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Prezident İlham Əliyev çıxışlarında mütəmadi olaraq gənclərin ictimai-siyasi və humanitar proseslərdə göstərdiyi səyləri nəzərə alaraq onları novator, yeniliyə can atan və vətənpərvər insanlar kimi təqdim edir. Həqiqətən də, dövlətin gənclər üçün yaratdığı geniş imkanlar onları nəinki cəmiyyətin avanqard qüvvəsinə çevirir. Üstəlik, gənc nəsil özünün intellektual potensialı ilə Azərbaycanı beynəlxalq müstəvidə daha əzmlə təmsil etmək üçün qətiyyət göstərməkdədir.

Bu gün Azərbaycanda uğurla gənclər siyaseti həyata keçirilir, “2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkışaf Strategiyası” icra olunur. Bizim gənclik azad düşünür, demokratik cəmiyyətdə yaşayır, məhdudiyyətsiz olaraq fəaliyyət göstərir. Bütövlükdə, ölkə rəhbərinin həyata keçirdiyi məqsədyönlü və ardıcıl siyaset nəticəsində gənclər bu gün mədəniyyət, incəsənət, elm və idman sahəsində inamla irəliləyir, zəngin mədəni irsimizin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi yolunda mühüm addımlar atırlar. Dövlətimiz qloballaşma əsrində dünya elminə, təhsilinə integrasiyanı vacib sayaraq azərbaycanlı gənclərin xaricdə təhsil almasına ciddi əhəmiyyət verir. Bunda məqsəd yeni düşüncəli, kreativ ruhlu gənclik yetişdirmək, dövlət idarəciliyini yüksəkintisəl kadrlarla təmin etməkdir. Yeni nəslin inkişafının əsas vasitəsi gənclərin dövlətin və cəmiyyətin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında iştirakının təmin edilməsidir.

AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşunaslıq İnstitutunun Gənc Alim və Müteşəssislər Şurasının sədri kimi qeyd edə bilərəm ki, Şərqşunaslıq İnstitutunun ölkəmizdə yüksək ixtisaslı elmi, pedaqoji və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında xüsusi payı var. Şərqşunaslıq İnstitutu ötən onilliklərdə böyük inkişaf yolu keçməklə öz ənənələri olan elm müəssisəsi kimi tanınmışdır. Şərqşunaslığın müxtəlif istiqamətləri elmi tədqiqi metodikası məhz bu elm ocağında təşəkkül tapmış, inkişaf edərək indiki yüksək səviyyəyə çatmışdır. Çoxillik fəaliyyəti dövründə Şərqşunaslıq İnstitutu yalnız respublikamız üçün deyil, qonşu Gürcüstan, İran, Körəz Ərəb ölkələri, Mərkəzi Asiya respublikaları və digər ölkələr üçün də yüksəkintisəl müəllim və elmi kadr hazırlığı prosesini uğurla həyata keçirmişdir. İnstitut və elmi-pedaqoji fəaliyyəti dövründə müxtəlif çətinliklərə də məruz qalmış, zamanın bütün sınaqlarından şərəflə çıxaraq Azərbaycanda milli mədəniyyətin, elmin inkişafında xüsusi xidmətləri olan kadrlar yetişdirməklə, millətin mənəvi potensialının formalaşmasında önəmli rolunu qoruyub saxlamışdır.

Bu gün İnstitutumuzda AMEA-nın vitse-prezidenti, Şərqşunaslıq İnstitutunun baş direktoru akademik Gövhər Baxşəliyevanın rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasının elm siyasetinin sistemli şəkildə həyata keçirilməsində, səmərəli, aktual və ölkəmiz üçün əhəmiyyət kəsb edən elmi tədqiqatların aparılması, eyni zamanda gənc elmi kadrların hazırlanmasında böyük işlər görülür. Rəhbərlik tərəfindən institutun gənc əməkdaşlarının püxtələşməsi, təcrübə toplaması və inkişafi üçün böyük imkanlar yaradılmışdır. Bu gün institutuda fəaliyyət göstərən gənc əməkdaşlara xüsusi qayğı ilə yanaşılır, stimul yaratmaq və həvəsləndirmək üçün əlamətdar günlərdə seçilən gənc tədqiqatçılarla mükafatlar təqdim edilir.

Xüsusilə qeyd etmək istərdim ki, 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında Şərqşunaslıq İnstitutunun rəhbərliyi və əməkdaşları fəal iştirak etmiş, vətənimizin

haqlı mövqeyini eks etdirən bir çox elmi və publisistik məqalələr ərəb, fars, türk, ingilis və rus dillərinə tərcümə edilərək beynəlxalq kütłəvi informasiya vasitələrində dərc edilmişdir. Vətən müharibəsi dövründə institutun əməkdaşı kimi “BBC-Arabic”, “Əl-Arabiyyə”, “Əl-Hurra”, “Əl-Məyadin” və s. ərəb-dilli nəhəng media orqanlarına altmışdan çox müsahibələr vermiş, Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı dövlətimizin maraqlarını təmin edən zəruri məlumatları geniş izləyici kütləsinə çatdırmışsam. Bu işdə institutumuzun digər əməkdaşları Sübhan Talibli və Samid Bağırov da fəal iştirak etmişlər.

Qeyd edək ki, bu istiqamətdə AMEA Rəyasət Heyəti tərəfindən bir sıra qərarlar qəbul olunub, sərəncamlar imzalanıb, onların həvəsləndirilməsi üçün müsabiqələr keçirilir. AMEA-nın prezidenti, akademik İsa Həbibəylinin gənclərlə bağlı gələcəyə hesablanmış tap-

şırıqları, qəbul etdiyi mühüm qərarlar və mütəmadi görüşləri gənclərdə böyük həvəs və əhvali-ruhiyyə yaratmışdır. Həyata keçirilən islahatlar gənc alimlərin AMEA-nın elmi-ictimai fəaliyyətində aktiv iştirak etməsinə və mühüm elmi nəticələr göstərməsinə səbəb olmuşdur.

Həyatımızın sürətlə dəyişməsi, inkişaf etməsi qarşımıza yeni tələblər və çağırışlar qoyur. Biz qarşımızda dayanan bütün vəzifələrin uğurlu həllinə məsuliyyət hissimizi dərindən dərk etməklə bərabər, möhkəm nizam-intizam, o cümlədən yüksək peşəkarlığımız sayəsində nail ola bilərik. Yüksək səviyyəli elmi kadrların hazırlanması, cəmiyyətdə müəllim peşəsinin nüfuzunun yüksəldilməsi, onların bilik və bacarıqlarının, peşəkarlıq səviyyələrinin yaxşılaşdırılması və bütövlükdə ölkəmizdə insan kapitalının formalaşması üçün əzmlə çalışmalıyıq. Yalnız bu halda strateji hədəflərimizə, ali məqsədlərimizə çata bilərik.

Güllü YOLOĞLU

AMEA-nın Tarix və Etnologiya İnstitutunun
"Türk xalqlarının etnoqrafiyası" şöbəsinin müdürü

Xinalıq kəndi və Köç yolu UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısında

Xinalıq Azərbaycanın multukultural dəyərlər xəritəsində özünəməxsus yeri olan kiçik bir kənddir.

2023-cü ilin iyun ayının 26-da AMEA-nın Tarix və Etnologiya İnstitutunun, eləcə də Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun bir qrup əməkdaşı Azərbaycanın əsas turizm marşrutlarından biri olan Quba-Xinalıq yolu ilə Quba rayonunda yerləşən Xinalıq kəndinə yola düşdük. Aramızda iki rus turist də vardı.

Xinalıq kəndi digər dağ kəndləri kimi səciyyəvi üslubda salınmışdır. Bir evin damı o biri evin həyəti kimidir. Əslində, bu üslub soyuğa, şaxtaya, küləyə davamlılığı artırır. Kəndin əhalisi xinalıq dilində danışır. Qaf-qazın ən yüksək dağ kəndlərindən olan Xinalığın sakinləri digər yaşayış yerləri ilə, əsasən, yay ayalarında əlaqə saxlaya bilirdi. Yolların keçilməz olması, yağışın və qarın çox yağması bu gün belə soyuq aylarda bu kiçik dağ kəndinə gediş-gəlişi çətinləşdirirdi. 2006-cı ildə ölkə Prezidenti İlham Əliyevin göstərişi ilə Xinalığa Qubadan 57 km uzunluğunda asfalt yol çəkilərək istismara verilmişdir. Avtobus nəhəng sıldırıım qayaların, kanyonların arası ilə gedərkən mənzərənin həm gözəlliyyindən, həm də yaratdığı vahimədən zövq almamaq mümkün deyil. Bu yerlər riski sevənlər, kəskin hissələr keçirməyə meyilli insanlar üçün bir tapıntıdır. Marşrutun çətinliyi turistləri daha çox özünə cəlb edir. Yayın ortasında belə sanki əl uzatsan çatacaq kimi görünən başı qarlı dağlar ürəklərə sərinlik gətirir. Dədələrimiz yayda dağlarda qar görəndə deyərdilər ki, qar qurtlayıb və o qurdaların bir çox xəstəliklərə, o cümlədən də vərəmə faydalı olduğunu vurgulayırdılar.

Kəndin əsas yolunun üstündə qarşımıza çıxan balaca bir qızla yaşca ondan kiçik qardaşı bizimlə birlikdə kəndə getmək istədilər. Yolda bu balaca bələdçimiz bizə Xinalığın tarixi haqqında danışmağa başladı. Əslində bu, dünyanın bir çox turistik bölgələrinə səfərlərimiz zamanı tez-tez rastlaşduğumuz hal idi. Yəni böyükdən kiçiyə hamı öz yaşadığımız yerin tarixini, ingilis dili ni öyrənir, gələn turistlərə müəyyən məbləğ qarşılığında məlumat verir. Avtobusdan enəndə bizi əllərində torba olan uşaqlar dövrəyə alırlar. Məlum oldu ki, onlar analarının, nənələrinin evdə toxuduqları müxtəlif yun əşyaları satırlar. Bu da əhali üçün əlavə gelir deməkdir.

Dağ çəmənliyinin bol olması hələ qədim dövrlərdən bu ərazilərdə maldarlığın inkişafına şərait yaratmışdır. Əsasən, qoyunçuluqla məşğul olan insanlar bu gün də yun məmulatlarından (xalça, palaz, şal, corab, canlıq, kilim və s.) geniş istifadə edirlər. Bir çox həyətlərdə qırxılmış və yuyulmuş yunun qurudulmaq üçün səriliyin görürdük.

Xinalığın yaşayış evləri kvadrat planlıdır. Təzəkdən hazırlanan təbii yanacaqdən qışda evlərin qızdırılmasında istifadə edirlər. Qadınlar

ayaqları ilə əzib qarışdırıldıqları təzəyi əlləri ilə böyük ustalıq və cəldliklə formaya salır və qurumaq üçün üst-üstə yiğirlər.

Xinalıq orta əsrlərə aid Xıdır Nəbi türbəsi, Pir Comərd, Əbu Müslüm məscidləri ilə də diqqət çəkir. Əbu Müslüm məscidinin ağaç sütunları oyma üsulu ilə müxtəlif formalı nəbatı motivlər və göl təsvirləri ilə süslənmişdir.

Onu da qeyd edək ki, "Xinalıq" Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya qoruğu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 19 dekabr 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə yaradılmışdır. Dövlət Turizm Agentliyinin tabeliyində olan bu qoruqda mədəniyyət və turizm əhəmiyyətli tarixi, memarlıq, arxeoloji, etnoqrafik, numizmatik və digər abidələr yerləşir. Bölgə ilə tanışlıq baxımından Xinalıq Tarix-Etnoqrafiya Muzeyinin və 2001-ci ildə Xinalıq kənd sakini X.Cabbarovun eyni adda yaratdığı Xinalıq Tarix-Etnoqrafiya Muzeyinin böyük əhəmiyyəti var.

Bizim diqqətimizi xəlvətiyyə sufi təriqəti dərvişlərinin yığışdıqları söylənilən mağara da cəlb etdi. Biz, çətinliklə də olsa, o mağaraya və yaxınlığındakı şəlaləyə gedə bildik. Buradan Xinalıq ovuc içi kimi görünürdü.

Bir ailə bizi tut mürəbbəsi ilə çaya qonaq etdi

Məhz Azərbaycan dövlətinin səyləri nəticəsində Xinalıq kəndi və Köç yolu UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına salınmışdır. Bu barədə UNESCO-nun Səudiyyə Ərəbistanının Ər-Riyad şəhərində keçirilən Ümumdünya İrs Komitəsinin 45-ci sessiyasında qərar verilmişdir. Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən hazırlanan nominasiyaya əsasən Ümumdünya İrs Ərazisi Xinalıq kəndi də daxil olmaqla, yerli əhalinin istifadə etdiyi ətraf yaylaq (Quba və Qusar) və Mərkəzi Aran bölgəsinə düşən qışlaq ərazilərini (Abşeron və Hacıqabul), həmçinin, onların arasında uzunluğu 200 km-dən çox olan tarixi Köç yolunu (Quba-Şamaxı-Qobustan) əhatə edir.

Bu da Azərbaycanın özünəməxsus təbiətinin və əhalisinin zənginliyinin daha bir qələbəsidir.

Sadix NƏBİYEV
AMEA Rəyasət Heyəti aparatının elmi katibi

Kosmosda Azərbaycan izləri: sabaha yönəlmış tarix

*Bakıda keçiriləcək 74-cü Beynəlxalq
Astronavtika Konqresi ərəfəsində*

2019-cu ilin oktyabr ayında ABŞ-ın paytaxtı Vaşinqtonda Beynəlxalq Astronavtika Federasiyasının Baş Assambleyasının iclasında Bakı Sinqapur, Rio-de-Janeiro və Dehli kimi şəhərləri qabaqlayaraq 2023-cü ilin Beynəlxalq Astronavtika Konqresinə ev sahibliyi etmək hüququnu qazandı. Şübhəsiz ki, bu qərarın qəbul edilməsinə Azərbaycanın kosmos sahəsində davamlı addımları ilə yanaşı ölkənin günbəgün artan beynəlxalq nüfuzunun, onun böyük beynəlxalq tədbirləri qəbul etmək təcrübəsinin yüksək qiymətləndirilməsinin təsiri böyük idi. Onu da xatırladaq ki, Bakıda ilk Beynəlxalq Astronavtika Konqresi Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 50 il əvvəl, 1973-ci ildə keçirilmişdi və 74-cü Konqresin Bakıda məhz Heydər Əliyev ilində keçirilməsi dərin rəmzi məna daşıyır.

Qarşısındaki tədbirin ən yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün ölkəmizdə böyük həzirlıq işləri görülür. Dünya ölkələrinin az qala yarısının bu və ya digər formada təmsil olunacağı Konqres çərçivəsində kosmik agentliklərin, dövlət sektorunun, investorların və özəl kosmik şirkətlərin nümayəndələrinin, yerli və beynəlxalq media qurumlarının təmsilçilərinin iştirakı ilə konfransların, görüşlərin, texniki sessiya və sərgilərin təşkil olunacağı planlaşdırılır. “Qlobal çağırışlar və imkanlar: kosmosa şans və rək” çağırışı ilə baş tutacaq Konqres kosmik sənayenin gələcəyini formalasdırın yeni yanaşmalar və qabaqcıl həllərlə bağlı fikir mübadiləsi üçün açıq platforma olacaq, burada kainatın öyrənilməsi istiqamətində yeni ideyaların mübadiləsi, kosmik tədqiqatların nəticələrini əks etdirən el-

mi məqalələrin müzakirəsi baş tutacaq. Bütövlükdə, Bakı Beynəlxalq Astronavtika Konqresinə 95 ölkədən üç min altı yüzə yaxın elmi məqalə, o cümlədən ölkəmizdən olan tədqiqatçılarının 214 məqaləsi qəbul olunub¹. Bu, Azərbaycan elmi üçün yüksək göstəricidir. Mahiyyətinə varsaq, bu göstəricinin təsadüfi olmadığını, dərin tarixi köklərə malik olduğunu da görərik.

Məlumdur ki, qədim zamanlardan Şərqi böyük mütəfəkkirləri ənənəvi olaraq öz məktəblərini yaratmış, Məqrİbdən Məşriqədək hər yerdən gələn elm-bilik həvəskarları bu açıq məktəblərdə elmin ən müxtəlif sahələrində, o cümlədən astronomiya sahəsində biliklərə yiyələnmişlər. Müasir cəbrin və trigonometrik funksiyaların ilk cədvəlinin yaradıcısı, Avropa universitetlərində beş yüz il istifadə edilmiş riyaziyyat

Kərim Kərimov

dərsliklərinin müəllifi əl-Xarəzmi² (IX əsr), Yerin öz oxu və Günəş ətrafında firlanması, cazibə qüvvəsinin mövcudluğu barədə dünyada ilk dəfə fikir söyləmiş əl-Biruni (X əsr)³, zamanında səmadakı ulduzların ən dəqiq kataloqunu tərtib etmiş və yerin oxunun əyilmə bucağını müəyyən etmiş Uluqbəy⁴ (XV əsr), onların şagirdləri və davamçıları əxz etdikləri, yaratdıqları fundamental bilikləri böyük səxavətlə ətraf dünya ilə bölüşmüslülər.

Dahi alimlərin ətrafında yaranan belə elm mərkəzləri elmi biliklərin nəsildən-nəslə ötürülməsi, elmi ənənələrin qorunub saxlanması üçün əsas idi. XIII əsrдə Azərbaycan alimi Fəzullah Rəşidəddinin⁵ Təbrizdə təşkil etdiyi elmi mərkəzə təbiətşünaslığı, fəlsəfəni, tarixi, tibbi, astronomiyani, məntiqi öyrənmək üçün hər il Şərqiň müxtəlif ölkələrindən 6-7 min tələbə gəlmiş.

Nəsirəddin Tusinin⁶ (XIII əsr) Marağada yaradığı o dövrün ən böyük rəsədxanasında Güñəşin, planetlərin, ulduzların hərəkəti ilə bağlı astronomik kataloqlar tərtib edilmiş, müstəsna elmi nəticələr əldə edilmişdi. Bu elm mərkəzin-də müsəlman alimlərlə yanaşı, digər dinlərə si-tayış edən alimlər də (monqollar, çinlilər, yəhudilər) çalışmışlar.

Musa Manarov

Astronomiya, coğrafiya, tibb, fəlsəfə, riyaziyyat və digər sahələrdə dünya fikir xəzinəsinə öz töhvəsini vermiş Azərbaycan mütəfəkkirləri əsrlər boyu həm də Şərqlə Qərb arasında elmi varislik əlaqələrinin inkişafında iştirak ediblər. Tam əminliklə demək olar ki, astronavtikanın müasir nailiyyətlərinin kökündə duran səma, kainat, ulduzlar haqqında məlumatların toplusu kimi formallaşmış astronomiya sahəsində biliklərin yaranmasında, toplanmasında, gələcək nəsillərə ötürülməsində azərbaycanlı alimlərin həmişə öz payı olub.

Kosmosun öyrənilməsi ilə bağlı yolun ilk yolcuları, ömrünü kosmik tədqiqatlara həsr etmiş qəhrəman insanlar arasında da həyatı Azərbaycanla bağlı olanlar az deyil. Sovet kosmonavtı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Musa Manarov 1951-ci ildə Bakıda anadan olub. O, kosmonavтика tarixində açıq kosmosdan Yerlə radio əlaqəsinə girmiş ilk şəxs, ən uzunmüddətli kosmik uçuşlardan birini (365 gün) həyata keçirmiş kosmonavt kimi qalıb. 1976-ci ilin avqustunda kosmosa uçmuş və 49 sutkadan çox kosmik fəzada qalmış kosmonavt, Sovet İttifaqı Qəhremanı Vitali Jolobov Bakıda 164 sayılı orta məktəbi və Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunu (indiki

Tofiq İsmayılov

Neft və Sənaye Universitetini) bitirmişdir. İki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, təyyarəçi-kosmonavt Valeri Ryumin 1959-1961-ci illərdə Azərbaycan ərazisində, Gəncə və Lənkəran şəhərlərində hərbi xidmət keçmişdir. O, 1977, 1979, 1980 və 1988-ci illərdə 4 dəfə kosmosa uçmuş, üst-üstə 371 sutkadan çox kosmosda olmuşdur⁷.

Azərbaycanı kosmonavтика aləmində tanıdan ən məhsur şəxs, özü kosmosa uçmasa da, baş konstruktor Sergey Korolyovdan sonra iyirmi beş il (1966-1991) SSRİ Kosmik Uçuşlar üzrə Dövlət Komissiyasının sədri kimi çalışmış, uzun illər adı tam məxfi saxlanılan general Kərim Kərimov (1917-2003) olub. O, 1975-ci ildə "Soyuz"- "Apollon" birgə Sovet-Amerika kosmik uçuşunun hazırlanmasına görə SSRİ Dövlət Mükafatı ilə təltif edilmiş, 1987-ci ildə isə "Mir" çoxmodullu orbital stansiyasının yaradılmasına görə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. 1991-ci ildə təqaüdə çıxdıqdan sonra da uzun illər K.Kərimov Rusiya Uçuşları İdarəetmə Mərkəzinin məsləhətçisi olmuşdur⁸.

Azərbaycanda kosmosun elmi tədqiqində 1959-cu ildə Böyük Qafqaz dağlarının şimali-

Vitali Jolobov

şərqində, Bakıdan 150 km məsafədə, Pirqulu dağının şərq hissəsində, dəniz səviyyəsindən 1500 m. yüksəklikdə yaradılmış Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası mühüm rol oynamışdır. Öz dövrünün ən mükəmməl teleskopları ilə təhciz olunmuş rəssədxanada nəzəri astrofizika və kosmologianın aktual problemlərinin, qalaktikalar və ulduzların yaranma proseslərinin, ulduz atmosferlərinin, kosmik plazmanın, heliofiziki problemlərin, planetlər və kiçik səma cisimlərinin öyrənilməsi sahəsində müntəzəm astrofiziki tədqiqatlar və müşahidələr təşkil olunmuş, ulduz fizikası sahəsində, ulduz təkamülünün son məhsulunun fiziki təbiəti haqqında yeni nəticələr əldə edilmiş, ilk dəfə kosmosda 700-ə yaxın güclü rentgen şüa mənbələrinin kataloqu yaradılmışdır. Məhz Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasında 300-dən çox pulsarın elektron konseptrasiyası təyin olunmuş, Günəş küləyi plazmasında irimiqyaslı aşağıüzlikli turbulentliyin yaranma mexanizmləri, onun yerdəki biosistemlərə təsiri öyrənilmiş, Marsın topoqrafik xəritəsi hazırlanmış, Veneranın qaranlıq səthinin spektrində şüalanma xətləri aşkar edilərək bu planetin atmosferində ildirim hadisəsinin olduğu sübut edilmişdir⁹.

Azərbaycanda kosmosla bağlı elmi tədqiqatların inkişafında və beynəlxalq səviyyəyə qaldırılmasında dövlət xadimi, müstəqil Azərbaycanın ilk dövlət katibi, akademik Tofiq İsmayılovun böyük xidmətləri olub. Tofiq İsmayılov ötən əsrin 70-ci illərində özünün yaratdığı SSRİ-də ilk Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutunun və "Xəzər" Elm Mərkəzinin baş direktoru, 1982-ci ildən isə Kosmik Tədqiqatlar Elm İstehsalat Birliyinin baş konstrukturu və baş direktoru vəzifələrində çalışmışdır. Onun rəhbərliyi ilə sovet kosmik gəmilərində uğurla tətbiq olunmuş və bu gün də Rusiyada müxtəlif modifikasiyalarından istifadə edilən kosmik rentgen teleskopları hazırlanmışdır. Beynəlxalq elmi-texniki "Məsaflədən (kosmosdan) müşahidə üzrə xülasə jurnalı"nın (Vaşinqton, ABŞ) redaksiya heyətinin SSRİ-dən yeganə üzvü, Beynəlxalq Astronomik İttifaqın, SSRİ Elmlər Akademiyası Astronavtika şurasının və Kosmik vəsitələrlə təbii sərvətlərin öyrənilməsi bürosunun, SSRİ Baş kosmos idarəsinin elmi-texniki şurasının üzvü, Azərbaycan Respublikası Kosmonavtika federasiyasının sədri olan Tofiq İsmayılov 1989-cu ildə SSRİ xalq deputatı seçilmiş, vətənimizin ərazi bütövlüyü uğrunda əzmələ mübarizə apararaq bu yolda canını qurban vermişdir. 1991-ci il noyabrın 20-də Qarakənd faciəsində həlak olmuş Tofiq İsmayılov yaddaşlarda xalqını sonsuz məhəbbətlə sevən dövlət xadimi, istedadlı elm təşkilatçısı və böyük alim kimi qalmışdır¹⁰.

Azərbaycanda kosmik elmin və sənayenin inkişafı bu gün də davam edir. Ölkə başçısı İlham Əliyevin 2023-cü ilin iyununda təsdiq etdiyi “Kosmik fəaliyyət haqqında” Qanun bu inkişafın getdikcə daha geniş vüsət alacağının, kosmik sahəyə verilən diqqətin daha bir sübutudur. Yüksək əminliklə demək olar ki, yaxın illərdə 2013-cü ildən kosmik dövlətlər ailəsinin üzvü olan Azərbaycanın yaxın vaxtlarda yeni, daha məhsuldar və “itigözlü” peyklərə malik olacağını görəcəyik.

Sevindirici haldir ki, 2023-cü ilin aprelində
Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan İs-

tanbulda TEKNOFEST festivalında çıkışında Türkiyənin ilk kosmonavtları olacaq qəhrəman türk pilotu Alper Gezeravcı və ROKETSAN-da kosmossa buraxılış sistemləri sahəsində çalışan sistem mühəndisi Tuva Cihangir Ataseverin adlarını açıqlamış, Tuva Cihangir Ataseverin əslən Azərbaycan türkü olduğunu bildirmişdir¹¹. Yəqin ki, ilk Azərbaycan vətəndaşının da kosmosa uçacağı gün uzaqda deyil. Və ölkəmizdə kosmik tədqiqatların, bu tədqiqatlar ətrafında formallaşan ən müxtəlif elm sahələrinin inkişafına əməli təsir göstərəcək 74-cü Bakı Beynəlxalq Astronavtika Konqresi bu arzumuzun gerçəkləşməsində mühüm mərhələlərdən biridir.

Konqresə uğurlar!

Ədəbiyyat:

1. <https://azertag.az/xeber/bakida_kechirilecek_74_cu_beynelxalq_astronavtikakonqresine_95_ol kededen_3_min_600_dek_elmi_meqale_qebul_olunub-2729704>
 2. Kalinina T. M. Svedeniə rannix učenix Arabskoqo xalifata. - M.: Nauka, 1988. - S. 11.
 3. Zväzdniy kataloq alğ-Biruni s prilожением kataloqov Xayama i at-Tusi. İstoriko-astronomičeskie issledovanię. - Vip. 8, 1962. - S. 83-192.
 4. Matvievskaya Q. P., Rozenfel'd B. A. Matematiki i astronomi musulgmanskoqo srednevekovgə i ix trudi (VIII-XVII vv.). / V 3 t. M.: Nauka, 1983.
 5. <https://www.wikimedia.az-az.nina.az/F%C9%99zlullah_R%C9%99%C5%9Fid%C9%99ddin.html>
 6. <<https://gsaz.az/articles/view/305/Nasiraddin-Tusi-va-XIII-asrda-astronomiyanin-inkishafi--I-hissa>>
 7. Aleksandrov A. A. Putğ k zväzdam. Iz istorii sovetskoy kosmonavtiki. M., 2006.
 8. Beloqlazova E. T. Soverşenno sekretniy qeneral. - M: Qeroi Oteçestva, 2005. - ISBN 5-98698-012-3.
 9. <<https://m.shao.az/az/content/1>>
 10. [https://az.wikipedia.org/wiki/Tofiq_%C4%B0smay%C4%B1lov_\(d%C3%B6v%C9%99t_xadimi\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Tofiq_%C4%B0smay%C4%B1lov_(d%C3%B6v%C9%99t_xadimi)) <[https://az.wikipedia.org/wiki/Tofiq_%C4%B0smay%C4%B1lov_\(d%C3%B6v%C9%99t_xadimi\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Tofiq_%C4%B0smay%C4%B1lov_(d%C3%B6v%C9%99t_xadimi))>
 11. <<https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/turkiyenin-ilk-uzay-yolcularini-taniyalim-alper-gezeravci-kimdir-tuya-cihanfir-atasever>>

Yaşar RƏHİMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix,
Etnoqrafiya və Arxeologiya
Institutunun elmi katibi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Ümid-Dilucu körpüsünün rolu və əhəmiyyəti

Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında iqtisadi-ticarət, humanitar əlaqələrin davamlı və yeni müstəvidə sürətli inkişafı göz qabağındır. Məqalədə Türkiyə Respublikası ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrini genişləndirmək məqsədilə Sədərək-Dilucu körpüsünün istifadəyə verilməsi, onun fəaliyyəti, bu körpünün türk dünyasının coğrafi bütünlüyünü təmin etməsi, körpünün sabaha uzanan işıqlı yolun başlangıcı, təməli olması, eyni zamanda Türkiyənin şərq vilayətlərinin inkişafını şərtləndirməsi, muxtar respublikanın Türkiyə Respublikası ilə iqtisadi-ticarət, humanitar əlaqələrin davamlı və yeni müstəvidə sürətli inkişafında bu körpünün müstəsna rolu və əhəmiyyəti məsələləri tədqiq edilmiş və araşdırılmışdır. Məqalənin sonunda belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, bu gün Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri yüksələn xətlə inkişaf edərək durmadan genişlənir, müxtəlif sahələrlə bağlı əməkdaşlıq və bирgə fəaliyyət haqqında sazişlər imzalanır, hər iki ölkə arasında iqtisadi-ticarət, humanitar əlaqələri davamlı və yeni müstəvidə sürətlə inkişaf edir.

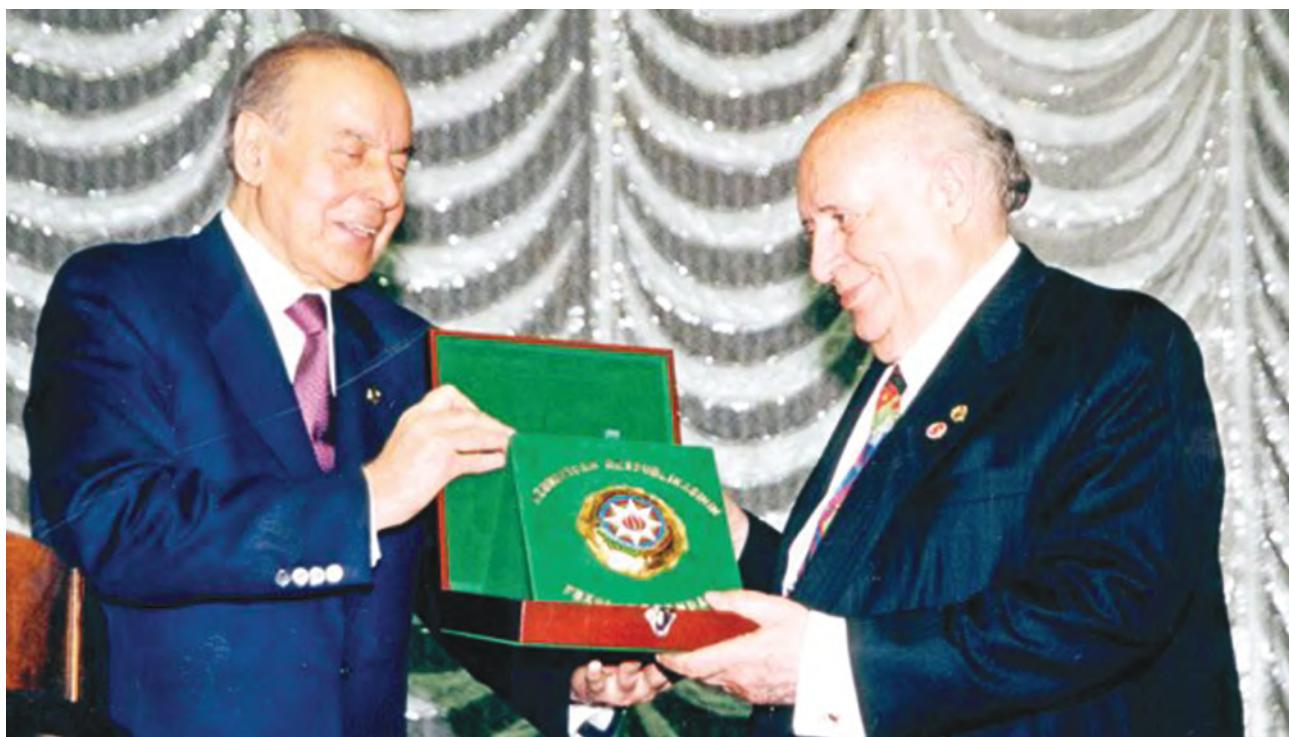
Bu il Araz çayı üzərindəki Sədərək-Dilucu körpüsünün istifadəyə verilməsindən 31 il keçir. 31 il öncə açılan bu köprü qardaşlığın təməlini özündə təcəssüm etdirir. Ölkəmizdə “Müstəqillik Günü” kimi qeyd edilən 28 may tarixi bizim üçün ikiqat bayramdır.

1992-ci il 28 may tarixi Azərbaycan-Türkiyə sərhədində, Araz çayı üzərindəki uzunluğu 288, eni 12 metr olan Sədərək-Dilucu körpüsünün istifadəyə verilməsi ilə əlamətdardır. Bu tarix türk və azərbaycan xalqlarını bir-birinə qovuşdurmaq, qəlbdən-qəlbə köprü salmaq və Naxçıvanın inkişafı baxımından özündə bir çox mətləbələri birləşdirir. Naxçıvanın bu mühüm nəqliyyat arteriyasına “Umid”, “Həsrət”, “Vüsal” və ya

“Könül” körpüsü də deyirlər. Bu yolla təkcə Türkiyə ilə Azərbaycan birləşmir, bu köprü həm də türk dünyasının coğrafi bütünlüyünü təmin edir. Dünyanın başqa bir yerində mənəvi cəhətdən bu qədər dəyəri olan, istifadəyə verilməsi bayrama çevrilən ikinci bir köprü yoxdur.

Təbii ki, hadisələrin əsl mahiyyəti onun öz zamanı çərçivəsində dəyərləndirilməsi nəticəsində ortaya çıxır. Bu baxımdan 31 il bundan öncə Naxçıvanda baş verənləri düzgün qıymətləndirmək üçün dövrün mənzərəsinə tarixi ekskurs etmək kifayətdir.

Naxçıvan o dövrdə tamamilə təklənmişdi. Ermenistanın təcavüzü nəticəsinndə Azərbaycanın əsas ərazisi ilə nəqliyyat-kommunikasiya əlaqə-

ləri kəsilmiş, iqtisadi böhran dərinləşmişdi. Azərbaycanın o zamankı iqtidarı ölkədaxili vəziyyətə nəzarət edə bilmirdi. Belə bir şəraitdə Naxçıvanın yeganə çıxış yolu qonşu ölkələrlə yeni əlaqələrin qurulması idi. O dövrдə Türkiyə ilə münasibətlərin bərpası istiqamətində Naxçıvanda görülən işlər, atılan addımlar Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin gələcəyinə-bu gününə istiqamətlənmışdı. Məlumdur ki, sovet rejimi 70 il ərzində iki qardaş xalqın bir araya gəlməsinə mane olmaq üçün bütün ideoloji vəstələrini işə salmış, müxtəlif qadağalar tətbiq etmişdi. Zaman göstərdi ki, bütün növ məhdudiyə-yətlər və mərhumiyətlər nəinki içimzdəki qardaşlıq duyğularını yox edə bilməmiş, əksinə, könuldən-könüllə sarsılmaz tellər, qırılmaz bağlar yaranmışdı.

Ulu öndər Heydər Əliyev Naxçıvana rəhbərliyi dövründə Qars və Moskva müqavilələrini gündəliyə gətirməklə münasibətlərimizin mahiyətini ortaya qoydu. Büyük Atatürkün “Türk qapısı” adlandırdığı bu qədim yurd yərində “Bir millət, iki dövlət” şüarı reallığa çevrildi. 1991-ci ildə Türkiyə ilə Naxçıvan arasında müvəqqəti körpü açılmışdı, əsas körpünün

inşası isə davam etdirilirdi. Ulu öndər bu körpünün qısa vaxtda istifadəyə verilməsinə çalışırdı. Hətta bu məqsədlə Türkiyə hökumətinə xüsusi məktub da ünvanlanmışdı. Dahi rəhbərin 1992-ci il mart ayının 22-dən 24-dək Türkiyəyə səfəri çərçivəsində Ankarada imzalanmış “Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə Cumhuriyyəti arasında əməkdaşlıq protokolu”nda da bu məsələ öz əksini tapmışdı.

Ümid körpüsünün açılışı zamanı bütün dünyanın diqqəti Naxçıvana, Naxçıvan-Türkiyə sərhədində baş verənlərə yönəlmışdı. On minlərlə soydaşımızın iştirakı ilə keçirilən tarixi açılış mərasimindəki nitqində Heydər Əliyev xalqlarımız arasında uzun illərdən bəri davam edən həsrət və intizarın sona çatdığını bildirərək demişdir: “Araz çayının o sahilində, bu sahilində dost, qardaş kimi yaşamışıq. Ancaq 70 ildir ki, bir-birimizlə görüşmək üçün, əlaqə saxlamaq üçün həsrət çəkmışik. 70 il biz bu günü həsrətlə gözləmişik. İndi isə bizim bu arzularımız, bizim bu diləklərimiz həyata keçibdir. Naxçıvan ilə, Azərbaycan ilə Türkiyəni bağlayan nəhəng bir körpü tikilibdir”.

Türkiyənin o zamankı Baş naziri Süleyman Dəmirəl, 60 millət vəkili və 40-dan çox nüfuzlu kütłəvi informasiya vasitələri nümayəndələri ilə (155 nəfərlik nümayəndə heyəti) Araz çayı üzərində qurulan “Ümid” körpüsünün açılışında iştirak etmək üçün Naxçıvana gəlmişdi. Süleyman Dəmirəl hava limanında bütün dünyanın diqqətini Türkiyə-Azərbaycan birliyinin sarsılmazlığına yönəldərək dedi: “Azərbaycan özünün ədalətlili mübarizəsində tək deyildir. Biz dünyanın Azərbaycan haqqında həqiqətləri bilməsi üçün özümüzdən asılı olan hər şeyi edirik və edəcəyik. Sizi əmin etmək istəyirəm ki, Türkiyə həmişə Azərbaycanla birlikdə olmuşdur və olacaq. Bu kədəri və sevinci birlikdə bölüşəcəyik”. Süleyman Dəmirəl körpünün əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Bu körpü, sadəcə, Türkiyə və Azərbaycanı deyil, iki ayrı dünyani, Avropayla Asiyani, Avropayla Qafqazları-hamisini bir-birinə bağlayacaqdır. Məhz onu dəyərli edən də budur”.

O vaxt Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri işləyən ulu öndər Heydər Əliyev “Ümid” körpüsünün Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi, mədəni, insani əlaqələrin genişlənməsinə, qardaş xalqların bir-birinə daha da yaxınlaşmasına xidmət etdiyini nəzərə alaraq 9 iyun 1992-ci il tarixli Qərarı ilə Sədərək-Dilucu körpüsünü Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan Respublikası arasında rəsmi sərhəd, keçid qapısı elan etdi.

1992-ci ilin 28 may günü Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. Dili bir, dini bir, ruhu bir, kökü eyni tarixdən qaynaqlanan iki xalqın bir-birinə qovuşması tarixi hadisə oldu. Hər iki xalq bu günü uzun illər gözləmişdi. Həmin gün körpü üstündə qucaqlaşan minlərlə insanın gözündən sevinc yaşaları axırdı. Ümummili lider Heydər Əliyevin dediyi kimi “...həmin gün uzun müddət davam edən həsrət sona çatdı, arzu və ümidişimizin körpüsü açıldı”.

1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi Naxçıvana səfərində ümummilli lider Heydər Əliyev körpünün açılması zərurəti-

ni xatırlayaraq demişdi: “Belə bir körpü tikmək bizim bir azərbaycanlı kimi, şəxsən mənim on illərdə qəlbimdə qalan arzu idi...mən özümü xoşbəxt hesab edirəm ki, gördüğüm bütün başqa işlərlə bərabər o ümid, həsrət körpüsünün qısa müddətdə tikilməsinin, yaranmasının təşəbbüsçüsü oldum”. Biz dostumuz Süleyman Dəmirəl və Türkiyə hökumətinin himayəsi, köməyi ilə bunu etdik. Naxçıvan Türkiyəyə açıldı”.

Türkiyə-Azərbaycan, həmçinin Naxçıvan əlaqələrinin bugünkü səviyyəyə çatmasında, türk dünyasının birlik və bütövlük ideyalarının gerçəkləşdirilməsində Sədərək-Dilucu körpüsünün xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Belə ki, bu körpü sabaha uzanan işıqlı yolun başlangıcı, təməli oldu, eyni zamanda Türkiyənin şərq vilayətlərinin inkişafını şərtləndirdi.

Bu gün Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində, türk dünyasının birlik və həmrəyliyində Naxçıvanın xüsusi yeri vardır. Türkəlli Ölkələrin Dövlət Başçılarının IX Zirvə görüşünün Naxçıvanda keçirilməsi, sammit çərçivəsində “Naxçıvan Bəyannaməsi”nin imzalanması bunun bir sübutu kimi mühüm tarixi hadisədir. 2010-cu ilin oktyabr ayında Azərbaycan-Türkiyə biznes forumunun Naxçıvanda təşkili iqtisadi əlaqələrin yeni müstəvidə sürətli inkişafi üçün əlverişli imkanlar açmışdır. Muxtar respublikanın sürətli sosial-iqtisadi inkişafı, ixrac potensialı, eləcə də qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq imkanları türk iş adamlarının Naxçıvana marağını artırır. Bu gün Türkiyə ilə Naxçıvan arasında bütün sahələrdə yaradılan qarşılıqlı əlaqələr durmadan inkişaf edir və möhkəmlənir.

Naxçıvan MR-dan Türkiyəyə Naxçıvan-İstanbul-Naxçıvan və Naxçıvan-İqdır-Naxçıvan reysi ilə işləyən gündəlik avtobus marşrutu da bu körpübən keçir. Smeta dəyəri 5 mln. manat olan 11 aşırımlı bu körpü Türkiyənin Qafqaz və Orta Asiya ölkələrinə keçidini təmin edən bir qapıdır. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Naxçıvan Azərbaycanın Türkiyə ilə yeganə sərhəd bölgəsi olmaqla yanaşı, həm də ikitərəfli münəsibətlərin inkişafına da öz töhfəsini verir.

Bu gün Türkiyə ilə Naxçıvan arasında bütün sahələrdə qarşılıqlı anlaşma şəraitində möhkəm əlaqələr mövcuddur. Son illərdə qarşılıqlı münasibətlərin daha da dərinləşməsi, birgə əməkdaşlığın gücləndirilməsi istiqamətində ardıcıl iş aparılır, müxtəlif sahələrdə razılıqlar əldə olunur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici ticarət əlaqələrində Türkiyə Respublikasının payı və rolü ilbəil artır. Ötən illər ərzində Sədərək Gömrük Sərhəd-Buraxılış Məntəqəsi vasitəsilə dünyanın 30-dan çox ölkəsi ilə ticarət əlaqəsi yaradılmışdır. Bölgenin keçirdiyi iqtisadi çətinliklərin və nəqliyyat blokadasının ləğvində körpünün rolü əvəzedilməz və danılmazdır.

Naxçıvanın xarici ticarət dövriyyəsində əsas yeri Türkiyə tutur. Şərqlə Qərbin qovşağında, Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşən bu qədim diyarın sürətli sosial-iqtisadi inkişafı bölgənin turizm, eləcə də tranzit imkanlarını ildən-ilə artırır. Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, 31 ildir ümidişlərin və arzuların körpüsü olaraq bir millətin iki dövlətini birləşdirən Sədərək-Dilucu körpüsü bundan sonra da iki qardaş xalqın rifah halının yaxşılaşmasına, sarsılmaz birliyinə və bütövlüyünə xidmət edəcəkdir.

Sədərək-Dilucu körpüsünün istifadəyə vərildiyi gün Naxçıvanda əsl bayram sevinci yaşındı. Naxçıvanlılar bu tarixi unutmur... Türkiyə-Azərbaycan-Naxçıvan əlaqələrinin qurulması, inkişafı və dərinləşməsi istiqamətində görülmüş işlər daim ehtiramla xatırlanır. Türkiyənin Azərbaycanla və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanla bütün əlaqələri qarşılığımızın və dostluğumuzun əbədi nişanəsi olan Sədərək-Dilucu körpüsü vasitəsilə həyata keçirilir. 31 illik fəaliyyəti dövründə Sədərək-Dilucu körpüsü hər iki ölkəni bir-birimizə dəha sıx birləşdirmiş və hər iki tərəfdən insanların həyatının yaxşılaşmasına xidmət göstəmişdir. Beləliklə, muxtar respublikanın Türkiyə Respublikası ilə iqtisadi-ticarət, humanitar əlaqələrin davamlı və yeni müstəvidə sürətli inkişafında bu körpünün rolü və əhəmiyyəti əvəzedilməzdır.

Təkcə bir fakta diqqət verək. Türkiyə tərəfdən Naxçıvana ərzaq məhsulları alınması üçün ayrılmış 10 mln. dollar məbləğində kredit hesabına 1992-ci ilin son 4 ayı ərzində-sentyabr-dekabr aylarında Naxçıvana 293 ton mal əti, 250 ton kərə yağı, 700 ton marqarin, 182 ton zeytun yağı, 363 ton günəbaxan yağı, 460 ton toyuq əti, 2.283 ton şəkər tozu, 400 ton düyü, 600 ton makaron, 6 min ton un məhz Sədərək-Dilucu körpüsü vasitəsilə göndərilmişdir. Bu yardımın Naxçıvan üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu təsəvvür etmək üçün həmin aylarda Bakıdan Naxçıvana gələn malları müqayisə etmək kifayətdir. Belə ki, sentyabr ayından dekabr ayınınadək Bakıdan Naxçıvana 15 ton mal əti, 219 ton kərə yağı, 35 ton şəkər tozu, 164 ton düyü, 2 ton makaron, 3200 ton un götürülmüşdür.. Göründüyü kimi həmin ağır günlərdə Sədərək-Dilucu körpüsünün təkcə ərzaq mallarının daşınmasında nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinin şahidi oluruq.

Bu gün Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri yüksələn xətlə inkişaf edərək durmadan genişlənir, müxtəlif sahələrlə bağlı əməkdaşlıq və birgə fəaliyyət haqqında sazişlər imzalanır. Təkcə 2020-ci ildə iki dəfə-fevral və dekabr aylarında keçirilən görüşlər və imzalanan sənədlər deyilənləri sübut edir.

Fevralın 25-də Azərbaycan-Türkiyə Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının VIII iclası başa çatdıqdan sonra Prezident İlham Əliyevin və Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə Azərbaycan-Türkiyə sənədlərinin imzalanması mərasimi oldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının səkkizinci iclasının Protokolu”nu imzaladılar.

2020-ci ilin dekabr ayı ərzində hər iki qardaş ölkənin Prezidentlərinin səmimi və qarşılıqlı anlaşma şəraitində keçirilən görüş və səhbətləri Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin genişləndirilməsinin əyani sübutudur. Dekabr ayının 10-da

təkbətək görüş başa çatandan sonra Prezidentlər İlham Əliyevin və Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə Azərbaycan-Türkiyə sənədlərinin imzalanması mərasimi keçirildi.

Bakı Nəqliyyat Agentliyi ilə “BMC Otomativ Sənaye və Ticarət” şirkəti arasında Anlaşma Protokolunu Bakı Nəqliyyat Agentliyinin İdarə Heyətinin sədri Vüsal Kərimli və “BMC Otomativ Sənaye və Ticarət” şirkətinin İdarə Heyətinin üzvü Taha Öztürk imzaladılar. Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi ilə “BMC.AZ” şirkəti arasında Anlaşma Protokolunu Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinin İdarə Heyətinin sədri Saleh Məmmədov və “BMC Otomativ Sənaye və Ticarət” şirkətinin İdarə Heyətinin üzvü Taha Öztürk imzaladılar.

Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi və Türkiyə Respublikasının Prezidenti yanında İnvestisiya Ofisi arasında Anlaşma Memorandumunu Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin İdarə Heyətinin sədri Orxan Məmmədov və Türkiyə Respublikasının Prezidenti yanında İnvestisiya Ofisinin sədri Burak Dağlıoğlu imzaladılar.

Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında media sahəsində strateji əməkdaş-

lıq haqqında Anlaşma Memorandumunu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi Hikmət Hacıyev və Türkiyə Respublikası Prezidenti Administrasiyasının ictimaiyyətlə əlaqələr idarəsinin rəhbəri Fəxrəddin Altun imzaladılar.

Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında qarşılıqlı olaraq vizadan azadetmə haqqında 2020-ci il fevralın 25-də Bakı şəhərində imşalanmış Sazişə dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında 1 sayılı Protokolu Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri Ceyhun Bayramov və Türkiyə Respublikasının xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu imzaladılar. Hər iki ölkənin Energetika nazirlərinin enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı imzaladıqları sənəd və razılaşmaları da bu siyahıya əlavə etsək, yaranmış mənzərənin şərhə heç bir ehtiyacı qalmır.

Azərbaycanın və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının Türkiyə-Cümhuriyyəti ilə əlaqələrinin daha da genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsində ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan uzaq-görən siyaset bu gün də qətiyyətlə və uğurla davam etdirilməkdədir. Türkiyə-Azərbaycan dostluğunu sarsılmazdır, əbədidir, daimidir! ●

İsmayıł MUSA

Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
tarix elmləri doktoru

Azərbaycanın Zəngəzur mahalı niyə və necə bölündü?

Zəngəzur - qədim Azərbaycan ölkəsinin tarixi coğrafiyasının bir hissəsidir. O, coğrafiyası, təbii şəraiti, iqlimi və s. cəhətlərdən iki bölgəyə ayrılır:

- Qərbi və ya Dağlıq (Yuxarı) Zəngəzur;
- Şərqi, yaxud Aran (Aşağı) Zəngəzur.

Mahal Sisyan, Gorus, Qafan, Mehri, Zəngilan, Qubadlı ərazilərini və Laçının bir hissəsini əhatə edir. Bu, tarixi torpaqlarımızın ilk dördü 1920-ci illərdə Ermənistana ilhaq edilmişdir və hazırda da onun tərkibindədir. Digərləri isə 1992-1993-cü illərdə Ermənistanın hərbi təcavüzü nərzində məruz qaldı. Onlar ikinci Qarabağ - xalqımızın Böyük Vətən müharibəsinin nəticəsində işğaldan qurtarıldı.

Quzey Azərbaycan Rusiya imperiyası tərəfindən işgal edildikdən sonra Zəngəzur bir müddət çarlığın Güney Qafqazdakı müxtəlif inzibati-ərazi bölgülərinə (idarə sistemlərinə) daxil edildi. O, 1868-1917-ci illərdə imperianın Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının bir qəzası olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dönməndə:

a) Zəngəzur öncə Gəncə, sonra da 1919-cu ilin yanvarında yaradılan və başçısı X.Sultanov olan Qarabağ general-qubernatorluğunun qəzası idi⁽¹⁾;

b) Andranik tərəfindən bölgədə mərkəzi Gorus olan Zəngəzur “qubernatorluğu”nun (“erməni dövləti”nin) yaradıldığı da elan edilmişdi⁽²⁾. Arxiv sənədlərindən Andranikin bu, Zəngəzur “qubernatorluğu”nu ermənilərin “Qarabağ (Şuşa) Respublikası” adlandırdıqları oyuncaq qurumla birləşdirmək və “Kiçik Ermənistən”in “paytaxtı” etmək istədiyi Şuşanı tutmaqdən ötrü uğursuz cəhdələr göstərməsi də bəlli olur⁽³⁾;

c) “Erməni qəssablari” Andranik, Njde, Dro və b. Zəngəzurda da qırğınlar, vəhşiliklər, dağıntılar

törətdilər. Bu kimi antibəşəri fəaliyyətlərə rəvac verən “xalq qəhrəmanı” Andranik Gorusda “Zəngəzurun müsəlman qardaşlarımıza” başlıqlı müraciətini⁽⁴⁾ etdi. Əslində erməni xislətinə (riyarkarlığa, mənəviyyatsızlığa, saxtakarlığa) əyani sübut olan bu müraciətdə qardaşlıqdan, dinc yanaşı yasaqlaşdırıldı;

d) Müttəfiq dövlətlər, xüsusilə də, Böyük Britaniya Zəngəzuru Azərbaycan ərazisi (torpağı) kimi tanıdılar⁽⁵⁾. (O da müvəqqəti olaraq, yəni Paris Sülh konfransının qərarını gözləmək şərtiylə). Onlar, digər yandan da, mahalla əlaqədar bir sıra məsələlərə münasibətdə ziddiyətli mövqə tutdular⁽⁶⁾;

e) Azərbaycan hökuməti hərbi əməliyyatlar və siyasi-diplomatik tədbirlərlə 1920-ci ilin apreli üçün Zəngəzurun da dövlətimizə ərazi mənsubiyətini təmin etdi.

Ancaq Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən yenidən işgalı və AXC-nin süqutu ilə Zəngəzurun Ermənistana ilhaqına yol açıldı, əlverişli şərait yarandı. Mahalın qərb və ya dağlıq hissəsinin 1920-

ci illerdə Ermənistana verilməsinə (“bağışlanması”na) aşağıdakı taleyüklü proses və amillərin müüm təsiri olmuşdur:

- Rusyanın Azərbaycanı daima özündən asılılıqda saxlamaq məqsədi və siyaseti;
- Azərbaycanın “rəhbərliyi”nə Rusiya tərəfindən edilən güclü siyasi-diplomatik təzyiq;
- Ölkəmizin o vaxtkı “rəhbərliyi”ndə möhkəm, həlledici mövqelərə sahib olan ermənilərin Azərbaycanın ərazi bütövlüyüünə yeni qəsdlər planı;
- Azərbaycanın “başçıları”nın milli-dövlətçilik mənafələrimizi qurban verərək dünya inqilabı, Lenin “milli” siyaseti, ifrat beynəlmiləçilik, “xalqlar dostluğu” və digər bu kimi ideyalara hədsiz uymaları mühiti;
- Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk çağlarından etibarən Zəngəzura dair düzgün, ardıcıl siyasetin yeridilməməsi və s.

Qərbi (Yuxarı) Zəngəzurun Ermənistana verilməsi prosesinin siyasi-ideoloji-diplomatik məqamları ilə bağlı bu məqamlar vurğulana və öne çəkilə bilər:

Birinci, Ermənistəninin mahala sahiblənmək məqsədi Sovet Rusyasının Zəngəzur “problemi”ndən faydalananmaq xətti ilə üst-üstə düşürdü. Belə ki, ikinci birincini ələ keçirməkdən ötrü Zəngəzura da siyasi alver predmeti kimi baxırdı. Kremlin Zəngəzurla bağlı mövqeyi ilk baxışdan, üzdə ziddiyətli görünse də, əslində birmənalı, yəni ermənipərəst idi.

Bunu Sovet Rusiyası rəhbərlərinin (V.Lenin, G.Çiçerin, İ.Stalin, Q.Orconikidze, S.Kirov) bir-birlərilə və yerli “başçılar”la (N.Nərimanov, M.Hüseynov, P.Mdivani, H.Ohancanyan) çoxsaylı görüşmələri⁽⁷⁾ da yetərincə təsdiqləyir. Bir sıra rəhbər partiya və sovet orqanlarında vaxtaşırı keçirilən iclaslar (aparılan müzakirələr) və onların qəbul etdikləri çoxlu qərarlar - sənədlər də Rusyanın Zəngəzuru Ermənistana verməyi planlaşdırmasına danılmaz sübutdur⁽⁸⁾.

Həm görüşməlarda, həm də qərarlarda Zəngəzurla əlaqədar mövqelər və gəlinən “qənaətlər” belə bir ziddiyətli siyasi mənzərə yaradırdı: mübahisəli ərazidir; Azərbaycana qatılmalıdır; Ermənistana verilməlidir; yalnız Sovet hakimiyyəti tərəfindən Ermənistana qaytarıla bilər; “Sovet hö-

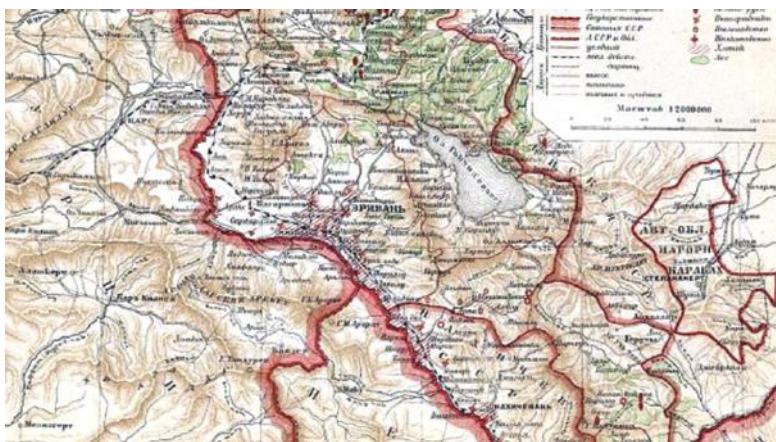

kumətinin qurulduğu Ermənistana çata bilər”, (İ.Stalin)⁽⁹⁾; “məlum siyasi şəraitdə bizə lazım ola biləcək Ermənistana verilməlidir” (Q.Orconikidze)⁽¹⁰⁾.

Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistana verilməsində Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (30.XI.1920) və Bakı Soveti plenumunun (1.XII.1920) “tarixi” iclasları - qərarlarının daha böyük “xidmət”ləri olmuşdur⁽¹¹⁾. Belə ki, Mərkəzi Komitənin qərarının “q” bəndi (“Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistana keçir”) və Bakı Soveti plenumunun iclasında Azərbaycan Xalq Komisarları Sovetinin sədri N.Nərimanov tərəfindən elan olunan bəyanatın “Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistəninin bölünməz ərazisidir” təsbiti - qənaəti ilə mahalın məsələsi “həllini tapdı”⁽¹²⁾.

Plenumun iclasındaki çıxışında “Nərimanovun bəyanatı”nı yüksək qiymətləndirən Q.Orconikidze torpaqlarımızın ermənilərə “bağışlanması”nı belə “əsaslandırmışdı”: Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ ruslar üçün heç nə deyil; Zəngəzur taxılı və suyu olmayan məhsulsuz dağlardır; Naxçıvan batıqlı və malyariyadan başqa bir şey deyil; Qarabağda da heç nə yoxdur; Nərimanov bu məhsulsuz torpaqları Ermənistən üçün götürməyi deyir; sanki Sovet Azərbaycanı artıq yükdən xilas olur⁽¹³⁾.

Sözgəlişi, torpaqlarımızın ermənilərə peşkəş edilməsi kimi tarixi ədalətsizliyin, məsuliyyətsiz-

liyin həmin dövrdə və gələcəkdəki acı nəticələrini dərk edərək bu akta qarşı çıxanlar da az olmayışdı. M.Rəsulzadə yazırkı ki, Zəngəzur, Naxçıvan qəzaları rus siyaseti və Nəriman bəyin səxavətkar ağızı ilə təntənəli surətdə Ermənistana hədiyyə edilmişdir⁽¹⁴⁾. M.Məmmədzadənin qənaətinə görə isə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü sui-qəsdə məruz qalmışdır; o, Rusyanın təzyiqi və “öz arzusu ilə” Zəngəzurun da Ermənistana hədiyyə olunduğunu elan etmişdir⁽¹⁵⁾.

Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsinə dair qərarların çəkarılmasında “Rusiya siyaseti və təzyiqi amili”nin xidmətinin sübutu zamanı xeyli sənədə istinad mümkünündür. Belə ki, məlum bəyanatın elanının elə sabahı günü Sovet Rusiyası ilə Sovet Ermənistəni arasında bağlanan sazişin 3-cü maddəsində yazılırdı ki, Rusiya Şura hökuməti Zəngəzur qəzasının Ermənistən SSR ərazisinin tərkibinə daxil olmasını mübahisəsiz tanıyor⁽¹⁶⁾.

Torpaq və ərazi məsələlərində milli maraqlar mövqeyində qətiyyətlə və ardıcılıqla durmaməğin fəsadları çox tezliklə elə N.Nərimanov tərefindən də dərk və etiraf olunmuşdu. N. Nərimanovun V.Leninə ünvanladığı məktublarda və Kremlin onu millətçilikdə təqsirləndirən Bakıdakı emisarlarına cavablarında bu kimi məqamları vurğulmuşdı: Mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistana güzəştə gedir və bu düzəldilməsi mümkün olmayan tarixi səhvdir; Azərbaycan Ermənistənə xeyrinə öz torpaqlarından imtina etmişdir; əgər bizim müsəlman kommunistlərin əksəriyyəti millətçi olsaydı Ermənistən Zəngəzuru almazdı və s⁽¹⁷⁾.

İkincisi, Zəngəzur mahalı, verilməsi bəyan edilən kimi, dərhal Ermənistənə siyasi-inzibati (əra-

zi) idarəciliyinə keçmədi. Bölgə bir müddət bütöv durumda Azərbaycanın tərkibində və onun ərazi-inzibati idarəciliyində qaldı. Bu dönmədə:

a) bir yandan, Azərbaycan Şura hökuməti tərefindən mahalın idarəciliyindəki əyintilər vaxtında aradan qaldırılmadı, bölgənin problemlərinin təxirəsalınmadan həllinə lazımi diqqət yetirilmədi, bəzi vacib məsələlərlə bağlı qətiyyətli mövqə tutulmadı, X. və S.Sultanov qardaşlarına əsassız olaraq sinfi - qərəzli münasibət göstərildi və s.;

b) digər tərefdən də, ermənilər Zəngəzurun ələ keçirilməsini sürətləndirmək və asanlaşdırmaq məqsədi ilə xeyli məkrli, uzaqgedən niyyət-lərli siyasi oyunlar çıxardılar. Belə ki:

- onlar mahalın qərbində möhkəmlənməklə yanaşı Aşağı Zəngəzur torpaqlarında “Kürdüstan” qəzasının təşkilini təklif etdilər. Moskva-İrəvan cütlüğünün birgə ideyası olan “Kürdüstan məsələsi” əslində Rusyanın Azərbaycanda daha da möhkəmlənməsi, onun daima təzyiq altında saxlanması və Zəngəzurun tədricən, hissə-hissə Ermənistəna ötürülməsi planı idi. Uzunsürən müzakirələr dən sonra Azərbaycanın partiya rəhbərliyinin iclasında (12.01.1921) bir hissəsi artıq daşnak silahlı dəstələrinin nəzarətində olan Zəngəzurun iki yerə ayrılması təklif olundu: Qərbi - Zəngəzur qəzası və Şərqi - Kürdüstan qəzası⁽¹⁸⁾. (Sövgəliyi, 1923-cü ildə Lenin “milli siyaseti” əsasında Azərbaycanın tərkibində yaradılan Kürdüstan qəzası SSRİ-də aparılan inzibati-ərazi islahatına uyğun olaraq 1929-cu ilə ləğv edildi).

- Ermənistən Zəngəzur məsələlərində İran və oradakı daşnak liderlər vasitəsilə Antanta ilə əlaqələr qurmağa və ona təsir göstərməyə çalışdı. Habelə ingilislərdən himayə və dəstək qazanmağa yönəlik addımlar da atıldı. (Ancaq “Karmir Astx” erməni qəzetiinin “Zəngəzur firıldacı və İngiltərə” başlıqlı yazısından da məlum olduğu kimi, ingilislər bolluca vədlər verərək real yardımalar göstərməkdən yayınmışdılar)⁽¹⁹⁾. Bu işdə də başında Njde duran “Azad Sünik hökuməti” (mərkəzi öncə Gorus, sonra da Tatev olan) daha fəal idi⁽²⁰⁾,

- daşnakların Zəngəzurla əlaqədar siyasi oyunlarından biri də “Aqarak qurultayı” deyilən hadisədir⁽²¹⁾. Ermənilərin dəvəti ilə müsəlmanların təmsilçilərinin də qatıldığı bu tədbirdə

(07.04.1921) məqsəd sinfi mübarizə adı altında azərbaycanlıları da öz tərəflərinə çəkməkdən və mahalın digər hissəsinə də yiyələnməkdən ibarət olmuşdu. Sovet hökumətinin X. və S. Sultanov qardaşlarına sinfi-ideoloji - qərəzli münasibətin-dən faydalananmağa çalışan ermənilər hətta S.Sultanov öz tərəflərinə çəkməyə əbəs yer səylər göstərmışdilər⁽²²⁾.

Rusyanın XI ordusu 1921-ci ilin yayında erməni silahlı qüvvələrini Yuxarı Zəngəzurdan çıxardı. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin əhalinin siyahıya alınmasının keçirilməsinə dair dekretində (19.V.1921) Zəngəzur qəzasının adı qeyd edilmədi⁽²³⁾. Həmin ilin iyulunda isə Ermənistən SSR-də Zəngəzur qəzası yaradıldı⁽²⁴⁾.

Beləliklə, xeyli müddətdən bəri hazırlanan rus-erməni planı gerçəkləşdi. Nəticədə Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi (Qərbi Zəngəzur) Ermənistana ilhaq edildi.

Zəngəzurun qərb (dağlıq) hissəsinin, yəni Qarakilsə, Gorus, Qafan ərazilərinin Ermənistana verilməsi və ilhaqının nəticələrinə aşağıdakılardan aid edilə bilər. Belə ki, ölkəmizin ərazi bütövlüyü-nə bu, yeni - növbəti qəsd nəticəsində:

a) Azərbaycan 4505,05 kv.km torpağını itirdi;
b) ermənilərin 1920-ci illərin lap əvvəlində Türkiye, İran, Bolqarıstan, Rumınıya və Mesopotamiyadan köçərək Yuxarı Zəngəzurda məskunlaşmalarına geniş imkanlar yaradıldı⁽²⁵⁾. Bu da orada yaşamağa davam edən azərbaycanlıların hərtərəfli sıxışdırılmalarına rəvac verdi;

c) Aran (Aşağı) Zəngəzurun cənub-qərb hissəsi də az sonra Ermənistana verildi və orada 1929-cu ildə Mehri rayonu yaradıldı. Bununla da:

● İrana - Ermənistən birbaşa, yeganə və Rusiya isə əlavə çıxış imkanı qazandı;

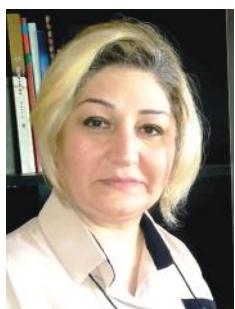
● Azərbaycanın tarixi torpağı və tərkib hissəsi olan Naxçıvan eksklav durumuna düşdü, yəni coğrafi (ərazi bitişikliyi) cəhətdən ölkəmizdən aralısalındı;

● Azərbaycan-Türkiyə strateji dəhlizinin önəminə (fəaliyyətinə) ciddi xələl gəldi. Nəticədə, ölkəmizin qardaş dövlətə birbaşa çıxışı və onunla əlaqələri yetərincə əngəlləndi, məhdudlaşdırıldı;

d) XX əsrin 90-ci illərinin əvvəllərində Şərqi (Aran) Zəngəzurun da Ermənistən tərəfindən qəs-

binə əsaslar və zəmin yaradıldı (Bu işgala isə 2020-ci ilin payızında son qoyuldu). Hazırda Şərqi Zəngəzur müstəqil Azərbaycan dövlətinin ayrılmaz bir parçasıdır. ●

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv (ARDA), f.894, siy.1, iş 43, v.13-14; siy.9, iş 5, v.11, 17; "Azərbaycan" qəz., Bakı, rusca, 19 yanvar 1919-cu il.
2. ARDA, f.970, siy.1, iş 179, v.8.
3. Yenə orada, f.2894, siy 6, iş 17, v.1; "Azerbaydjjan" qəz., Bakı, rusca, 4 sentyabr 1918-ci il.
4. Aqaən İ. Rolğ Rossii v istoričeskix sudğax armənskoqo naroda. Moskva, 1978, s.268-270.
5. ARDA, f.970, siy 1, iş 62, v.66; f.894, siy.9, iş 5, v.32.
6. ARDA, f.894, siy 10, iş 135, v.44-47 arx.
7. K istorii obrazovanię NKAO Azerbaydjanskoy SSR, 1918-1925: Dokumenti i materiali. Baku, 1989, s.32-34, 49-50, 50-57.
8. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İslər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxiv (ARPISSA), f.1. siy.1, iş 14, v.15,17,19; iş 18, v.13; iş 22, v.17-20; iş 24, v.30; siy.74, iş 120, v.46.
9. Yenə orada, f.1, siy.1, iş 14, v.15,17,19; iş 24, v.30.
10. K istorii obrazovanię NKAO..., s.33.
11. ARPISSA, f.1, siy.1, iş 24, v.51-52; siy.74, iş 124, v.58-59; "Kommunist" qəz., Bakı, rusca, 2 dekabr 1920-ci il; N=178; "Bakinskiy raboçiy" qəz., Bakı, 3 dekabr 1920-ci il, N=23.
12. Yenə orada.
13. Ordjonikidze Q.Statgi i reçi, t.1. Moskva, 1956, s.139-141.
14. M.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyəti. Bakı, 1990, s.72.
15. M.Məmmədzaə Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992, s.152.
16. Mejdunarodnaə politika noveysevo vremeni v doqovorax notax i deklaraüiəx, ç.III, v.İ , Moskva, 1928, s.75-76.
17. ARPISSA, f.609, siy.1, iş 15, v.30; iş 53, v.7-8; iş 71, v.1-13.
18. ARPISSA, f.1, siy.2, iş 18, v.15; siy.74, iş 123, v.17; ARDA, f.28, siy.1, iş 42, v.51-52.
19. ARDA, f.28, siy.1, iş 223, v.57-57 arx.
20. Vartanən S. Pobeda Sovetskoy vlasti v Armenii. Erevan, 1959, s.451, 519.
21. ARDA, f.410, siy.1, iş 205, v.242, 244; f.27, siy.4, iş 37, v.10
22. Yenə orada f.27, siy.4, iş 20, v.26.
23. Dekreti Azrevkoma. Bakı, 1988, s.485.
24. Sobranie dekretov i prikazov SSR Armenii, v.İI. Erevan, 1923, s.62.
25. ARDA, f.28, siy.1, iş 203, v.22; iş 223, v.132,134; iş 228, II cild, v.464.

Məhbubə ƏLİYEVA
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun elmi işçisi

Qərbi azərbaycanlıların yaddaşından sözünlən yurd həsrəti

Qədim tarixi olan Göygöl-Hacıkənd bölgəsinin gözəl təbiəti, təmiz havası, yeraltı və yerüstü sərvətləri əsrlər boyu müxtəlif xalqları bu ərazilərə cəlb etmişdir. Qədim Alban yurdlarında müxtəlif xalq, etnik və etnoqrafik qrupların nümayəndələrinin bu bölgələrə Azərbaycanın əksər hər yerində olduğu kimi, haylar da köçürülmüşdür. Buna baxmayaraq, təxminən onlarla eyni vaxtda bu ərazilərə yerləşdirilən alman kolonistləri haylardan fərqli olaraq bir çox yenilik gətiriblər.

Helenendorf şəhərinin salınması, bölge üçün xarakterik olmayan yaşayış evlərinin, iaşə obyektlərinin, sənətkar emalatxanalarının tikilməsi, parkların salınması, Azərbaycan ərazisində ilk su elektrik stansiyasının Gəncə çayının üzərində tikilməsi, 1903-cü ildə Köşkü kəndi ilə Üçbulaq (Murud) kəndi arasında yerləşən meşədəki bulaqlardan, yəni 13 km məsafədən su çəkilməsi, 1890-ci ildə Gəncə çayı yanlığında dördmərtəbəli su dəyirmənin tikilməsi və burada müxtəlif növ un istehsal olunması, kirəmit və kərpic zavodlarının, mədəniyyət evinin, şərab zavodunun və digərlərinin istifadəyə verilməsi alman işgüzarlığının, zəhmətkeşliyinin nəticəsidir. Almanların sonrakı taleyi tarixçilərə yaxşı məlumdur...

Qurucu almanlardan fərqli olaraq dağidıcı haylar 1990-ci illərin əvvəllərinə qədər bölgədə bərkiyə bildilər. Göygöl rayonunda olarkən orada yaşayan insanlarla söhbət zamanı çox maraqlı faktlarla tanış olduq. Belə

ki, vaxtilə bu gözəl səfali yerlərdə məskunlaşma siyaseti altında İrandan, Gürcüstandan, Osmanlıdan, Livandan, Suriyadan, Yunanistandan gətirilib yerləşdirilən haylar torpaqlarımızı özünükü ləşdirmək məqsədilə qədim toponimlərimizi dəyişmiş, alban məbədlərinə yamaq olaraq öz xaçlarını yerləşdirib özləri tikdikləri kilsələrin üzərindəki tarixləri sondan sildilər. Onların havadarlarından olan SSRİ rəhbərliyi Qərbi Azərbaycanda da yerlərini rahat etmək məqsədilə 1948-ci ildə azərbaycanlıları öz dədə-baba yurd yerlərindən deportasiya, sürgün etdi. Biz bölgədə olarkən bir neçə belə ailə ilə görüşdük. Bir nəsilin, bir neçə dəfə elindən-obasından, yurdandan-yuvasının qaçqın düşməsi, öz doğma vətənindən məcburi olaraq deportasiya olunması insanı dəhşətə gətirir və eyni zamanda bu dəhşəti yaşadaraq içini mənəvi cəhətdən də parçalayır.

Hələ 1905-ci ildən başlayaraq, daha sonra 1918-ci ildə baş verən hadisələr, yaşananlar unudulmamış, 1948-1953-cü illərdə Azə-

baycan türklərinin əzəli-əbədi tarixi torpaqları olan İrəvan ərazilərindən etnik təmizlənməsi başlayır. Məskunlaşdırma siyaseti altında minlərlə insanın taleyi ilə oynanılır. Moskvanın razılığı və xeyir-duası ilə Azərbaycan türklərinin Ermənistən SSR ərazisindəki atababa torpaqlarından qovulmasının növbəti mərhələsi başlanır. Köçürülmənin həyata keçirilməsi 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin “Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qəbul etdiyi 4083 sayılı qərarla rəsmiləşdirildi. Bu qərara görə 100 min azərbaycanlı 1948-1950-ci illərdə, 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər “könüllülük prinsipinə əsasən” Azərbaycan SSR-ə köçürülməli idi. Qərarın 11-ci maddəsində göstərilirdi ki, Ermənistən SSR Nazirlər Sovetinə azərbaycanlıların köçürülməsi ilə bağlı onların boşaltıldığı tikiilərdən, yaşayış evlərindən xarici ölkələrdən Ermənistən SSR ərazisinə köçürürlən erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etməyə icazə verilir. Bu proresin həyata keçirilməsini sürətləndirmək üçün SSRİ Nazirlər Soveti 1948-ci il 10 mart tarixli “Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” qərarı ilə konkret tədbirlər planı hazırlanırdı. Burada yazılın qərarlar neçə-neçə insanın həyatında acı xatirələrlə yadda qaldı.

82 yaşlı Səadət ana danışdıqca hələ də ürəyinin doğma, əzəli torpaqlarımız olan Vədi rayonunda, Şirazlı kəndində qaldığı açıq-ashkar hiss olunur. Səadət ana hər şeyi elə gəzəl təsvir edir ki, insan sanki o yerləri gəzmiş, görmüş olur. O, hələ 1918-ci ildə öz nə-nəsinin də qaçqınlıq həyatı yaşadığını söyləyir. Deyir ki, “nənəm Zəhra Əmiraslan qızı 1900-cu ildə İrəvanın Kənəkir rayonunun (sonradan Kotayk olub erməniləşdirilib)

Göykilsə kəndində (Göykilsə kəndində dağın başında uçuq bir kilsə vardı. Goy daşdan tikildiyi üçün adına Göykilsə deyirdilər. Ora həm azərbaycanlılar, həm də ermənilər gedirdilər. İndi düşünürəm ki, bəs azərbaycanlılar niyə gedirdilər?! Bəlkə də ona görə ki, orada kilsəyə aid nə ikona, nə xaç var idi...), babam Məhəmməd Qulu oğlu isə Kənəkir rayonun Nurnus kəndində anadan olub. Nənəm 18 yaşındək Göykilsədə yaşayıb. 1918-ci iddə nənəmin 18 yaşı olanda ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı başlanan hücum-

lar, təzyiqlər nəticəsində qovularaq, bütün elliklə öz doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur olub, gecə ikən evdən qaçıblar. Səadət ana deyir ki, Zəhra nənəmin söylədiyinə görə, kimin evində qız uşağı vardısa, onlar gecə ilə qaçırdılar ki, qızları erməni alçaqlarının əlinə keçməsin. 1918-ci ildə onlar Türkiyənin Qars, İğdır, Trabzon şəhərlərinə qaçırlar. Danışdıqca fikir verdim ki, Səadət ana çox həyəcanlanır. Bu narahatlılığının səbəbini sorusanda dedi ki, nənəmə həyatda olmasa belə, yazığım gəlir. Çünkü deyirdi ki, ayağımız yalın, başımız açık, ac, susuz qaçırdıq. Nə qadına rəhm edirdilər, nə uşağa, nə qoca-

(soldan sağa) M.Əliyeva, Səadət Balıyeva və İmran Məmmədov

ya, nə də ki, cavana. Gecənin qaranlığında göz-gözü görmürdü, ayağımız yalın olduğundan hiss edirdik ki, sulu bir yerdən keçirik, səhər açılında baxırdıq ki, su deyilmiş, “qan imiş”. Hətta bəzi ürəyi susuzluqdan yanalar qaranlıqda su bilib içmək istəyəndə, ovuclarındakının qan olduğunu görüb'lər. Ayaqları yalın olduğundan iri-iri tikanlar ayaqlarını deşik-deşik edibmiş. Damışdıqca tez-tez dolan gözlərini silir, “Allah heç kimə göstərməsin, bala, çox ağır dərdli xatirələrdi. Allah heç düşmənimə də göstərməsin” - deyirdi.

Baxın, bir azərbaycanlı Anasının, bir türk Anasının, nənəsinin ürəyinə! Düşmənin onlara yaşatdığını, o, düşməninə belə arzulamır. Çox qəribə bir paradoksdur. Maraqlıdır, görəsən, erməni qadını, erməni anası necə düşünür?! Bir neçə saniyə susdu. Soruşanda, dedi ki, babam Məhəmməd Qulu oğlu (kənddə bir neçə Məhəmməd olduğundan babasına Qulu oğlu deyirlərmiş) həmişə o qaçaqaçdan danışanda ağlayırmış. Deyirmiş ki, o alçaqlarla aramızda ara-sıra dava düşürdü, bizi yəni, azərbaycanlıları qıcıqlandıracaq, özündən çıxaraçaq hərəkətlər edirdilər. Amma birdən-

birə qəfil bizə hucum edərək ev-eşiyimizi talan edib, yerdə qalanı da od vuraraq yandırmaqları, heç ağlımızda da gəlməzdii. Onların bu alçaq hərəkətləri heç bir çərçivəyə sığası deyildi. Deyir, babam söyləyirdi ki, bütün eloba, bütün kənd qaçıb canını qurtarmağa çalışırdı. Zülm zillətlə, çox ağır şəraitdə canlarını qurtaranlar bir müddətdən sonra ara sakitləşəndə öz evinə, elinə, obasına qayıtmaga can atırdılar. Axı o yerlər onların dədə-baba yurdları idi. İnsan harada olursa-olsun, öz vətəni, öz torpağı hər şeydən üstündür. Günügüzərəni yaxşı da olsa, pis də olsa, Vətən - Vətəndi. Deyir, bala, bu, sanki bizim alnımız yazılıb. Bizim nəsil-kök elə mən gözümü dünyaya açandan davamlı olaraq qaçqın həyatı yaşayıb. Nənəmgil, anamgil və bir də mənim özüm. Bizim kimi minlərlə ailələr vardı. Hadisələr bir az sakitləşəndən sonra Zəhra nənəmgil qayıdlılar öz evlərinə. Qurbətdə vətən həsrəti ilə çox yaşaya bilmirlər. Amma gələndən sonra gördükleri mənzərə daha dəhşətli olur. Öz doğma evlərində hansısa bir erməni ailəsinin məskunlaşdığını görən nənəmin atası Əmiraslan babam göz ya-

larını saxlaya bilmir. Deyir ki, o vaxtlar qızlara əl işləməsi ilə olan cehizliklər tikilirdi. Məhəmməd babam həmin cehizlikləri evlərinə həyasızcasına soxulmuş erməni qadının əlində görür və deyir ki, bütün ailəmi, həyat yoldaşımı, oğlumu, qızımı itirmişəm, heç olmasa, yoldaşımın öz əllərilə toxuduğu o naxışlı cehizlikləri ver. Evimə yiyələnmisiz, malımı, mülkümü, bağımı-bağatımı, hər şeyimi almışınız, barı qızımın cehizliklərini verin. Evdə Ala Tamam adlı bir erməni qadın yaşayırımış. Deyib “ay Məhəmməd qardaş, talan idi, hərə bir şey götürürdü, mən də bunları götürdüm. Niyə verim ki, işlədirəm, vermərəm”...

Babamglinin evinə soxulan Ala Tamam adında coxuşaqlı erməni qadın çox yoxsul imiş. Qaçqınlarından qabaq Əmiraslan babam onlara yazığı gəldiyindən əl tutur, istər yeməklə, istərsə də geyim-gecimlə kömək edmiş...

Səadət ana deyir ki, “elə mənim özüm də 1948-ci ildə 6-7 yaşimdə birinci qaçqınlığımı yaşamışam”. Səadət nənəni çox yormayıb deyə bir az dayanıb gözlədim. Və bu yerdə Şirməmməd Huseynovun bir fikri yadıma düşdü. Şirməmməd Hüseynov sovet dövrünün iqtisadi durumunu araşdırarkən çox gözəl, yerli-yerində tutarlı subutlar ortaya qoymuşdu. 15 respublikadan toplanan istər kənd təssərrüfatı məhsulları, istər neft məhsulları, pambığı, tütünü, ümumiyyətlə, kənd təssərrüfatı və sənayenin bütün sahələrində Azərbaycan üzərinə düşən öhdəciliyi artıqlaması ilə yerinə yetirdiyi halda, o üz-dəniraqlar bu 15 respublikanın içində ən az məhsul verən respublika olub. Hələ sovetlər birliyi dövründə Ermənistan Moskvadan ayrılmış dotsiya hesabına yaşayan respublikalar arasında birinci idi. Və yenə də əlavə olaraq vurğulayım ki, Azərbaycan digər 14 respublikadan fərqli olaraq, öz əhalisinin saýına və ərazisinin miqyasına görə ittifaq

büdcəsinə ən çox gəlir gətirən respublikalardan birincisi idi. Bu gün də Ermənistan xarici diaspor təşkilatlarının göndərdiyi ianələr, yardımçılar və erməni lobbisinin təsiri altında olan bəzi xarici dövlət qurumlarının, imkanlı adamların yardımını ilə yaşıyır. Bu da o deməkdir ki, onlar fərd olaraq da, dövlət olaraq da başqalarının hesabına yaşamağa öyrəniblər. Bir sözə, dilənciliyi özlərinə peşə seçiblər. Bir qədər dincələndən sonra Səadət ana deyir ki, qaçqınlıq çox çətin, ağır, əziyyətli bir işdir. Bu prosesi olduğu kimi tam təfərrüati ilə söyləmək olmur. Çünkü yadda qalanı var, qalmayanı var: “1948-ci ilin yaz ayları idı. Mən 6-7 yaşında olardım. Yadıma gəlir ki, kəndin aqsaqqalları, 7-8 adam burda, 5-6 adam orda, bir neçə adam kəndin başqa-başqa yerində yığışib nə-yisə müzakirə edirdi. Uşaq olsam da insanların üzlərindəki o narahat, gərgin, narazı ifadələr hələ də gözümün qabağındadı. Nənəmgil evdə narahat, gərgin bir halda anamla nə-yi, necə edəcəkləri barədə söhbət edirdilər. Bu hadisələr artıq nənəmgilin 1918-ci il qaçqınlığından sonra yeni-yeni özlərinə gəldikləri vaxt baş verirdi. Təssəvvür edin ki, bir nəsil bir neçə dəfə qaçqınlıq, məcburi köçkünlük, deportasiya yaşayıb. Səadət ana söyləyir ki, bizim kənddən əvvəlcə kişilər gedib gedəcəyimiz yerlərə baxmalı, sonra isə gəlib hərə öz ailəsini aparmalı idi. Babamgili Sovetlər Birliyi dövründə Mirbəşir, indiki Tərtər rayonuna gətiriblər”.

...Səadət ana bir kitablıq söhbət edir. Bu söhbətləri isə həyəcansız dinləmək çətindir.

...İtkin düşən, dünyasını dəyişən, həyatı arzuları ilə bərabər alt-üst olan insanlar dəfələrlə, istər 1905-ci, istər 1918-ci, istərsə 1948-ci, istərsə də daha yaxın tarix olan 1988-ci illərdə deportasiyaya, qaçqınlığa-köckünlüyə məruz qalsalar da, bu gün də ürəkləri Vətən həsrəti ilə döyüñür, doğma yurdlarına qovuşmaq arzusu ilə yaşıyırlar. ●

Pərvin AHƏNCİ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,
Bakı Ali Neft Məktəbi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mesenat, vətənpərvər, maarifpərvər *Hacı Zeynalabdin Tağıyev*

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Bakı neft "bumu" dövründə sürətlə cərəyan edən neft "fırtınası", Cənubi Qafqazla bərabər, bütün Çar Rusiya İmperiyasından, Avropa ölkələrindən 200-dən artıq sahibkarı, minlərlə yeni texnika və texnologiyaları neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün öz "dalğası" ilə Bakıya gətirdi.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
girişində H.Z.Tağıyevin büstü

Hacı Zeynalabdin Tağıyev

Birinci Bakı neft bumunda aşağı sosial təbəqəyə mənsub olan insanlar da fəaliyyət göstərildilər. O zaman, fəal simalardan biri də görkəmli neft sərmayəçisi, xeyriyyəçi, ictimai xadim H.Z.Tağıyev idi. Onun haqqında mövcud olan çap edilmiş materialları təkrarlamamaq məqsədi ilə hazırkı məqaləni, H.Z.Tağıyevin tərcüməyi-halını, təfərrürati ilə yazmış Hacı Axund Molla Ruhullah Molla Məhəmmədin təsvir etdiyi maraqlı faktların və sahibkarın şirkətlərinin arxiv materiallarının təhlili əsasında təqdim edirik.

H.Z.Tağıyevə xas olan şəxsi insani keyfiyyətləri - əməksevərliyi, bacarığı, çalışqanlığı, qənaətçiliyi, kompanyonları ilə dəqiqlik və dürüstlük əsasında iş qurmaq təcrübəsi, tərəfdaları ilə bağladığı bütün müqavilələrin şərtlərinə ciddi əməl etməsi onun usta köməkçisindən neft milyonçusu pilləsinə ucalmasına zəmin yaratmışdır.

H.Z.Tağıyevin Azərbaycan xalqı və ümumiyyətlə, müsəlmanlar naminə etdiyi xeyriyyə-

çi əməlləri sayesində cəmiyyət və sahibkarlar arasında şöhrət qazanmışdır. Onun Dağıstända, İranda tikdirdiyi məscidlər müsəlmanların dini etiqadlarına qulluq etmiş, məktəb, mədrəsələr isə Azərbaycan xalqının maariflənməsində böyük rol oynamışdır. Tağıyevin 1903-cü ilə qədər xeyriyyəçilik fəaliyyətini aşağıdakı rəqəmlər ifadə edir:

- 5.000 rubl Dağıstända yerləşən məscidin təmirinə
- 12.565 rubl Tehranda inşa edilmiş mədrəsəyə
- 5.000 rubl Rəşidiyyə mədrəsəsinə
- 500 rubl Sadat mədrəsəsinə
- 8.400 rubl yetim uşaqları, kor və şil səxslərə
- 500.000 rubl Bakıda müsəlman qızları üçün məktəb binasının tikintisinə
- 50.000 rubl müsəlman uşaqlarına türk dili təlim olunan “Kommerçeski” mədrəsəsinə
- 711.000 rubl Peterburqun müsəlman icmasına və s.

H.Z.Tağıyevin mesenatlıq fəaliyyəti bir neçə məktəb məclisləri tərəfindən yüksək qiymətləndirililmiş və Hacı “Qəyyum”, “Fəxri Qəyyum” adına layiq görülmüşdür.

Hacının təqdirəlayiq işlərindən biri də Bakıda qəbiristanlığa hasar çəkilməsi üçün 5000 rubl ianə etməsi idi ki, bu şəhərin abadlığında qulluq etmişdi.

Bakı əhalisi içməli suyun qıtlığından əziyyət çəkirdi. Hacı çəkilməsi mümkün olan su mənbəyinin axtarılmasına 25.000 rubl və çəkilməsinə 1.000.000 rubl vəsait ianə etmişdi. Bir əsr-dən çox zamandır ki, Azərbaycan xalqı Şahdağdan Bakıya axan “Şollar” suyundan bəhrələnir. Bu layihə Hacının ən önəmli xeyriyyəçilik töhfəsindən biridir.

Mətbuatın inkişafı da Tağıyevin olduqca marağında idi. O, “Kaspi” qəzetini 57.000 rubla alıb, çapını davam etdirmişdi. Azərbaycan xalqının ziyalılarının (Müstəb Axund Əbdülislam Axundzadə, Mirzə Həsən Əlqədəri Əldəğistani, Axund Yusif Talibzadə, Nəriman bəy Nərimanov, Ağa Seyid Əzim Şirvani və s.) kitablarının çap etdirilməsinə 9.000 rubl məbləğində vəsait

**H.Z.Tağıyev - neft sahibkarı,
sərmayəçi, mesenat, Rusiya Çar İmperiyasının
həqiqi mülki müşaviri**

ayırmışdı. Tarixi sənədlərdə müəlliflər ona son-suz təşəkkürlərini bildirmişdilər. Bu kitablar Qafqazda mövcud olan məktəblərdə oxunurdu və müsəlman uşaqlarının maarifləndirilməsində böyük faydaya malik idi.

H.Z.Tağıyev savadsız olmasına baxmayaraq, Rusiya, Avropa, Asiya ölkələrində gedən sosial, iqtisadi, siyasi proseslərlə maraqlanırdı, mütəmadi olaraq, onları mətbuatdan izləyirdi, bu isə ona zamanın nəbzini “tutmağa” imkan yaradırdı. Belə ki, hər gün səhər yeməyindən sonra dörd saat vaxt sərf edib türk, ərəb, rus, ingilis, fransız dillərində çap olunmuş qəzetləri tərcüməçilərinə oxudub, çox diqqələ qulaq asıb və lazımlı olan yerdə öz rəyini bildirirdi. Hacı dərin düşüncə və güclü hafizəyə malik insan idi. Hansı məlumatın nə vaxt və hansı qəzetdən oxunduğu dəqiq yadında qalırdı. Əksər hallarda qəzetlərin səhifələrində Hacının biznesinin nailiyyətləri, ümumi ianələri haqqında dərc olunan

H.Z.Tağıyevin təsis etdiyi müsəlman qızları üçün Qafqazda ilk dünyəvi məktəbin binası

Müsəlman qızlar məktəbinin müəllim heyəti və şagirdləri

məlumatlar da oxunub, mülahizə olunurdu. Xarici qəzetlərdən bəhrələndiyi məlumatlardan məktəb, xəstəxana, mehmanxana, teatr və s. kimi yenilikləri yadında saxlayaraq, onları dərhal xalqı naminə öz təcrübəsində həyata keçirirdi. Belə ki, teatr binasının (müasir zamanda Opera və balet teatrı) tikdirmək ideyası da buradan qaynaqlanmışdı. Hacı teatrin tikdirilməsinə 100.000 rubl pul ianə etmişdi.

H.Z.Tağıyev həddən ziyadə həyatda kasibçılıqla, çetinliklə üzləşmiş bir insan kimi, özünə qarşı tələbkar, səliqəli, dəqiq olduğundan neft milyonçusu zirvəsinə ucala bilmişdi. O, biznesin inkişafında qənaətçiliyin olmasını mütləq hesab edirdi.

Maraqlı fakt: İkinci dəfə nikah bağlayandan və ailə üzvlərinin sayı artandan sonra məcbur olub böyük bir ev tikmək qərarına gəlir. Yeni tikdirdiyi imarət hazır olanda o, atasından qalmış evini bir kasib şəxsə bağışlayır. Bir gün dostlarının biri ilə köhnə evinin yanından keçərkən xatırılərə dalır və ona o evi göstərib söyləyir: "Bu mənim atamdan miras qalan evimdir, mənim böyük imarətlər alıb və evlər saldırmağa qüdrətim olmayı ilə belə, yənə o evə səbir və qənaət edib, əyləşirdim... Axırda mənim ailəmin çoxluğu oradan köçməyimə məni vadar etdi. Əgər indi bu evi bağışlamamış olsaydım, onun ətrafına qızıldan hasar çəkərdim ki, ta görənlər üçün mənim bu növ səbrim iibrət olsun. Ta onlar qənaətin mənasını bilsinlər. Əgər mən o müddətlərdə bu kiçik evə qənaət etməsəydim, əlbəttə bu böyük evə və imarətə yetişə bilməzdim."

Hacının imarətinin şöhrəti Avropa ölkələrinə qədər yayılmışdı və Bakıya səfər edənlər bu evin yarasığına tamaşa edərdilər. O zaman Bakıda hündür evlər mövcud deyildi, bu ev yeganə hündür mərtəbəli bina idi. Burada Hacı dəfələrlə ziyafətlər, müxtəlif xeyriyyə tədbirləri təşkil etmişdi. Evin bütün ləvazimatları Rusiya, Fransa, Amerika, Almaniyada hazırlanmışdı. Ev yaz-yay mövsümlərində sərirləndirici, payız-qış fəsillərində isə istilik sistemləri ilə təchiz olunmuşdu. Amerikanın mahir ustaları tərəfindən işlənmiş qapı, stol-stullar, taxt və divarların nəqşinə, təxminən, 40.000 rubl qızıl işlənmişdi. Evin tikintisi 1 200 000 rubla başa gəlmişdi.

H.Z.Tağıyevin imarəti Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar olandan sonra milliləşdirilmişdi və müasir zamanda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi kimi fəaliyyət göstərir.

H.Z.Tağıyevin Mərdəkandakı bağının görünüşü

“Tağıyev teatrı” - Müasir Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı

H.Z.Tağıyevin imarəti, Bakı

H.Z.Tağıyevin həyatı üç ayrı hökumət dövrünə təsadüf etmişdi. O Rusiya Çar İmpriyasi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Sovet hakimiyyəti dairələrində böyük nüfuza malik idi. Çar Rusiyası tərəfindən yüksək təltiflərə layiq görülmüşdü.

H.Z.Tağıyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Kabinetinin sədri Nəsib bəy Yusifbəyliyə 29 iyun 1919-cü ildə ünvanlaşdırığı məktubu onun uzaqgörənliyindən, cəsarətli şəxsiyyət olduğundan bəhs edir. Azərbaycan milli pulunun dəyərdən düşməsi səbəbləri, ixracatda mövcud olan qadağaların ölkə iqtisadiyyatına vurduğu zərər, Azərbaycan valyutاسını gücləndirmək tədbirləri, yerli sənaye sahəsində hökumət orqanlarının yeritdiyi siyasətin tənqidi H.Z.Tağıyevin hökumət başçı-

sına müraciətinin əsas məzmununu təşkil edirdi.

H.Z.Tağıyevin fikrincə, bu müraciətlə o, öz üzərinə düşən mənəvi borcu yerinə yetirərək, iqtidarın sənaye, ticarət, maliyyə sahələrində hazırlıki siyasetinin düzgün istiqamətə yönəldilmədiyini və tez bir zamanda bu siyasetin kursunun dəyişdirilməsi ilə gənc dövlətin iqtisadi fəlakətə uğramasının qarşısının alına bilinəcəyini bildirmişdi...

AXC-nin süqutundan sonra 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulur və bütün sahibkarların mülki müsadirə olunaraq milliləşdirilir. H.Z.Tağıyev sahibkarlar arasında yeganə insan idi ki, Bakıdakı evi və Mərdəkandakı bağı arasında seçim təklif etmişdilər, o isə Mərdəkanı seçmişdi və ömrünün son günlərinə kimi orada yaşamışdı. Hal hazırda Mərdəkanın bir hissəsi Mədə-bağırsag sanatoriya kompleksi kimi fəaliyyət göstərir.

Dünyasını dəyişəndə onun bank hesabında cəmi 100 rubl pulu var idi...

Hacı Axund Molla Ruhullah Hacının gördükələri xeyirxah işlərin həcminin genişliyini Alfred Nobelin vəsiyyətnaməsi ilə müqayisə edərək, belə bir qənaətə gəlmişdi: “Bu cür fəaliyyəti, onun mübarək adı millət oğullarının və Vətəninə əhalisinin dilində yazılıb və tarixdə yazılmış qalacaqdır. Vaxt gələcək Azərbaycan xalqı onun qədrini biləcək və ona heykəl ucaldacaq...” ●

H.Z.Tağıyevin imarətinin salonlarından birinin görünüşü (restavrasiya olunub)

Elnur HƏSƏNOV
AMEA Gəncə Bölməsinin elmi katibi

Nizami Gəncəvinin şəcərəsi

Bəşəriyyətin ən qədim elm və mədəniyyət beşiklərindən olan Gəncə şəhərinin, bütövlükdə isə Azərbaycanın bəşər sivilizasiyasına bəxş etdiyi ən görkəmli tarixi şəxsiyyətlər sırasında Şeyx Nizami Gəncəvinin (İlyas Yusif oğlunun) xüsusi yeri vardır. Yalnız dünya poeziyasının əbədiyəşar ulduzu kimi deyil, Nizami Gəncəvini bütün ölkələrdə ensiklopedik bilik sahibi, bütövlükdə mövcud elmlərin bənzərsiz bilicisi, həqiqi mütəfəkkir, filosof, ömrünün sonuna qədər doğma şəhəri Gəncəni tərk etməməsinə baxmayaraq, bəşəri şöhrətə və ölümsüzlüyə sahib olan şəxsiyyət kimi tanıyır, ehtiramla yad edirlər.

Nizami şəxsiyyətinin müqəddəsliyinin, əhalinin ona qarşı bəslədiyi sonsuz hörmət və məhəbbətin əyani göstəricisi Gəncədə müasir gümüşüzədək mühafizə edilmiş xoş bir ənənədə yaşamaqdadır. Yeni ailə quran gənclərin ilk olaraq məhz Nizami Gəncəvinin məqbərəsini ziyanət etməsi ənənəsi bu dahi şəxsiyyətin vəfatından əsrlər keçməsinə baxmayaraq, onun dəyərli şair, mütəfəkkir kimi insanların hafızəsində yaşaması ilə yanaşı, Şeyx Nizaminin şəxsiyyətinin, uyuduğu məkanın da paklığına inamın mövcud olduğunu göstərmış olur. Çünkü yeni ailəyə, ocağa başlangıcı uğurlu, saf vermək, məhz Şeyx Nizamidən xeyir-dua almaq adəti həm də Gəncədə qədim, zəngin, düzgün mənəvi dəyərlərə sədaqətin əyani sübutudur.

Şeyx Nizami Gəncəvinin şərəfli şəcərə tarixindən bəhs edərkən xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra tarixi mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, İmamzadə abidəsi və onun ətrafinda olan torpaqlar Nizami gəncəviyə məxsus olmuşdur. Məlumdur ki, 1186-cı ildə qeyd olunan torpaqlar dahi Nizami gəncəviyə əvəzsiz sənət incisi, məşhur "Xəmsə"yə daxil olan «Xosrov və Şirin» əsərinə görə Azərbaycan -

Atabəylər (yaxud Eldənizlər) dövlətinin hökm-darı Məhəmməd Cahan Pəhləvan tərəfindən hədiyyə edilmişdir. Gəncə şəhərinin 200 kilometriyində Şeyx Nizami ilə görüşmuş görkəmli sərkərdə, sonradan Atabəylər dövlətinə başçılıq etmiş Qızıl Arslan qıymətli hədiyyələrlə bərabər, Həmdünya adlı kəndi də qardaşı Məhəmməd Cahan Pəhləvanın adından dahi şairə bağışlamışdır.

Şeyx Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi haqqında bəhs edərkən onların vəqf mülkiyyətinə sahibliyi məsələsinə xüsusi toxunulmalıdır. Gəncə-Qarabağ əyalətinin 1593-cü ilə (yaxud hicri tarixlə 1001-ci ilə) aid icmal dəftəri adlı mühüm sənəddə bəhs edilən mərhələdə 4 vəqfin olduğu öz əksini tapmışdır:

1. Şeyx Nizami Gəncəvi vəqfi.
2. İmamzadə vəqfi.
3. Şeyx Siracəddin vəqfi.
4. Şeyx İzzəddin vəqfi.

Sadalanan 4 vəqf mülkiyyətindən ikisi - Şeyx Nizami Gəncəvi vəqfi və qeyd edilən mənbədə İmamzadə Şeyx Məhəmməd vəqfi adlandırılmış İmamzadə vəqfi Gəncə ərazisinə aid olmuşdur. Şeyx İzzəddin vəqfinin Kürəkçay ətrafindakı

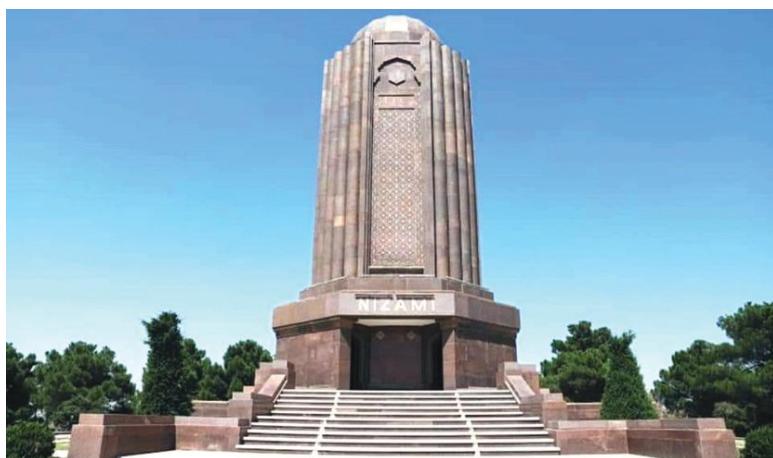

Gəncə “İmamzadə ziyarətgah” kompleksi

torpaqları əhatə etdiyi və Gəncə qəzasının tərkibinə daxil olduğu, Siracəddin ağa və yaxud Şeyx Siracəddin vəqfinin isə Qarabağ ərazisindəki Dizaq, Arazbar və Həkəri nahiyələrinin torpaqlarını ehtiva etdiyi qeyd olunmuşdur.

Bizim eranın 732-ci ilində (yaxud hicri tarixlə 114-cü ildə) vəfat etmiş imam Məhəmməd Bağırın oğlu Mövlana (yaxud yuxarıda qeyd olunmuş mənbədə deyildiyi kimi “Şeyx”) İbrahimin məzarı üzərində ucaldılmış türbənin ətrafindakı torpaqlar İmamzadə vəqfinə daxil olmuşdur. Gəncə-Qarabağ əyalətinin 1593-cü ilə dair icmal dəftəri Osmanlı-Səfəvi müharibələri dövrünə aiddir və Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən Azərbaycan ərazisinin, o cümlədən Gəncə-Qarabağın ələ keçirilməsindən sonra tərtib olunmuşdur. Bu mühüm tarixi mənbəyə istinad edərək Gəncə şəhəri və onun ətraf ərazilərində, haqqında bəhs edilmiş vəqf mülkiyyətlərinin, həmcinin İmamzadə vəqfinin XVI əsrəndən əvvəlki dövrlərdən mövcud olduğunu vurğulamaq lazımdır.

Dahi Şeyx Nizami nəslinin (şəcərəsinin) sonrakı nümayəndələri də bu müqəddəs məkanın sahibləri olmuşlar. Bu haqda tarixi bir məqama toxunmaq zəruridir. Gürcü çarı II İraklinin təliqələrindən, rəsmi sənədlərindən birində bu məsələ ilə bağlı mühüm tarixi fakt öz əksini tapmışdır. Bu sənəddə göstərilmişdir ki, İmamzadə ziyarətgahının əkin yerləri, həmcinin məhsul üçün yararlı torpaq əraziləri Nizami nəslindən olan Şeyxzamanovlara (Şeyxzamanlılara) məxsus olmuşdur. Eyni zamanda, bu şəcərənin şeyx İbrahim Qüdsi Şeyxzamanının şəxsində təqdim edilməsi, bəhs olunan torpaqların bu nəslin istifadəsində olmasına dair tarixi faktların əks etdirilməsinin əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu nəslin tanınmış nümayəndələrindən biri olan Şeyx İbrahim Qüdsi Şeyxzamanın (yaxud Şeyxzamanının) İmamzadə, onun ətraf ərazilərindəki yararlı torpaq sahələrinə sahib olmasına dair bir sıra mənbələrdə məlumatlara təsadüf olunmuşdur. Daha dəqiq desək, burada Şeyxzamanlılar şəcərəsinin nümayəndəsi qis-

mində məhz Şeyx İbrahim Qüdsi Şeyxzamanın adı qeyd edilmişdir. Bundan əlavə, Şeyx İbrahim Qüdsinin şəxsi həyatı ilə də bağlı bir fakt bu məsələdə təsdiqəcisi rol oynayır. Belə ki, XIX əsrə yaşmış bu şəxsin vəfatından sonra onun övladlarına, ailəsinə qalmış mirasının siyahısı qeyd olunan məsələ ilə bağlı əhəmiyyət kəsb edir. Şeyx İbrahim Qüdsinin xanımı Şeyx Fatma olmuş, onun doqquz qız övladı və son beşiyi oğul övladı Hacı İsa bəy olmuşdur.

Şeyx İbrahim vəfat edərkən onun varidatı (mirası) sırasında böyük təsərrüfatı, xeyli var-dövləti, ömrünün sonuna yaxın oğul övladının dünyaya gəlməsindən sonra inşa etdirməyə baş-ladığı böyük mülkü, Tatlı kəndi ilə yanaşı, mü-qəddəs məkan olan İmamzadənin də adının qeyd edilməsi bir daha Şeyx Nizami şəcərəsinin tarixi mənbələrdə əks etdirildiyi kimi, ırsən Gəncə İmamzadə ziyarətgahının sahibləri olduğunu təsdiq edir.

1501-1736-cı illərdə mövcud olmuş qüdrətli Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin qurucusu, gör-kəmli sərkərdə, şair Şah İsmayıл Xətainin (1501-1524) oğlu I Şah Təhmasibin (1524-1576) 1526-cı il tarixli fətvasına görə İmamzadə vəqfi məhz Şeyx Nizami Gəncəvinin şəcərəsinin davamçıları Şeyxzamanlılara (Şixzamanlılara) məxsus olmuşdur. Bu tarixi məqamın sü-butu qismində məşhur “Şix” düzü toponimini göstərmək mümkündür. Qeyd olunan coğrafi məkanın adı Şeyxzamanlılar (yaxud Şixzamanlılar) ilə birbaşa bağlıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Firudin bəy Köçərli də Nizami Gəncə-

vinin xələflərindən biri olan Şeyx İbrahim Seyx Həsən oğlu Şeyxzamanov (yaxud Şeyxzamanlı) haqqında çox mühüm məlumatları qeyd etmişdir. O, “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında bu şəxsiyyət haqqında belə yazmışdır:

“Şeyx İbrahim Seyx Həsən oğlu Şeyxzamanov İmamzadəyi-İbrahim türbəsinin mütəvəlliyyi ilə güzəran edirmiş... Rəvayətə görə onun Şeyx Nizami ilə qəraəti var imiş ... O, 1816-ci ildə Gəncədə anadan olmuş və 1865-ci ildə İmamzadədə dəfn edilmişdir”.

Eyni zamanda, Şeyxzamanlılar nəslinə mənsub olan Şeyx İbrahimin həm də peşəkar xəttat olduğuna dair mənbələrdə məlumatlara rast gəlinir. Bundan əlavə, müasir dövrümüzdə də İmamzadə kompleksində Şeyx İbrahim Şeyxzamanovun sağlığında ikən özü üçün hazırlmış olduğu və başqa şəxslər üçün də yazdığı başdaşı nümunələrinə təsadüf etmək mümkündür. Şeyx Nizami şəcərəsinin görkəmli nümayəndəsi olmuş Şeyx Zamanın Gəncə İmamzadə kompleksində yaratdığı də-yərli sənət nümunələri ilə yanaşı, bütövlükdə şəhərin memarlıq, sənətkarlıq baxımından zənginləşməsində də xidmətləri böyük olmuşdur. Bu sahədə onun əvəzsiz tarixi şəxsiyyət, Gəncənin xanı Cavad xan Ziyadoğlu Qacarın nəslinə mənsub olan şəxslərin məzarları üzərində yaratdığı gözəl epitafiya nümunələri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Mənbələrdə qeyd edildiyi kimi, Cavad xan nəslinə məxsus qəbirüstü daşları Şeyx Zaman hicri tarixlə 1256-cı ildə hazırlanmışdır. Bunu miladi təqvimlə ifadə etdikdə bəhs olunan epitafi-

ya nümunələrinin 1840-1841-ci illərdə, sənətkar Şeyx Zaman tərəfindən hazırlanmış olduğu üzə çıxır.

Bələliklə, görkəmli sənətkar, Şeyxzamanlılar nəslinin layiqli nümayəndəsi olan Şeyx Zaman yalnız həkkakılıq sənətinin mahir bilicisi deyildi. O, eyni zamanda, qəbirüstü abidələrinə həkk etdirdiyi epitafik mətnlərin, yazıların müəllifi olmuşdur. “Şeyx” titulunun mövcudluğu isə öz növbəsində onun alimliyinə dəlalet edir.

Təsadüfi deyildir ki, bu şərəfli nəsil Azərbaycana müsəlman Şərqinin ilk demokratik dövlətində yüksək mənsəb və eyni zamanda ehtiram sahibi olmuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində əks-kəşfiyyat idarəsinin (yaxud Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin) rəhbərləri və zifəsində çalışmış Məhəmmədbağır və Nağı bəy Şeyxzamanlılar, incəsənətimizin əvəzsiz korifeyi, xalq artisti Məmmədrza Şeyxzamanov kimi şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Amerika

Azərbaycanlıları Cəmiyyətinin sədri olmuş, görkəmli ziyanı Tomris xanım Azəri və bu gün dünyanın 20-e qədər ölkəsində çalışan Nizami Gəncəvi şəcərəsinin nümayəndələri tanınmış elm, mədəniyyət və dövlət xadimləri olaraq çalışırlar. ●

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 4, iş 12, v. 3-5.
2. Axmedov F.M. Vernutğ podlinnə imena. Qazeta «Novosti Qəndji», № 9 (8619). 22 ənvaro 1991 q., s. 3.
3. Hasanov E.L., Marjanlı M. Ganja: city of Nizami (Gəncə: Nizami yurdu). Dubai: IRS Publishing House, 2019. 208 s.
4. Hasanov E.L. İssledovanie visokix duxovníx üennostey v trudax Nizami Qəndjevi, predşestvennika A.Navoi. “Alisher Navoiy va XXI asr” 8 - Uluslararası Konferansı materialları. Toshkent-Boku, 6-7 fevral 2023, p. 232-238.
5. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
6. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2021. Issue 01, volume 93, part 2, p. 144-150. DOI: <<https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>>
7. Hasanov E.L. Innovative research of national wisdom in works of Nizami Ganjavi. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2022. Issue 01, volume 105, p. 475-481. DOI: <<https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.01.105.36>>
8. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
9. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı, 1978.
10. Quliyeva N.M., Həsənov E.L. Gəncə şəhərinin tarixi yerdəyişmələri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölüməsinin “Xəbərlər məcməsi”. İctimai və humanitar elmlər seriyası, № 1(3), Gəncə, 2022, s. 18-31.
11. Muradov V.H. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, Bakı: Maarif, 1983. 155 s.
12. Muradov Z., Həsənov E.L., Əmiraslanoğlu R. Türkiyə-Azərbaycan əbədi amal birliyinin Gəncə səhifələri. Gəncə: Elm, 2022. 111 s.
13. Nemət M.S. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992, 104 s.
14. Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov, E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2019. Issue 09, volume 77, part 4. p. 341-345. DOI: <<https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>>
15. Yusifli X.H., Pişnamazzadə S.P., Həsənov E.L. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə: Elm, 2021. 182 s.

Orxan İSAYEV

*AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işçisi*

Azərbaycan ədəbiyyatının Kərkük qoluna qısa nəzər

Azərbaycan ədəbiyyatı ümumşərq və ümumtürk ədəbiyyatının ən önəmlili və aparıcı qolu hesab edilir. Təsadüfi deyil ki, dünya ədəbiyyatının görkəmli simaları olan Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıllı Xətai, Məhəmməd Füzuli və digər dühalar məhz Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələridir. Tarixin müxtəlif dövrlərində meydana çıxan bu cür dahi qələm sahibləri yazdıqları əsərlərlə təkcə Azərbaycan ədəbiyyatını deyil, bütün dünya ədəbiyyatını zənginləşdirmişlər.

Orta əsrlərdə yaranan klassik Azərbaycan ədəbiyyatı coğrafi baxımdan daha geniş əraziləri əhatə edirdi. Sözsüz ki, həmin dövrlərdə sərhəd anlayışı fərqli idi və indiki kimi qəbul edilmirdi. Fikrimizcə, burada sərhəd yalnız dilin imkanları daxilində düşünülməlidir. Ümumtürk ədəbiyyatının bir parçası olan Azərbaycan ədəbiyyatı azərbaycandilli ədəbiyyat üzərində yaranır və inkişaf edirdi. Bu dildə yaranan ədəbiyyat təkcə indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisini deyil, Anadolunu, İranın şimalını, Mesopotamiyanı və hətta Mərkəzi Asiyani da əhatə edir. Bu baxımdan orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı deyərkən geniş coğrafi ərazidə təşəkkül tapan və inkişaf edən ədəbiyyat nəzərdə tutulur.

İndiki İraq ərazisi də tarixən azərbaycandilli ədəbiyyatın yarandığı məkanlardan hesab edilir. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatla görə türklərin bu ərazidə məskunlaşması eramızın VII əsrinə təsadüf edir. Bu məskunlaşma sonrakı dövrlərdə də davam etmiş, Səlcuqların, Monqolların, Ağqoyunluların,

Qaraqoyunluların və Səfəvilər hakimiyyəti illərində daha geniş vüsət almışdır. Azərbaycan türkləri İraq ərazisində daha çox Kərkük və ətraf ərazilərdə məskunlaşmışlar. Bu səbəbdən də həmin ərazidə yaranan ədəbiyyat çox zaman Kərkük ədəbiyyatı adlanır. Kərkük ədəbiyyatı folklor baxımından da Azərbaycana çox yaxındır. Bunu yaxınlıqdan daha çox eynilik adlandırmaq doğru olardı. Həm sovet hakimiyyəti illərində, həm də Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ədəbiyyatşunaslıqda aparılan tədqiqatlar türkmanların folkloru ilə Azərbaycan türklərinin folklorunun eyni olduğunu, tarixin müəyyən dövrlərində vahid xətlə inkişaf etdiyini sübut edir. Professor Qəzənfər Paşayev yazar ki, İraq-türkman ləhcəsinə, onun folkloruna və xalq havalarına bələd olan türk, Azərbaycan və eləcə də iraqlı alimlər bu elatin ləhcəsinin Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşdüğünü, eyni kökdən olduğunu, folklor və xalq havalarının fərqlənmədiyini qeyd edirlər. Eyni soykökə və dilə malik xalqın folklorunun oxşar olmasına təəccüblü deyil. Vaxtı ilə Azərbaycan əra-

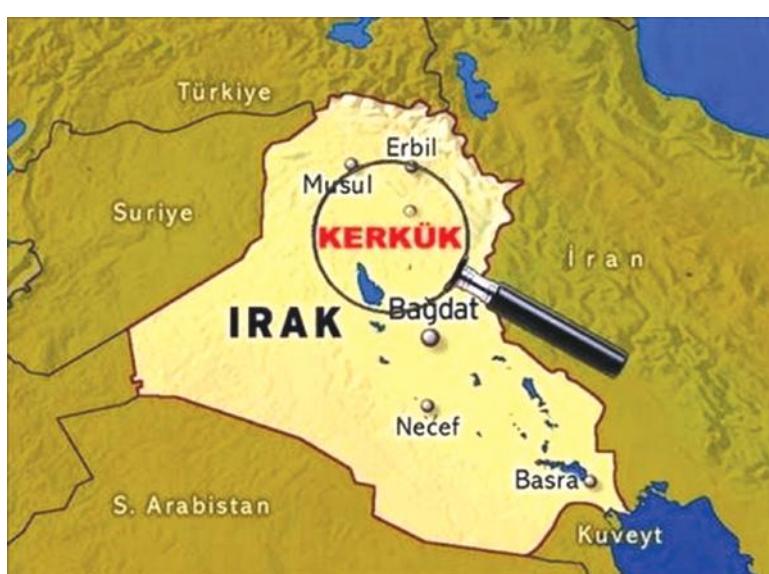
zisindən köcüb hazırda İraq adlanan ölkədə məskunlaşan bir xalq öz milli-mənəvi dəyərlərinə, adət və ənənələrinə sadıq qalmış, öz ədəbiyyatını da məhz bu yöndə inkişaf etdirmişdir. Kerkük şifahi xalq ədəbiyyatının, demək olar ki, bütün janrları Azərbaycan xalq ağız ədəbiyyatı ilə eynidir. Xoyrat və manilər, lətifələr, atalar sözləri, dastanlar və s. cüzi fərqlər nəzərə alınmazsa, oxşar, bir çox hallarda isə eynidir. Görkəmli türkman tədqiqatçı Əta Tərzibaşı yazır: "Bizim xoyrat və manilərimizin ilgisi, ən yaxın olanı mühəqqeqəq ki, azəri olanlardır". Bu yaxınlıq şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrlarından biri hesab edilən atalar sözlərində də özünü göstərir. İraq türkmanları atalar sözlərinə əskilər sözü də deyirlər. Əta Tərzibaşının "Kerkük əskilər sözü" adlı kitabı ilə tanış olan görkəmli alim Məhəmmədhüseyn Təhmasib yazır: "'Kerkük əskilər sözü" adlı kitabında 700 atalar sözünün çox kiçik bir hissəsi bugünkü azərbaycanlı üçün "yeni"dir, yəni naməlumdur. Bu da ancaq və ancaq sərf yerli Kerkük mühiti ilə bağlı olanlara və bizdə işlənməyən sözlərdən ibarət olan nümunələrə aiddir". Kerkük və ətraf ərazilərdə mövcud olan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı eyni kökdən qaynaqlanlığı üçün ortaq dəyərlərə malikdir. Xalq ağız ədəbiyyatının ən böyük janrı hesab edilən

Əta Tərzibaşı

dastanlarda da bu oxşarlıq və eyniyyət özünü göstərir. Şübhəsiz ki, türk xalqlarının ən böyük ədəbi abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı İraq türkmanları arasında da kifayət qədər geniş şəkildə yayılmışdır. Əta Tərzibaşı bu dastanı "Türkmanların ana kitabı" adlandırmışdır. Türkman alimə görə, Dədə Qorqud hekayələrinin dili İraq türkmanlarının dili olub, dastanda adı çəkilən bəzi yer adları da məhz türkmanların yaşıdlıqları əraziyə aiddir. İraq-türkman folklorunun istənilən janrına müraciət etsək, orada mütləq şəkildə Azərbaycanla bağlı məqamlara rast gəlmək mümkündür. Şifahi xalq ədəbiyyatı üzərində yaranan və tarixin ictimai-siyasi şərtlərinə uyğun şəkildə inkişaf edən yazılı ədəbiyyat da bu baxımdan istisna deyil.

İraq-türkman və ya Kerkük yazılı ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının bir qoludur. İraq ərazisində yaranan azərbaycandilli ədəbiyyat Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində önemli rol oynayan, dünya ədəbiyyatına dö-halar bəxş edən ədəbiyyatdır. Orta əsrlərdə vahid mərkəzdən idarə olunan, eyni sərhədlər daxilində Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağ-qoyunlular, Səfəvilər kimi Azərbaycan dövlətlərinin ərazisi olan Bağdad və ətraf ərazilər mədəni-ədəbi cəhətdən də eyni şərtlər daxilində inkişaf edirdi. Əsas aparıcı dilin Azərbaycan türkcəsi olması, ədəbiyyatın da

bu yönədə inkişafına təkan verirdi. “Həmin dövrdə Azərbaycan dilinin əhəmiyyətinin artması ilə əlaqədar gedən bu proses onun sürətli inkişafına, yüksək ədəbi dil səviyyəsinə çatmasına kömək etmişdir”. Dilin yüksək səviyyədə inkişafı ədəbiyyatın təkamülündə də önəmlı rol oynayır. Azərbaycan kökənlü türkmanların Bağdad şəhərinə yaxın ərazilərdə məskunlaşması əhalinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə də təkan verirdi. Çünkü Bağdad şəhəri orta əsrlərdə Şərqi əsas elm və mədəniyyət mərkəzi hesab edildi.

Türkman tədqiqatçılarının böyük əksəriyəti İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının İmadəddin Nəsimi ilə başlandığını iddia edirlər. Onların fikrincə, Nəsimi türkmanlar yaşayan ərazidə doğulub və bu yerlərdə yazış yaratmışdır. Əta Tərzibaşı “İraq-türkman ədəbiyyatına toplu baxış” adlı məqaləsində Nəsiminin Bağdad yaxınlığındakı Nəsim kəndində anadan olduğunu və buna görə də “Nəsimi” təxəlliüsü ilə şeirlər yazdığını iddia edir. Əta bəydən başqa Əbdüllətif Bəndəroğlu, Sübhi Saatçi, Şəmsəddin Kuzəçi və digər tədqiqatçılar da İmadəddin Nəsimini türkman şairi hesab edir və yazılı ədəbiyyatın da məhz onun yaradıcılığı ilə təşəkkül tapması fikrin irəli sürürlər. Lakin türkmanların İraq ərazisində VII əsrən məskunlaşdığını nəzərə alsaq, yazılı ədəbiyyatın 7 yüz il sonra dünyaya göz açan Nəsimi ilə başlaması fikri

bir qədər şübhəli qalır. Bu məsələ ilə bağlı Əbdüllətif Bəndəroğlu yazar: “İraq türkmanları İraqa dalğalar biçimində köç etməyə başladıqları VII yüzildən 700 il sürə sonra XIV yüzildə yazılı ədəbiyyatımızda böyük şairimiz İmadəddin Nəsimi əl-Bağdadının yaradıcılığı ortaya çıxdı”. Bəndəroğlu Nəsimiyə qədər türkmanlar arasında heç bir şairin ədəbi ırsinin məlum olmadığını da xüsusi vurğulayır.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı XVI əsrд özünün ən pik səviyyəsinə yüksəldi. Bu əsr daha çox Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı ilə xarakterizə olunur. Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı Azərbaycandakı qədər olmasa da, türkman tədqiqatçılar arasında da araşdırma mövzusu olmuşdur. Təkcə Əta Tərzibaşının bu mövzuda onlarla məqaləsi İraqda və bu ölkənin hündüdlerindən kənardə dərc olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Füzulinin Kərkük də doğulması fikrini də elmə ilk dəfə Tərzibaşı gətirmişdir. Alim 1955-ci ildə “Türk yurdu” jurnalında dərc etdirdiyi “Füzulinin doğum yeri” adlı məqaləsində yazar: “Biz bu yazımızla indiyə qədər üzərində da yanılmamış başqa bir yer ətrafında düşündüklərimizi açıqlayır ki, bunu əski və yeni bir neçə qaynaqlara və orijinal olaraq Füzulinin yaşamış olduğu diyarın və mənsub olduğu İraq türklərinin bir fərdi olaraq şairin özəl tərəflərinə dayanaraq kontrolu mümkün əsaslar yönündə təqdim etməyə çalışmış bulunuyorum”. Füzulinin Azərbaycan ərazisində yaranan ədəbiyyatda olduğu kimi, özündən sonra İraq-türkman ədəbiyyatına da eyni şəkildə təsir göstərmişdir. XX əsrin əvvələrinə qədər türkman sənətkarlar Füzuli təsirindən çıxa bilməmiş, bu səbəbdən də Kərkük ədəbiyyatında qəzəl janrı aparıcı rola malik olmuşdur. XVI əsr Bağdad ədəbi mühitində Füzuliylə yanaşı Ruhi Bağdadi, Əhdi Bağdadi, Şəmsi Bağdadi, Fəzli və digər sənətkarlar da Azərbaycan dilində yazış-yaratmışlar. Türkman tədqiqatçılar təkcə İraq ərazisində yaşayan və Azərbaycan türkcəsində

əsərlər yazan şairləri deyil, ümumiyyətlə, XIV-XVI əsr də yaşamış Əbdülqədir Marağayını, Qazi Bürhanəddini, Müzəffərəddin Cahan Şah Həqiqini də İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab edirlər. Əta Tərzibaşının “İraq-türkman ədəbiyyatına toplu baxış” adlı məqaləsində adını çəkdiyimiz sənətkarları Kerkük ədəbiyyatına aid edir. Bu bir daha sübut edir ki, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri həm də İraq-türkman ədəbiyyatına məxsusdur. Əslində bu iki ayrı-ayrı ədəbiyyatın deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri hesab olunur. Müasir dövrün şərtlərinə əsasən bir-birindən kilometrlərlə uzaqlıqda yerləşən ərazilərdə yaranan ədəbiyyat vahid ideologiya, dil, sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından birləşir. Bu səbəbdən Kerkük və Azərbaycan ədəbiyyatlarını ayrı-ayrılıqla deyil, birgə tədqiq etmək daha məqsədəyendumur.

Kerkük ədəbiyyatı tarixini ümumi şəkildə tədqiq edərkən məlum olur ki, bu ədəbiyyat daha çox Azərbaycan və Osmanlı ədəbiyyatının təsiri altında qalıb. Əslində bu təsir daha çox tarixin ictimai-siyasi hadisələri ilə bağlı olub. Uzun müddət Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olan bu ərazilərdə Azərbaycandilli ədəbiyyat daha yüksək səviyyədə inkişaf edərək özünün Füzuli zirvəsinə yüksəlməyi bacarmışdır. XVII əsr dən isə Osmanlı dövlətinin idarəsi altında olmaları məhz bu ədəbiyyatın da təsirini Kerkük ədəbiyyatında hiss etdirməkdədir. Bu haqda Əta Tərzibaşı yazar: “Türkmanların bugünkü ədəbiyyat dili sadələşmiş Osmanlı türkcəsi olmaqla bərabər danişq dili, xalq şeiri və musiqisi tamamilə turkmancadır. Bu ləhçə bəzi önəmsiz ağız fərqlərilə birlikdə Azəri və Güney Anadolu xalqının ləhçəsinə çox yaxındır”. Əta bəy Azərbaycan türkcəsinin yalnız xalq şeirinə və şifahi xalq ədəbiyyatına aid etməsələ mübahisə etmək olar. Çünkü XVII əsrə qədər İraq ərazisində türkmanlar tərəfindən yaradılmış ədəbiyyat sırf azə-

baycandilli ədəbiyyatıdır və tamamilə Azərbaycan ədəbiyyatının xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

İraq ərazisində yaranan ədəbiyyat həm dil, həm struktur, həm də ideya-məzmun baxımından Azərbaycan ədəbiyyatının bir qoludur. Bu qol tarixin müxtəlif dövrlərində enişli-yoxuşlu yollar keçərək Şərq ədəbiyyatı ilə paralel şəkildə inkişaf etmiş, turkdilli ədəbiyyatı daha da zənginləşdirmişdir. ●

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Q.Paşayev. Əta Tərzibaşının folklorşunaslıq fəaliyyəti. Bakı, Təhsil, s.19
2. Ə.Tərzibaşı. Xoyrat və manilər. İstanbul, 1975, s.40
3. M.Təhmasib. Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında. Azərbaycan jurnalı, 1969-cu il.
4. M.Ziya, Ş.Kuzeci. Ata Terzibaşının makaleleri. Ankara, 2018, s.126
5. Z.Məmmədov. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, 2006, s.177
6. M.Ziya, Ş.Kuzeci. Ata Terzibaşının makaleleri. Ankara, 2018, s.127
7. Ə.Bəndəroğlu. İraq-türkman ədəbiyyat tarixi-nə bir baxış. Bağdad, 1989, s.9
8. Yenə orada.s.9
9. A.Tərzibaşı. Fuzuli hakkında yazılar. İstanbul, 2016, s.54
10. M.Ziya, Ş.Kuzeci. Ata Terzibaşının makaleleri. Ankara, 2018, s.130

Arzu HACIYEVA

AMEA Fəlsəfə və Sosio logiya İnstitutunun şöbə müdürü,
fəlsəfə elmləri doktoru

Heydər Hüseynov və Cənubi Azərbaycan mövzusu

Görkəmli Azərbaycan filosofu, akademik Heydər Hüseynovun (1908-1950) xalqımız qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri - Azərbaycan fəlsəfə tarixinin yeni elmi istiqamət kimi əsasını qoymasıdır. Onun müxtəlif əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan mütəfəkkirlərinin (Nizami, Füzuli, A.Bakıxanov, M.Kazimbəy, M.F.Axundov, H.Zərdabi və b.) dünyagörüşü haqqında ciddi araşdırmaları, xüsusilə də sistemli təqdimatı ilə seçilən “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” (1949) (rus dilində) adlanan fundamental əsəri bu elm sahəsində gələcək tədqiqatlara yol açmışdır.

Bununla belə, Stalin (Dövlət) mükafatına layiq görülüb, çox keçmədən ondan məhrum edilən həmin kitabın və müəllifinin faciəvi aqibətindən də çoxları xəbərdardır. M.C.Bağirovun başlatdığı ideoloji ittiham kampaniyası (tənqid üçün əsas bəhanə kimi kitabda guya şeyx Şamil şəxsiyyətinə və hərəkatına düzgün qiymət verilməməsi göstərilirdi) hər cür panarda (pantürkizm, panislamizm) günahlandırılıb, bütün vəzifələrindən çıxarılan alim intiharı ilə nəticələnmişdi.

“Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” elə bir unikal kitabıdır ki, həm elmi, həm siyasi, həm də tarixi baxımdan bütöv bir dövrü özündə təcəssüm etdirir. Çox şadəm ki, onun dilimizə tərcüməsində iştirak etmişəm, həm akademik haqqında ilk böyük həcmli monoqrafiq tədqiqatın (Akademik Heydər Hüseynov. Bakı: Elm, 1915) müəllifiyəm. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərin mətni üzərində iş burada sovet ideologiyasına zidd məqamların sadəcə Şamil hərəkatına münasibətlə bitmədiyini üzər çi-

xarrı. Alimin əsərinin başqa hissələrinə nisbətən daşıdığı ideoloji yükün daha ağır gəldiyi nəticə hissəsində Cənubi Azərbaycandan bəhs etməsi həmin çoxsaylı məqamlardan biridir. İlk baxışda sanki lüzumsuz görünən bu xatırlatmanın təsadüfi olmadığını və mühümlüyünü bir mənbədə rast gəldiyim tarixi fakt əyani şəkildə sübut edir.

Məsələ burasındadır ki, 1949-cu ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Böyük Sovet Ensiklopediyasının (Большая Советская Энциклопедия) ikinci nəşrinin “A” hərfi ilə başlayan birinci cildi hazırlanırdı. Həmin il iyulun 21-də Mirzəfər Bağırov Böyük Sovet Ensiklopediyası baş redaktorunun müavini, professor A.Zvorikindən məktub alır. Məktubda professor BSE-nin (ikinci nəşri) birinci cildində getməli olan “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası” məqaləsinin ilk variantını Bağırovun şəxsən özünün, eləcə də “nüfuzlu şəxslərin” oxuyub düzəlişlər və əlavələr etməsi üçün göndərdiyini və vaxtin darlığını nəzərə alıb artıq avqustun əvvəlində qeydlərlə birlikdə ona çatdırılmasını xahiş edirdi.

Göndərilən variantda Azərbaycanın İranla həmsərhəd, SSRİ daxilində RSFSR (Dağıstan MSSR), Gürcüstan, Ermənistanla qonşu olduğu bildirilirdi. Türkiyə isə həmsərhəd dövlət kimi göstərilmirdi, bunda heç şübhəsiz, Naxçıvanı Azərbaycandan ayırmak xülyası ilə yaşıyan ermənilərin əli vardi. Bağırov qələmə “İranla” sözünün yanında “və Türkiyə ilə” sözünü əlavə edərək düzeliş etdi. Lakin M.C.Bağırovu daha bir məsələ narahat edirdi. O, Heydər Hüseynovu yanına dəvət edib bu narahatlığını ilə bölüşür, ondan məsləhət istəyir: necə edək ki, vahid Azərbaycanın iki hissəsi barədə informasiya ensiklopediyanın birinci cildində yan-yanaşı getsin. Belə ki, artıq oturuşmuş "Южный Азербайджан" (yəni "Cənubi Azərbaycan") istilahı buna imkan vermirdi, yəni həmin başlıqlı məqalə əlifba sırasına görə yalnız son cildə salına bilərdi. Heydər Hüseynov çıxış yolunu tapır, "Азербайджан Иранский" ("İran Azərbaycanı") adlı ayrıca məqalə hazırlanmasını təklif edir. Elə də edilir. 1949-cu il avqustun 3-də M.C.Bağırovun imzaladığı məktub Moskvaya göndərilir. Beləliklə, BSE-nin birinci cildində Azərbaycan bir-birinin ardınca yerləşdirilən iki məqalə: həcmə nisbətən kiçik "Азербайджан Иранский" və 17 bölmədən ibarət sanballı "Азербайджанская Советская Социалистическая Республика" məqalələri ilə təmsil olunur, (Азербайджан Иранский (с.433-434); Азербайджанская Советская Социалистическая Республика, Азербайджан (с. 434-486). // БСЭ (2-е изд.), т. 1 (главный редактор С.И.Вавилов). М.: Гос. науч. изд.-во "Большая Советская Энциклопедия", 1949) dünya oxucusu şimalı-cənublu, otaylı-butaylı Azərbaycan haqqında bütöv məlumat əldə etmək imkanı qazanır. Yeri gəlmışkən, "Azərbaycan SSR" məqaləsinin "Fəlsəfə" bölməsini Heydər Hüseynov özü yazmışdır (Статья: "Азербайджанская Советская Социалистическая Республика, Азербайджан". Раздел ХЫЫЫ. Философия. // БСЭ (2-е изд.), т. 1. М.: 1949 , с. 465-467.). Tarixçilərin məsələnin belə rahat çözülməsinin səbəbi ni BSE-nin (ikinci nəşr) redaktoru S.A Vavilov və müavini A.A.Zvorikin də daxil olmaqla baş-

Akademik Heydər Hüseynov

redaksiya heyətinin iyirmi bir üzvü arasında bir nəfər də olsun erməninin olmaması ilə əlaqələndirmələri, zənnimcə, əsassız deyil. Maraqlıdır, hazırda BSE-nin üç nəşrindən müharibədən sonra buraxılan həmin bu ikinci nəşri - "göy" (cildlərinin rənginə görə) ensiklopediya elmi nöqtəyi-nəzərdən ən keyfiyyətlisi hesab edilir, burada bir çox məqalələrin böyük alımlar tərəfindən yazıldığı, öz aktuallığını itirmədiyi vurgulanır.

BSE-nin III nəşrində isə artıq Azərbaycan torpağı və xalqı barədə "Azərbaycan Sovet Socialist Respublikası" adlı yalnız bir məqalə verilmişdi. (БСЭ, III изд., т. 1. М., 1969). "İran" məqaləsinə (yenə orada, t. 10. M, 1972) gəldikdə, müəllifləri Azərbaycan ərazisinin iki hissəyə parçalanmasından bəhs etməyib, yalnız "XIX əsrд rus-İran müharibələri nəticəsində əvvəllər İran tərəfindən zəbt edilmiş (?) Zaqafqaziyanın geniş sahələri Rusiya imperiyasına keçdi (Bax: Gülüstan sülh müqaviləsi 1913, Türkmençay müqaviləsi 1928) deyə ötəri bir cümlə ilə kifayətlənmişdir. "Bax" mağın məsləhət görüldüyü nə "Gülüstan sülh müqaviləsi 1813" (yenə orada, t. 7, 1972), nə də "Türkmençay müqaviləsi 1928" məqaləsində "Azərbaycan" sözünə ümumiyyətlə rast gəlmirsən. Əgər birincidə heç olmazsa, Rusiyaya "keçən"?! Bakı, Qarabağ, Gəncə, Şirvan, Şəki, Dərbənd, Quba, Talış xan-

lıqlarının adı çəkilirsə, ikincinin büsbütün erməni təessübkeşliyi təccüb, təssüf və hiddət doğurur. Burada deyilir: "T.m.-nə (yəni Türkmənçay müqaviləsinə) görə Yerevan və Naxçıvan xanlıqları (Şərqi Ermənistən) Rusiyaya keçir, İran hökuməti ermənilərin Rusiyaya köçməsinə mane olmayacağını öhdəsinə götürürdü". Müqavilənin "Zaqafqaziyada rus mövqeyini möhkəmləndir" diyi qeyd edilən həmin məqalə "T.m.-nin, bir hissəsinin Rusiya tərkibinə keçdiyi, erməni xalqının taleyində xüsusi böyük əhəmiyyəti olmuşdur" sözləri ilə bitir. (yenə orada, t. 26, M., 1977). Beləliklə, burada bir tərəfdən, Azərbaycan torpaqları İrəvan və Naxçıvan Şərqi Ermənistən kimi təqdim edilərək tarix saxtalıdır, digər tərəfdən, Türkmənçay müqaviləsinin həqiqətən ermənilər üçün "xüsusi böyük əhəmiyyəti"nin onların kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsində olub, Azərbaycan xalqına ölçüyəgəlməz ziyanından, ona böyük əzab, iztirab gətirdiyindən, gələcək faciələrin təməlini qoyduğundan, təbii ki, bir kəlmədə olsun danışılmır.

Heydər Hüseynov isə Azərbaycan torpağı və xalqının iki para edilməsindən duyduğu acını məşhur kitabının neticə hissəsində sovet təbliğat-təşviqatının pafosu, ideoloji stereotip və ştampları arxasından hiss etdirə bilir. O, "vahid əzəmətli Sovet İttifaqının ayrılmaz tərkib hissəsi, suveren sovet dövləti olan Sovet Azərbaycanı"nın elm və mədəniyyət sahəsində qazandığı böyük nailiyyətləri ilə müqayisə fonunda "yerli feodalların, İran irticaçılarının və ingilis-amerikan imperializminin tərəfindən üçqat amansız zülm" altında inləyən, "öz dövlətçiliyindən tamamilə məhrum edilmiş" Cənubi Azərbaycanın ağır vəziyyətindən danışır. Bununla belə, burada ayrı-ayrı ifadələrdə vahid Azərbaycan xalqının böyüklüyü ideyası, yadların assimilyasiya siyasetinə qarşı etiraz, birləşmək arzusu çox aydın əksini tapmışdır. Müəllifin Cənubi Azərbaycan da xarici əsərətçilərin azərbaycanlıların milli mədəniyyətini boğması, zorla iranlaşma siyaseti yeritməsi, xalqa öz ana dilində nəinki təhsil almaq və ədəbiyyat nəşr etdirməyi, hətta o dildə danışmayı da qadağan etmələri haqqında fikirlərində və yaxud "vahid Azərbaycan xalqının Şi-

malı və Cənubi Azərbaycanda yaşayan iki hissəsi" (s. 715), "parlaq qəhrəmanlıq tarixi, çoxəsrlik yüksək mədəniyyəti olub azadlığa can atan xalqı heç vaxt diz üstə çökdürmək olmaz" və s. bu kimi mülahizələrində müstəqillik meyilləri aşkarlıdır. H.Hüseynov xalqın Səttarxanın, Bağır-xanın, Xiyabanının başçılığı altında vətənin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda fədakar inqilabi mübarizələrini yada salaraq, təxəyyülündə gələcəyi canlandırır, böyük arzusunu şairanə-obrazlı şəkildə dilə gətirir: "Əgər bu gün Cənubi Azərbaycanda "nizami" daxili və xarici irticanın zəncirli gürühu saxlayırsa, əgər bu gün gur Azərbaycan nəgmələri susubsa və əgər havada məsum sakitlik hökməndirsa, bu yalnız yaxındakı firtınadan önceki qısa sükutdur ki, firtınanın bərq vuran ıldırımları İran üzərində zülmətə bürünmiş göyü bu dəfə birdəfəlik parçalayacaq. O zaman Arazın o tayında Azərbaycan xalqı öz tarixinin "Qızıl səhifələrini" yenidən açacaq və onları tarixi ədalətin təntənəsinin qaynar sözləri ilə dolduracaqdır". Aydındır ki, alimin bu romantik ruh yüksəkliyi müharibə illəri və ondan sonrakı ilk illərin siyasi abi-havasına haradasa uyğun gəlirdisə də, artıq ideoloji baxımdan təhlükəli görünürdü. Təsadüfi deyil ki, "Azərbaycanda XX əsr ictimai və fikir tarixində" monografiyasının ikinci nəşrində (1958), kitabın redaktoru A.O.Makovelskinin sözləri ilə desək, "faydasız ballast" qismində bir çox izafi sitatlarla yanaşı (məsələn, artıq M.C.Bağirovdan gətirilən bir sitat belə qalmamışdı), Cənubi Azərbaycan haqqında hissə də bütünlüklə kitabdan çıxarıldı. Əslində həqiqətən də bu hissənin sanki fəlsəfi və ictimai fikir tarixi ilə birbaşa əlaqəsi görünür. Lakin filosof alim burada pərdəli şəkildə Azərbaycan oxucusuna, aliminə, ziyalısına öz mesajını ötürüb sanki: "baxın, görürsünüz ki, parçalanmadan sonrakı dövrə (XIX əsr, XX əsrin birinci yarısı) Cənubi Azərbaycanın fəlsəfi fikrinə toxunmaq indiki şəraitdə müşküldür, amma o, tədqiq edilməlidir, bunu unutmayın" deyir. Hər halda Heydər Hüseynovun öz əsərində Cənubi Azərbaycanı sadəcə xatırlaması şimalı-cənublu vahid Azərbaycan xalqının fəlsəfi fikrinin vəhdətini qoruyub saxlamağa çağırış kimi səslənir. ●

Elmira AXUNDOVA
Sənətşünaslıq üzrə falsafə doktoru

Əl-Fərabinin məntiqi (əqli və nəqli) bilik qaynaqları - musiqi terminologiyası, etik-estetik və bədii dəyərlər

İslam fəlsəfəsində rasional - Aristotelə istinad edib, bütün biliklər zəminində əl-Kindi ilə başlayan məntiqi düşüncə axınının ikinci qurucusu - əl-Fərabi orta əsrlərdə antik nəzəriyyə ənənələri ilə inkişaf edən musiqi sənətinin çoxsahəli elmi tədqiqatları, incəsənətin bədii mədəniyyət qanun və qaynaqları ilə müstəsna səs sisteminin nəzəri təməlini yaratdı.

Böyük alimin elmi nəzəriyyələrinin təqibçisi olan filosof və tarixçilər onun qədim mədəniyyət halqaları ilə yaranan bilik sistemindən, nəcib düşüncələrindən, qüsursuz, mükəmməl nəzəri şərh və məntiqi ardıcılığından söz açır, fəlsəfə, kainat bilikləri, musiqi sahəsindəki elmi araşdırılmalarını, təcrübə və nəticəcə amilləri ilə gerçəkləşən təhlillərini tədqiq edirlər.

Əl-Fərabinin yazmış olduğu musiqi risalələri Şərqdə özündən sonra meydana gələn musiqi ədəbiyyatının ən qiymətli nümunələrindəndir. Böyük ustadin yaradıcılığını incələyənlər, onun yazdığı çoxsaylı əsərlərdən yalnız biri (Kitəb əl-musiqa əl-kəbir) ilə əl-Fərabi amalını - Yaxın və Orta Şərqdə əsası qoyulmuş “sistemli musiqi nəzəriyyəsi”ni böyük elmi təcrübə göstəricisi kimi qəbul edirlər.

Ustadın “Nazariyya əl-musiqa” (Musiqi bilgiləri) risaləsi də musiqi tarixi, səslənmə, alətşünaslıq, ümumilikdə musiqi mədəniyyəti haqqında dərin bilgi və məlumatlarla zəngindir. Musiqi elminin geniş tədqiqatları ilə qələmə alınmış “Nazariyya əl-musiqa” öz təfsirləri ilə musiqişünaslıq intizamını, elmin çoxşaxəli nəzəri qanunlarını eks etdirir.

Əl-Fərabinin “Böyük musiqi kitabı” musiqi sənətinin məntiqi təhlil və neticələrinə, musiqi haqqında var olan keçmiş və mövcud şərhlərə, əməli və nəzəri bilik dəlillərilə incələnən musiqi incəsənətinin hərtərəfli təşəkkülünə xidmət etmişdir. Ətraflı təfsir və təcrübələrlə tamamlanan bu zəngin biliklər məcmusu iki hissədən ibarətdir. Risalənin hər fəsli öz mövqə və qanunları ilə səciyyələndirən müəllif fikrini belə ifadə etmişdir: “İkinci qisimdə bu sənətdə bizə qədər var olan düşüncələri şərhləndirdik, fərqli kitablardada söylənilmiş bəyanları araşdırıq, bu elmdə kimlərin nəyə qabil olduğunu bildirdik və anlaşılması mümkün olmayan təfsirlərə açıqlıq götürük” (1, s.38).

Əsərin mərkəzi bölümündə bu incəsənət əsasları ilə bağlı olan sorğular, onları cavablandırıran təfsir və məlumatlar, “bu sənətin növləri” bölümündə isə alətşünaslıq, musiqi əsərlərinin yaranma, tədqiqat və təcrübə nəzəriyyələri yer alır. Bilgilər qaynağı olan əsərin “bu sənətin növləri” bölmü üç hissənin - “Musiqi sənətinin elementləri” (Fi istakisat sinaa əl-musiqa), “Yayılmış çalğı alətlərinin səslənmə xüsusiyyətləri” (Fi'l-alət əl-maşhura ya n-nağam əl-max-susa fi-xas) və “Sadə

Əl-Fərabi "Kitəb əl-musiqa əl-kəbir"
(Dar al-Kitəbi vua vuasaiq al-Qoumiyya Qahirə, 1967)

nəğmələrin yaranma nəzəriyyəsi” (Fi`t-ta`lif əl-əlhan əl-cuziyya) başlıqları ilə yer almışdır.

Əsərdəki iki mərhələli nəzəri ifadələr mahiyətəcə eyni olan məzmunu fərqli baxışlarla işıqlandırılmış, müqəddimədə yer alan “təməllər” qısa bilgi və məlumatlarla dəyərləndirilmiş, nəzəri bölmələr fərqli müddəalarla təhlil edilmişdir.

Risalədə nəzəri-metodoloji əsaslarla tədqiq olunan bölmələr ardıcılılığı belə sıralanmışdır: “musiqi sənətinin müqəddiməsi” (madhal fi`sinaa al-musiqa), “musiqi sənətinin elmi bilikləri” (al-marifa), “təməl” (ma`badi), “sənət növləri” (sina'a əl-musiqa bi nafsiha), “mövcud musiqi sənəti” (əl-vucud musiqi) və “tədqiqatlar” (ləvahik).

Əsərin sənət təməllərinə, onun ümumi mövzularına həsr olunmuş “Musiqi sənətinin elementləri” (Fi istakisat sinaa əl-musiqa) bölümündə müəllif öz dəyərləndirmələri ilə qədim və öz dövrünün müasir nəzəriyyələrinə müraciət etmişdir. Əl-Fərabi tədqiqatlarında yer alan “element” - “eunsur”

(ünsür - varlığı təşkil edən tərkib - fəlsəfə) istilahı (termini) - “istakisat” ilə mənalandırılmışdır. Birinci hissənin iki fəslə - “musiqi sənətinin elementləri”, bu tərkib özüllərinin çoxsahəli nəzəri bilik və mükəmməl şərhlərilə məntiqə intiqal etmişdir.

“Yayılmış çalğı alətlərinin səslənmə xüsusiyyətləri” (Fi`l-alət əl-maşhura ya n-nağam əl-maxsusa fi-xas) adlanan ikinci hissə - alətşünaslığın ümumi mənzərəsini və “özüllər” bölümündə yer alan “çalğı alətlərilə hasil olan xoş və uzlaşmayan (tafcir) avazlar” təsnifatını eks etdirir.

Risalənin üçüncü - “Sadə nəğmələrin yaranma nəzəriyyəsi” (Fi`t-talif əl-əl-han əl-cuziyya) bölümündə nəzəri incəsənətin “təməl” və “tədqiqatlar”ı incələnir, əməli tətbiqlər - səs düzənləri (lad), ritm, musiqi ahəndləri və musiqi əsərlərinin yaranma səbəbləri haqqında müfəssəl məlumatlar verilir.

Əl-Fərabi “Böyük musiqi kitabı”nda yaratmış olduğu nəzəri sistem qaynaqlarına geniş yer versə də, müəllifi olduğu “Elmlər təsnifati” risaləsinə də musiqi sənətinin beş nəzəri bölümünü yerləşdirmiş, onları təcrübə və nəticə amillərilə izah etmişdir:

1. Musiqi sənətinin müqəddimə və təməl mövzuları.
2. Bu incəsənətin ümumi tərkibi.
3. Mövcud nəzəriyyənin çalğı alətlərinə tətbiq üsulları.
4. Təbii və yayılmış ritmlər.
5. Musiqi ahəndləri və bədii nitq uzlaşması.

“Böyük musiqi kitabı”nda “Musiqi əsərinin (kompozisiya - qitaat musiqia) yaranması” bölümü musiqi sənətində nəzəri musiqi bilikləri ilə yanaşı, təcrübələrlə qəbul edilmiş əməli bilik qaydalarını da işıqlandırır. Risalədə bu anlayışların təhlili dəqiq və müəyyən olunmuş - məntiq və riyaziyyatla başlayıb, bir çox elmlərlə tamamlanmışdır. Bu bilik sahələri mövzu daxilində bir-birilə ciddi bağlılıq təşkil etməsə də, istifadə olunan fərqli terminoloji təqdimatlar mövzuların daha müfəssəl şərh olmasına səbəb yaratmışdır.

Kitabın müqəddiməsində böyük alimin bilik metodologiyası (manhacia) - təlim üsullarının fəlsəfi şərhləri toplanmışdır. Bu tədqiqatda diqqəti çökən əsas mənbə Aristotelin geniş təhlil və ətraflı izahlarıdır. Müqəddimənin ikinci fəslində “mükəmməllik” (kamal) sənət və gözəllik rəmzi olan estetika (camaliyat) özəllilikləri, fəlsəfi bilik tədqiqatlarına istiqamətlənib, müəyyən makamları təş-

kil edən səs ölçüləri (interval - masafata) isə riyazi qanunlarla izah olunmuşdur. İnterval mövzusu daxilində əl-Fərabi özündən önce böyük uğur və nəticələr əldə etmiş antik dövr filosoflarından sitatlar səsləndirib, öz tədqiqatlarında bu dühlərin bilik qaynaqlarına söykəndiyini vurgulayır.

Elmi-nəzəri şərhlərində Aristotelin bilgilərinə istinad edib, hər zaman düşüncələrini paylaşan əl-Fərabi “Kitəb əl-ustukisat ilm əl-musiqa” risaləsində səslərin etik və məntiqi özəlliklərini ustadin öz təfsiri ilə canlandırmışdır: “Nə üçün hissi qavrayışlardan yalnız eşidə bilinənlər etik xüsusiyyətlərə malik olmalıdır, axı, söz olmadan da musiqi uca hissələri izhar edə bilir”, - deyən Aristotel musiqini təşkil edən səs uyğunluğu, ritmlə bağlı müşahidələrini belə dilə gətirir: “Musiqi mövzusu yalnız səs birləşmələri ilə hasıl olmur. Hətta təbii səslərin ahəngləri də musiqinin yaratdığı ali vəzifəni yerinə yetirə bilməz”. Aristotelin fikrincə, musiqinin etik xüsusiyyətlərə daşımı, bu məfhumun ilk dəyərlərindən olan səsin ritmlə tamamlanmasıdır: ritm və musiqi ahəngi - canlı həqiqətə daha çox yaxınlaşan qəzəb və mələyimliyi, şücaət və mütəliyi, o cümlədən bütün hiss və həyəcanı ifadə etmək imkanlarına malikdir. Aristotel görə: “səs və ritmin yaratdığı musiqi, özlüyündə idraki xarakterə sahib olan bir sənətdir. Bu sənət müxtəlif təbəqələrə bölünən insanlara gözəllik, həzz bəxş edir, çünkü onlar bu duyğu ilə həqiqi varlığın, hissi aləmin təsəvvür və gerçəkləşməsinin canlı təcəssümü ilə baş-başa qalırlar” (2).

Kitabın birinci bölümü səsin fiziki şərtləri, udun dəyişən simlərində qurulan fərqli intervallar və musiqi sisteminin nəzəri bilgilərlə tamamlanmışdır.

“Musiqi sənəti” adlanan hissədə səs ahəngi uyğunluğundan söz açan əl-Fə-rabi öz düşüncələri ilə Aristotelə istinad etmiş, musiqi sənəti və bədii mövzularla öz natiqlik istedadını sərgiləmişdir. Risalənin son bölümündə musiqi incəsənətinin ictimai-fəlsəfi cizgilərini əks etdirən bəlağətli musiqi düşüncələrilə yanaşı, Platonun “As-siyasa əl-mədəniyyə” əsərindən şoxsaklı sitatlar verilmişdir.

Elmi nəzəriyyə və nəticələrlə hasil olan “Böyük musiqi kitabı” ardıcıl mətn və mükəmməl məntiqlə qələmə alınmış biliklər məcmusudur. Əsərin dolğun məzmunu bölmərdə əks olunan elmi bilgi qaydaları ilə düzənlənmişdir. Risalə iki qisimdən ibarət olub, üç bölüm və altı fəsli birləşdirir.

Risalənin nizamlı quruluşu nəzəri müddəaların ardıcıl və müfəssəl izahına əsaslanmışdır. Mətnlərdə yer alan nəzəri bilgilər müəllifin qeyd etdiyi kimi - “ölçülü”, “aqil” və “nüfuzlu” məntiqin təzahürüdür. Büyük alim nəzəri mülahizələrində dilçilik qanunlarına, o cümlədən məntiqi üslub quruluşlarının təhliline xüsusi önəm verirdi. Əl-Fərabi-nin risalələrində bu üslubdan istifadə edilmiş, musiqi mövzularının nəzəri təhlili fəlsəfi terminologiya (al-mustalah) ilə açıqlanmışdır. Bu risalədə əl-Fərabi mükəmməliyinin zirvəsi olan “metodoloji tədqiqatlar” (dirasat manhacı a) müəllifin fəlsəfi terminləri, “doğru düşünmə sənəti - məntiq” və müfəssəl mətnlər birliyilə ərsəyə gəlmişdir.

Nəzəri biliklərlə zəngin olan “Böyük musiqi kitabı”nda həm ayrı-ayrı mövzuların, həm də araşdırma və təsbitlərin təzahürü olan mətnlərin açıqlanması geniş müəllif təhlilləri və ətraflı bəyanlarla gerçəkləşmişdir. Bu geniş tədqiqatda “anlayışların bölünməsi” müddəası ilə incələnən hər bir mövzu bahis (nəgmə - səs, interval, lad və ritm) ətraflı araşdırılmış, özünəxas özəlliklərlə tövən olumuşdur.

Musiqi nəzəriyyəsi əl-Fərabi məntiqində fəlsəfə elminin bir qolu kimi yer almaqdadır, belə ki, böyük alimin qələmə aldığı nəzəri-musiqi risalələri fəlsəfi baxımdan insan kamilliyinin mənən dərk edilən həyat yoluna bənzəyir: riyazi hesablama ilə tərtib olunan intervallar (dörd səsli tetraxord birləşmələri - diatonik qammalar) mükəmməl səs pillələrilə aydınlanır (3, s.86).

Əl-Fərabi tədqiqatları ilə yaranan “səs sistemi”, buraya daxil olan səs yüksəkliyi dərəcələri - “səs tonları”, məsafə, - “intervallar”, makam çalarları - “lad”, səs nitqinin agəngi - “intonasiya” istilahları, onların oxşar və fərqli özəllikləri müəllifin tək-tək şərh etdiyi lad quruluşu nəzəriyyəsində yer almış və nizamlı bilgilərlə işıqlandırılmışdır.

Müəllifin “alətlər” bölümündəki təfsirlərində Aristotelin “Al-tahlilat əl-avval” (birinci analitika) traktatından iqtibas etdiyi düşüncələr yer alır. Bunnadan biri “məntiqi anlayış dərəcələri” olub, müxtəlif növlü məfhumların (kulliya), fərqli fərdlərin (əl-afrad) səciyyələnməsi, yaxud parlaq mənaları ilə anlaşılan - mahiyyət, kəmiyyət, keyfiyyət, zaman, məkan, məqam, münasibət və təsi-rin “birincilər” (əsnaf əl-maucudat əl-u’la) dərcəsi ilə təhlididir (4, s.120).

Nəzəri musiqi anlayışları (musiqi ahəngdarlığı, ritm, nəgmə, nitq) haqqında məlumat verən əl-Fərabi bu məfhumların əsasını yaradan varlığa - möv-

zuya (maudue) məxsus əlamətləri (sifat), fərqləri (füsul), əsl (haqqiun) və keçici (muaqqa) özəlliklərilə incələyir, onları - cins (əsnaf), şəkil (ənua), yaxud kiçik bölmələr (cuziyyat) kimi bir neçə sinfə ayırır.

Ustadın nəzəri musiqi mətnlərində “nəğmə” (əlha`n) - məntiqi bir özəllik daşıyır. Onun yaradıcılığında bu anlayış səslərin ardıcıl, nizamlı sıralanması, musiqi əsərlərinin yaranma nəzəriyyəsi - kompozisiya (tamamlanmış parça) əsasları, yaxud birləşən səslər, onların hərəkəti ilə hasil olmuş səs ahəngdarlığı, ya da sadəcə, musiqi olaraq yer almışdır. Əl-Fərabiyyə görə, nəğmələrin hər hansı bir üsluba yerləşməsi onları səciyyələndirən özəl xüsusiyyət, müvəqqəti rəmz, ifadə və işaretlərin üzə çıxmazı ilə başlayır. Onun bütün bəstələri “əlamət” (tabiiun) və “əcaib” (kariba) keçici xassələrilə təcəssüm olunmuşdur. Müəllif “Böyük musiqi kitabı”nda nəğmə quruluşu ilə birgə bütün musiqi elementlərini “mövcud olan hər varlıq təməlinin tərkib hissələri - “eunsur” qanunları ilə şərh etmişdir.

Əl-Fərabinin musiqi elementlərinin nəzəri təhlilləri xüsusi mərhələlərlə araşdırılmışdır: müəllifin söylədiyinə görə, “onların hər biri bu sənətin varlığıdır, öncə birinci, sonra ona nisbət ikinci dərəcəli mövzular, nəhayət, yanlışlıq və əsassızlıqlar tədqiq olunur. Onların fərqliliyi və dəyişkənliliyi maddədən (ilk özüldən) məhrum olmaları, var olmuş şəkillərdən başqa heç bir özəlliyyə malik olmamalarıdır. Məhz “var olan maddələrin” bu xüsusi keyfiyyətləri (əzəli müxtəliflik) bəşərə (insana) kainatı və onun qanunlarını anladır” (5).

Ustadın təfsirlərində yer alan şərhlər məntiqi müləhizələrin, nəzəriyyəçi alim amalının çoxçəşidli istiqamətlərinin təzahürüdür. Əl-Fərabinin musiqi risalələrində nəzəri və əməli anlayışlar tərkibində “varolma” səbəbləri onun nəzəri biliklərlə araşdırılmış, mükəmməl musiqi ahənglərinin növləri “öncül” və “ardıcıl” müddəələri ilə təyin edilmişdir: “Mövzular varolma nisbəti, düşüncə və tədqiqat mənaları ilə səslənir, məntiqən hər meyar müxtəlif mənaları ilə ya öndə gedər, ya da ona zidd olanı ötüb-keçər” (5).

Əl-Fərabinin şərhlərini süsləyən digər qoşa fəlsəfi-məntiqi dərəcələrə nəzər yetirək: aydın və rəvan nitqlə söylənilmiş - “ümumi”, “xüsusi”, “tək”, yaxud “çox” anlayışları musiqi ahəngləri və ritmlərin nəzəri nümunələri kimi - “bütün” (kulliya) və “fərdi” (xas) dərəcə növlərile, bəstələnən

musiqi ahənglərinin səs tamlığını təmin edən “vacib” (daruri), “tamamən” (akmal) tərkibləri - “mükəmməl” (afdal) müqayisə növlərilə, “möhətəməl - mümkün olan” (bil kuv-va), “mütələq” (ala'l-itlak) səs sistemi istilahları ilə səciyyələnmişdir.

Məntiqlə bağlı tədqiqatlarda tez-tez əks mənalarda təhlil edilən mövzular ustadın məntiqi ziddiyət yaratma qabiliyyətilə hasil edilmişdir. Əl-Fərabiyyə görə, elmi-biliklərdə mövcud olub, olacaq mühakimələr və həqiqi dəlillər elə “onun” gerçək məntiqinin təzahürüdür. Bəlkə bu səbəbdən, tədqiqatlarında yer almış əks mənalı - “təbii”, “qeyri-təbii”, “mükəmməl” və “qeyri-mükəmməl” anlayışları bu qədər önəmlidir. Nəzəri təhlillərdə eyni anda “təbii” və “mükəmməl” tədqiqatlar təmayüllü ustadın söylədiyi kimi, nəzəri sənətin sahib olduğu mövcudluq qayəsinin bu iki əks xüsusiyyətə sahib olmasından qaynaqlanır. Əl-Fərabi təfsirlərində “mükəmməl” anlayışı yalnız ölçü meyari kimi deyil, digər - “daha yaxşı” və “üstün” təyin meyarları kimi yer almaqdadır (6, s.98).

Orta əsrlərdə musiqi sənətilə bağlı irəli sürülən möhtəşəm elmi düşüncələr, təcrübələrlə əldə olmuş nəzəri əsaslar və tədqiqatlar idi.

Əl-Fərabinin bütün elmi-nəzəri tədqiqatlarının əsas qayəsi fəlsəfi-əxlaqi (fəlsəfi-etik) müddəələrə istiqamətlənmişdir. Bu iki “müstəsnalıq” - Uluhiyyət (ilahilik vəfsi - elm, iradə, qüdrət, əzəli, əbədi, kəlam və həyat) qanunları ilə Haqqa - mütləq, hüdudsuz qüdrət sahibinə rəqib olmama təfəkkürü, müsəlman mədəniyyəti və Rəbbinə sonsuz sədaqəti onun ilahiyyatçı ruhunda dərin kök salmışdır. Ustada görə, elmə, biliyə və zəkaya malik olan hər bəşərin həyat, təbiət, varlıq, zühür, rifah və hüzur haqqında fikir yürütütməsi - İslamin bir əmridir.

Bilik aləmində əl-Fərabinin apardığı tədqiqat və vardığı elmi nəzəriyyə qaynaqları üç önemli tərkiblə meydana gəlmişdir. Bunlar - türk mədəniyyəti, yunan fəlsəfəsi və İslam dinidir. Bu düşüncə və mədəniyyət izləri böyük ustadın əsərlərində hər zaman sezilməkdədir.

Böyük filosofun qeyd etdiyi kimi, “birgə yola çıxan yalnız həqiqət və səadət deyil, bura - gözəllik, mükəmməllik və uğur da daxil edilir, səadət - mənəvi-əqli məzmun ilə bərabər əxlaq (etik) və gözəlliyi (estetik) də özü ilə daşıyır”. Onun fikrincə, “əgər insan düşüncə istədədi ilə səadəti qavrasayıdı, qarşısına bir məqsəd qoyar, ruhi gücünün təsiri, təxəyyül və duyğusu ilə doğru oları düşünər,

sonra mənəvi və əxlaqi gücünü istiqamətləndirən daxili üzvlərinin təsirlə bu hərəkətləri həyata keçirədi. Bu zaman insanın bütün əməlləri düzənli və fəvqəladə görünərdi” (7, s.57).

Əl-Fərabinin fəlsəfi düşüncələri bu elmdə hədəfi olan gözəllik anlayışlarına yönəlsə də, musiqi tədqiqatlarının, nəzəri və əməli üslublarının “hədəf”i - “bi-liklə əldəetmə” və “fəaliyyətlə gerçəkləşdirmə” qanunları ilə ifadə olunurdu. Orta əsrlərdə təkmilləşən elmlərin, bilik üsullarının önəmli xassələri araşdırıllarkən, musiqi elminin məntiqi belə bir bəyanla məna qazanırdı: “elmi nəzəriyyələrin dəyəri fəlsəfi mövzularla işıqlanmalı, məntiqi dəyərlərlə tamaşlanmalıdır” (3, s.43).

Əl-Fərabinin tədqiqatlarında təsvir olunan mövzunun müqayisə ifadələri və məntiqi anlayışları fəlsəfi, əxlaqi və gözoxşayan düşüncələr məcmusu ilə təhlil olunmuşdur. O, bütün mövzularını təfsirlərində yer verdiyi fərqli ifadələr birliyilə, onların fərdi mənaları ilə səciyyələndirmiş, “həqiqi-yanlış” dəyərlər, “dünyəvi-ilahi” meyarlar nöqtəyi-nəzəri ilə təhlil etmişdir. Ustadın musiqi təfsirlərində tez-tez qoşa anlayışların sıralanmasına təsadüf edilir: “gerçək” - “sünü”, “təbii” - qeyri-təbii”, “tam” - “natamam”, “üstün” - “labüd”, “təməl” - “cila”, “məlahətli” - “ahəngsiz”, “zövq və rən”, “fayda gətirən”, “qəbul olunmayan”, “zərər yetirən” və s.

Əl-Fərabinin nəzəri musiqi şərhlərində “təbii” (tabi’i) və “qeyri-təbii” (qayr-tabi’i) müqayisə ibarələri “böyük zövqlə müşayiət olunan xüsusi mükəmməllik və natamamlıq duyğusu” ilə qəbul edilən gerçek varlıqlar (maxsusat) mənasına istiqamətlənir. Müəllifin fəlsəfi risalələrində varlığın təbiiliyi - (məxsusiliyi) hər zaman və ya çox hallarda “var olanın ən yaxşısı” kimi şərh olunmuşdur.

Təfsirlərdə eks olunan “qeyri-təbii” keyfiyyətlər öz növbəsində təsadüfilik, uyğunsuzluq və natamamlıq əlamətləri kimi anlaşıılır. Əl-Fərabinin nəgmələrə, yaxud ahəngdar səslənmələrə şamil etdiyi - “təbiilik ölçüsü” - bu musiqini dinləyən birinin aldığı - ruhu qidalandıran zövq (lazza, surur) və ya həzzdir.

Əl-Fərabi məntiqinin əsas keyfiyyətlərindən olan “mükəmməllik” (kamal) anlayışı ustادın çox-sahəli yaradıcılığında həm insan “kamilliyini”n, həm də onun öz təfəkkürü ilə qəbul etdiyi mütləq mükəmməlliyyin bədii təcəssümüdür.

Musiqi bilgilərinə işiq salan əl-Fərabi təfsirlərinin dərinliklərinə vardıqca, gerçəkləşən tədqiqatların zəngin fəlsəfi anlayışlarla müşayiət olunduğu hər an görünməkdədir. Onun şərhlərində nitq və məntiq lügətilə eks olunan - “daha kamil” (akmal), “üstün” (afdal) və “faydalı” (ənfa) istilahları musiqi əsərinə uyğun əlamətləri teyin edir, nəzəri sənətlə birləşib, bütünlükdə musiqi meyarlarını və səslənmələrini müəyyənləşdirirlər.

Ustad öz fəlsəfi düşüncələrini müfəssəl və aydın ifadə etdiyi risaləsində bu xüsuslara diqqət çəkmişdir: “Musiqi dinləyərkən meydana gələn “mükəmməllik” - duyğu qüsursuzluğu (kama’l əl-idrak)” dinləyicinin zövqünü oxşayır, “qeyri-mükəmməllik (lə kama’l əl-idrak)” onu xoş səslənməyən (aza) ağırlığa, xəlitəyə sürükləyir. Sənətdə yer alan “mükəmməl”, “qeyri-mükəmməl” təzadaları musiqinin malik olduğu tərkibi, bəstə və ifa sahələrini əhatə edir” (8, s.108).

Musiqinin tam və kamil meyarlarını birləşdirən ustad musiqi sənətinin əməli əsaslarını “on mükəmməllik” xassəsilə tərtib etmişdir. Onun “musiqi sis-temi” nəzəriyyəsində mükəmməllik və gözəllik məfhumlarının fəlsəfi izahları musiqi istilahlarının ölçü və uzlaşma qanunları ilə eks olunmuşdur.

“Böyük musiqi kitabı”nın “Musiqi əsərlərinin yaranması” bölümündə yer almış “həməhənglik” (mulayim) və “ahəngsizlik” (qayr-mulayim) qoşa söz birləşmələri musiqi nəzəriyyəsinin “gözəllik” dəyərlərini nümayiş etdirir. Nəzəri təhlillərdə bu anlayışlar - məlahətli, ahəngdar və qeyri-ardıcıl, xoş səslənməyən səs uyğunluqları kimi müəyyənləşmişdir. Musiqi biliklərinə daxil olan digər qoşa fəlsəfi ifadələr - “özüllər (maba’di-taziidat)” və “bəzəklər” (taziinat) - lad, ritm və nəgmələrdə ədəbi-musiqi meyarlarının şəkil uyğunluğunu ifadə edir. Əl-Fərabi öz şərhlərində bu fəlsəfi anlayışları tez-tez xoş bənzətmələrlə anlatmışdır: “Özüllər labüd ahəngdar nəgmə yaradır, onların üstünlüyü və fərqi “bəzək və zinətlərinin” mükəmməlliyyi ilə dəyərləndirilir. Musiqi ahənginin əmələ gəlməsi iki növ səbəblə gerçəkləşir: birincisilə ahəng yaranır, digəri ilə onun mükəm-məlliyyi şəkillənir. Belə olan təqdirdə “öndə gedən” və “təqib edən”in müxalifliyi aydın məntiqlə şərh olunur: özüllərdən emal olunan varlıq daha mükəmməl, da-ha dəyərlidir” (1, s.112).

Əl-Fərabi öz musiqi lügətilə, anlayışların sərbəst, rəvan izahı ilə dolğun bir terminoloji (istilahı)

sistem yaratmışdır. Onun tədqiqatlarında istifadə olunan zidd mənali qoşa - “zil-bəm”, “səs-ahəng-lilik”, yaxud “nəğmə ritm özəlliyi”, “müləyim-qərarlı vurğular”, “zəif-qüvvətli cümlələr”, “yün-gül-ağır ritm dayanacları”, “bərabər, qeyri-bərabər səs məsafələri” (intervallar), “dəyişən-dəyişməz ritm zərbələri”, “birləşmiş-ayrılmış makamlar” istilahları nəzəri musiqinin bədii surətidir.

“Kitəb əl-musiqa əl-kəbir” risaləsində məntiqi təhlil üslubları ilə - səs yüksəkliyi, məsafə, ritm və lad quruluşlarının; zidd mənalari - “uca” (hədd), “orta” (mutavassit, vusta), “aşağı” (sa’kil) səs yüksəkliklərinin; “güclü” (nakra saki’la), “zəif” (nakra xafifa) ritmik zərbələrin; böyük (muttafik at uzma), kiçik (muttafikat suqra’), “zəif” (arxa), “güclü” (aşad), “orta” (avsat) məsafə (inter-val) növlərinin və “bitməmiş” (nakis), “tam kamil” (kamil ala'l-itlak), “möhtə-məl-kamil” (kamil bi-l-kuvva) səs düzümləinin özəllik və mənalari ilə ifadə olunur.

Əl-Fərabinin nəzəri əsaslar və tədqiqatlar qaynağı olan risalələrində digər elm sahələrinin bılık və anlayışları ilə şəkil qazanmış musiqi metodologiyası (al-manhacia), fəlsəfi (falsafiun), etik-este-

tik (al`camaliat al axlaqia) termi-nologiya (istilah) məcmusu onun müstəsna tədqiqat üsullarının, nəzəri müddəələrinin, fərqli elmi yanaşmalarının, ən nəhayət, öz düşüncə və amalının məntiqi, istiqamətidir. Büyük ustadın elmi təcrübələrinin əsasını təşkil edən “məzmun, tərkib, təhlil və nəticə” tədqiqatlarında sadalanan terminlərlə yanaşı, riyaziyyat, fizika, ədəbiyyat və dilciliyin bir çox bilgi istilahları əks olunmaqdadır. Onun nəzəri musiqi lügəti, mənalarla zənginləşən mənbələr tədqiqati, istilah və çeşidli məfhumların dolğun ifadələri mükəmməl cədvəl sistemilə tamamlanmış, bəzi söz birləşmələri müfəssəl və xüsusi mənalarla incələnsə də, digərləri öz təsvirlərilə sərbəst şərhlərə yol açmışdır.

“Musiqi” anlayışının məntiqi ifadəsini, onun təlim üsullarını qədim musiqi nəzəriyyəsilə uzalaşdırın Əbu Nəsr əl-Fərabi bu qavramın əsas, “səbəb” və “nəticə” qanunlarını, onun fəlsəfi, etik-estetik dəyərlərini tədqiq etmiş, öz şərh ardıcılılığı, elmi mühakimələri, həqiqi dəlilləri, bədii nitq, elmi bılıklar əlaqəsi və dolğun təfsirlərilə musiqi incəsənətinin yaranma və təşəkkül səbəblərini bəyan etmişdir. ●

Ədəbiyyat

1. أبو نصر الفارابي. كتاب الموسيقى الكبير. تحقيق و شرح غطاس عبد المالك خشبة. القاهرة: دار الكاتب العربي للطباعة والنشر، 1210 ص. 628.

Əl-Fərabi. Kitəb əl-musiqa əl-kəbir (Böyük musiqi kitabı). Şərh: Ğitas Abd əl-Məlik. Qahirə: Dər əl-kitəbi əl-arabiyyi li ət-tibəati va ən-nəşr, 1967. 1210 s.

2. الموسيقى ومنزلتها في فلسفة الفارابي

Musiqi və onun)əl-Fərabi fəlsəfəsində yeri)

www.weghatnazar.com/review/review_details.asp?id=109&issue_id=10 5. الفارابي. فلسفة أرسطوطاليس. حقّقه وقدّم له وعلّق عليه الدكتور محسن مهدي. بيروت، 1961، 194 ص.

Əl-Fərabi. Fəlsəfə Aristutalis (Aristotelin fəlsəfəsi) M.Mehdinin təq. və mül. ilə. Beyrut, 1961, 194 s.

3. Даукеева С.Д. Философия музыки Абу Насра Мухаммада аль-Фараби. Алма-Ата, 2002, 352 с.

4. ص. 194، 1961 بیروت، مهدی محسن الدكتور عليه وعلق له وقدم حقّقه. أرسطوطالیس فلسفة . الفارابی.

Əl-Fərabi. Fəlsəfə Aristutalis (Aristotelin fəlsəfəsi) M.Mehdinin təq. və mül. ilə. Beyrut, 1961, 194 s.

5. شروط الإبداع الموسيقي ومدخله في الإنسانية عند أبي نصر الفارابي- د. سالم العيادي

(Əbu Nəsr əl-Fərabinin varlıq müqəddiməsi və musiqi yaradıcılığı şərtləri, Dr.Salim Əl-Ayyadi <http://hekmah.org/> شروط الإبداع الموسيقي- ومدخله في الإنسان/

ص. 796. 1987 بیروت، الفارابی، عند المنطق. الفخرى ماجد. 6.

Məcid Fəxri. Əl-mantiq ‘ində əl-Fərabi (əl-Fərabi məntiqi) Beirut, 1987, 796 s.

7. El-Ferabi. Kita'bün fi Me'badi A'ra'i Ehl-il Medinet il-Fazila. Ahmet Arslan. Fezileti Şehir Halkının Fikirleri. (Açıklamalı Çeviri) Ankara, 2000, 341 s.

8. El-Ferabi. Kita'bün fi Me'badi A'ra'i Ehl-il Medinet il-Fazila. Ahmet Arslan. Fezileti Şehir Halkının Fikirleri. (Açıklamalı Çeviri) Ankara, 2000, 341 s.

Ələddin MƏLİKOV

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Fideizmin tərifi, mahiyyəti, növləri və nümayəndələri

Fideizm və rasionalizm günümüzün aktual və mühüm mövzularındandır. Fideizm və rasionalizm terminoloji mənada istifadə edildikdə dini etiqadla ağılnın bir-birilə münasibəti başa düşülür. Yəni dini etiqadla əqli düşüncənin uyğun olub-olmaması nəzərdə tutulur. Fikrimizi daha aydın izah etsək, bu mövzu aşağıdakı suallara cavab axtarır: Dinin etiqad əsasları ağılla uyğundurmu? Biz dinin etiqad əsaslarını ağılla isbat edə bilərikmi? Əgər dinin əqidə əsasları ağılla isbat edilə bilinmirsə, onu qəbul etmək olar mı?

Filosofların bu mövzuda bildirdikləri fikirləri ümmilikdə nəzərdən keçirsək, onları iki qrupa ayırmak olar:

1. Birinci görüşə görə iman ağılla uyğundur. Məsələn, Tanrıının varlığına iman ağılla uyğundur. Bu görüşü qəbul edən nəzəriyyə rasionalizm adlanır.

2. İkinci görüş bundan ibarətdir ki, ağılla iman bir-birinin ziddidir. Bu nəzəriyyə fideizm adlanır.

Bu iki nəzəriyyənin hər biri də qatı və mötədil olaraq iki yerə ayrılır. Beləliklə, ağıllı və iman nəzəriyyələrində dörd nəzəriyyə olmuş olur: 1.Qati fideizm; 2.Mötədil fideizm; 3.Qati rasionalizm; 4.Mötədil rasionalizm. Məqsədimiz burada yalnız fideizm nəzəriyyəsini araşdırmaq və onun haqqında dəyərləndirmə etməkdir.

Mövzu dini epistemologiya ilə əlaqəli olduğu üçün ilk olaraq dini epistemologiya haqqında, daha sonra fideizmin tərifi, mahiyyəti, növləri və nümayəndələri haqqında məlumat veriləcək və bu mövzuda fikirlər irəli sürmiş filosofların görüşləri qeyd edilərək dəyərləndiriləcəkdir.

Epistemeologiya və dini epistemologiya

Epistemologiya fəlsəfənin əsas qollarından biri olub biliyin mahiyyətini və sərhədlərini, mənbələrini və inkişafını araşdırıran, onun etibarlılığını ölçən

bir elmdir. Epistemologiyaya müxtəlif təriflər verilmişdir. Onlardan bəzilərini qeyd edirik:

1. Epistemologiya idrakin mahiyyətini, sərhədini, onun nəzəriyyə və mənbələrini və idrakin ümumi iddialarının etibarlılığını araşdırır. (Paul Edvards)

2. Epistemologiya fəlsəfənin qollarından biri olub idrak nəzəriyyəsini araşdırır. İdrakin mahiyyəti, mənbəyi və sahəsi, idrakla bağlı iddiaların etibarlılığı epistemologianın əsas məsələlərindəndir. (Antoni Flyu)

3. Epistemologiya fəlsəfənin qollarından biri olub idrakin mahiyyəti, mənbələri və əhatə dairəsi ilə məşğul olur. (Peter Klein)

4. Epistemologiya hər zaman idrakin mahiyyəti, əhatə dairəsi, mənbələri və etibarlılığı kimi məsələlərlə məşğul olmuşdur. (Corc Papas)

Corc Papasın ifadəsi ilə desək, epistemologiya aşağıdakı suallara cavab axtarır:

Bilik nədir və biliyin düzgün tərifi necə olmalıdır? Bizim biliyimizin sərhədləri nədir və bilik əldə etmək hansı sahələrdə mümkündür? Bilik haradan qaynaqlanır və onun mənbələri nədir? Həqiqi və əsl bilik mövcuddurmu? Məqbul inanc nədir və nə zaman bir inanc məqbul sayılır?

Epistemologiyani digər elmlərə nisbətən birinci dərəcəli elm olaraq adlandırmış olar. Necə ki, fəlsəfə elmi digər elmlərə nisbətən, məntiq elmi də

fəlsəfəyə nisbətən birinci dərəcəli elmdir. Çünkü, təcrubi elmlər “səbəbiyyət qanunu”na əsaslanır və səbəbiyyət qanunu da fəlsəfənin müzakirə obyektidir. Məntiq elmi də doğru-düzgün təfəkkür qaydaları ilə maraqlanır və fəlsəfə ilə məşğul olmaq üçün ilk önce düzgün təfəkkür qaydası mənimsənilməlidir. Epistemologiya isə yuxarıda qeyd edildiyi kimi idrakin mahiyyətini, sərhədlərini, mənbələrini aşadır. Beləliklə, epistemologiya da məntiq elminə nisbətən birinci dərəcəli elm olmuş olur.

Epistemologiya ümumi və xüsusi olmaqla iki yerdə ayrıılır. Yuxarıdakı təriflərdən məlum olduğu kimi epistemologianın sahəsi idarkla bağlıdır. İdraki iki cür ələ almaq olar, ya xüsusi olaraq hər hansı bir sahədə idrak, ya da ümumi olaraq yalnız idrakin özü. Əgər epistemologiya yalnız idrakin mahiyyətini, onun sərhəddini aşadırsa, bu zaman ümumi epistemologiya olacaq (yuxarıda qeyd edilən təriflər də ümumi epistemologiyaya aiddir.). Hər hansı bir elm sahəsinə aid idraki aşadıran epistemologiya isə xüsusi epistemologiyadır. Yəni ümumi epistemologiya təcrübədən əvvəl olub bir-başa biliyin mahiyyətini, mənbəyini aşadır. Burada xarici aləmdə formallaşan və inkişaf edən elmlər yox, zehndə olan idrak aşadırıllır. Xüsusi epistemologiya isə təcrübədən sonra olub müxtəlif sahələrə aid bilikləri təhqiq edir. Bu cəhətədən xüsusi epistemologianın ictimai, əxlaqi, dini və s. kimi növləri vardır.

Epistemologiya əsaslandırma, isbat, təhqiq və s. kimi xüsusiyyətlərə malik olduğundan dini epistemologiya da dini inancları əsaslandırma, isbat, təhqiq və s. baxımından aşadır. Məsələn, Tanrı var mı? Tanrıının varlığını qəbul etmək nə dərəcədə əsaslıdır? və s. kimi suallar dini epistemologiyada aşadırıllır.

Fideizmin mahiyyəti və növləri

Fideizm sözü latinca Fides (etibar, inanc, iman) sözündən əmələ gələn fransızca Fideisme sözünün ekvivalenti kimi dilimizə keçmişdir. İman kimi də tanınan fideizm, inancın təbiətini ağlıdan təcrid olunmuş şəkildə təqdim edən bir anlayış olaraq ortaya çıxır. Fideizm müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq mümkündür, lakin ən ümumi mənada dini həqiqətlərin ağlıdan çox iman üzərində qurulduğu görüş kimi qəbul edilir.

Fideizmə görə din və dini inanclar elm və fəlsəfə kimi digər sahələrdən müstəqil və ayrı şəkildə varlığını davam etdirir. Belə ki, dindarlar və

möminlərin öz dini inanclarının qəbulunda digər sahələrə ehtiyacları olmur və dini inancların izahını dindən kənarda axtarmırlar, əksinə dini təlimlərin əsasını və onların möqbulluğunun meyarını daxili iman və etiqad hesab edirlər. Yəni fideizm dini inancları hər növ tənqiddən qorunmuş bilirlər. Fideizm iki yerə ayrılır: qatı fideizm və mötədil fideizm. Qatı fideizm imanı təkcə ağlıdan müqəddəm və üstün hesab etmir, əksinə təkid edir ki, ağıl və iman arasında heç bir nisbət və əlaqə yoxdur. Mötədil fideizm isə ağıl və iman arasında ziddiyyətin olmadığını, əksinə imanın sahəsinin ağlın sahəsindən daha geniş və ağlın imanın sahəsinə yol tapmaqdə aciz olduğunu qəbul edir. Mötədil fideizmə görə əgər ağıl iman sahəsinə daxil ola bilsə, bu zaman imanın rasionallığı təsdiqini tapacaq.

Elmin fəaliyyət sahəsini məhdudlaşdırıran fideistlər elmi bilginin həqiqəti bütöv bir şəkildə aşkar edə bilməyəcəyi fikrini irəli sürürərlər. Dini inanca yol tapmaq üçün obyektiv həqiqətin varlığını inkar edirlər. Biliyin hüdudları haqqında fideist təlimlərin bir məqsədi də elmi öz geniş fəlsəfi və metodoloji əhəmiyyətindən məhrum etməkdir. Fideistlər iddia edirlər ki, yalnız din Kainatın necə və hansı məqsədlə mövcud olduğunu dəqiqlik izah edə və insan həyatına məna və məqsəd verə bilər, elm isə bu məqsədə çatmaq üçün yalnız bəzi vasitələr təqdim edir.

Fideizm nəzəriyyəsi iki müxtəlif formada şərh edilmişdir. Bunlardan birincisi dini hökmərin rasional qanunlara zidd olduğunu, digəri isə, əqlin dini hökmərə zidd olmadığını, lakin əqlin dini hökmərə bigənə yanaşdığını iddia edir. Bu görüşlərin birincisi “qatı fideizm”, ikincisi isə “mötədil fideizm” adlanır. Fideizm dedikdə əsasən qatı fideizm nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən burada qatı fideizmin nümayəndələrini qısa olaraq təqdim edirik:

Qatı fideizm və nümayəndələrləri

Qatı fideizm ağlı iman məsələlərindən kənarda qoyur və dini həqiqətləri ağlabatanlıqdan ayırrı. Bu nəzəriyyəyə əsasən, ağilla iman bir-birindən müstəqildirlər. Buna görə də iman məsələlərini tənqid edərək dəyərləndirmək, yəni imanı ağla tabe tutmaq olmaz. Çünkü dini həqiqətlərin rasional əsaslara söykəndiyini iddia etmək ağlı Tanrıdan üstün tutmaq və onu bütünləşdirmək deməkdir ki, bu da dindar insanın

imanı üçün çox təhlükeli vəziyyət yaradır. Halbuki, iman müəyyən müddəaların əqli təsdiqindən çox-çox kəndərda təvəkkül və təslimiyət məsələsidir. Buna görə də imanın obyekti Tanrı haqqında bəzi müddəalar deyil, Tanrıının özüdür. İmanı xarici məyarlarla test etməyə çalışmaq imanı aradan aparmağa çalışmaqdır. Qısaca, qatı fideizmə görə, iman ilə ağıl arasında mütləq uyğunsuzluq vardır.

Tertulianın fideist görüşü

Tertulian haqqında çox məlumat yoxdur. Bu səbəbdən doğum və ölüm tarixləri dəqiq deyil. 155-222-ci illər arasında yaşamış ola biləcəyinə dair məlumatlar var. Jeromun sözlərinə görə, Tertullian Şimali Afrikanın Karfagen əyalətində anadan olub. O, əsərlərini imperator Septimus Sever (193-211) və Antonius Karakalla (211-217) dövründə yazıb. Tarixdən fəlsəfəyə, latincədan yunancaya, ritorikadan hüquqa qədər bir çox sahələrlə maraqlanıb. Valideynləri bütperəst olan Tertullianın təxminən 193-195-ci illərdə xristian olduğu bildirilir. Jeromun "De viris illustribus" əsərində xəbər verdiyi kimi, onun rahibliyə təyin edildiyi qeyd edilir. Lakin ümumi rəyə görə, onun rahib təbəqəsindən olmadığı fikri üstünlük təşkil edir. Onun 207-ci illərində montanist olduğu, daha sonra bu qrup arasında, daha sonra Tertulliançılar adlandırılacaq bir qrupun rəhbəri olduğu məlumdur. Onun ölümünün yuxarıda deyildiyi kimi eramızın 220-ci ildən sonra olduğu təxmin edilir.

Tertulian Qərb Xristian teologiyası təliminin formallaşmasında əhəmiyyətli rolü olmuşdur. Belə ki, onun Qərb Xristian teologiyasına qatqlarından ən əhəmiyyətli təslis inancıdır. O təslisdən ata, oğul və müqəddəs ruhu qəsd edən, Latinca "Perosna" qavramını teolojik mənada istifadə edən, təslis inancını "bir mahiyətdə üç şəxsiyyət" şəklində açıqlayan ilk şəxs olmuşdur. Həmçinin, Tertulian bibliannın təfsir dilinin yunancadan latincaya keçməsində də əhəmiyyətli rola mailk olmuşdur.

Tertulian Xristianlığın əsasını təşkil edən doktrinaların Yunan fəlsəfəsi standartları ilə qiymətləndirildikdə mənasız elan ediləcəyini qəbul edərək ona nisbət verilən "Absurd olduğu üçün inanıram" sözünü deməsilə qatı fideist yanaşmasını ortaya qoymuşdur.

Tertuliana görə ağıl aspektindən baxdıqda yeganə oğlunun ölümü və dirilməsi vasitəsilə insanlığı qurtaran, əzəli, xeyirxah, hər şeyə qadir bir Tanrıının kainatı yaratması inancı qəribə bir inancdır. Ona gör-

rə, belə bir inanc, şübhəsiz ki, ağıl baxımından cəfəngiyat kimi dəyirləndirilir. Tertulian aşağıdakı ifadələrlə paradoks, irrasional iman anlayışını ortaya qoyur:

Tanrıının oğlunun çarmixa çəkilməsindən utanmiram. Çünkü bu, həqiqətən utancvericidir. Tanrıının oğlunun ölümünə inanılmalıdır. Çünkü, absurdur. Onun dəfn edildiyi və yenidən dirildiyi qətidir. Çünkü, bu mümkünüsüzdür. Bütün bunlar əgər o ölə biləcək bir bədənə sahib olub dəfn edilmiş və təkrar dirilibsə, yalnız doğru ola bilər.

Tertulian bunları deməklə Xristianlığı fəlsəfədən gələn etirazlara qarşı qorumaq istəyirdi. Tertulianın etdiyi şey təkcə xristianlığın inanclarını absurd hesab edənlərə meydan oxumaq deyildi. O, Xristianlığı fəlsəfə ilə uzlaşdıraraq ağlabatan etməyə çalışıcların yanlış yolda olduqlarını göstərməyə çalışırdı. O, "Afinanın Qüdsə nə əlaqəsi var?" Yaxud "Akademianın Kilsə ilə nə ortaqlığı var?" ifa dələrile stoik, platonçu və ya dialektik xristianlığı açıq şəkildə rədd edir, ağıl və imanı uzlaşdırmaq cəhdlərinə qəti şəkildə qarşı çıxırı.

Okkamlı Vilyamın fideist görüşləri

Okkamlı Vilyam 1285-1345-ci illərdə yaşamış ingilis ilahiyyatçısı, sxolastik filosof, nominativizmin aparıcı nümayəndəsi olmuşdur. Həmçinin, o Oxford Universitetində professor idi. Dindən çıxmışla günahlandırılan Okkamlı Vilyam həbsdə olarkən Bavariyaya qaçmışdır. Okkamlı Vilyam Katolik Kilsəsinə və papalığın dünya hökmranlığı iddialarına qarşı mübarizə aparan dünyəvi feodalların ideoloqu olmuşdur.

Okkamlı Vilyam Aristotelin bəhs etdiyi təbii ağıla dəyər versə də, ağılla iman arasında həll edilməsi qeyri-mümkün olan ziddiyətin olduğu fikrini müdafiə etmişdir. Ona görə, təslis, enkarnasiya və s. kimi inanclar tekçə ağılin hüdudlarından kənar deyil, ağıla ziddir. O, bu fikrini aşağıdakı ifadələrlə izah edir:

Tertullian

Okkamlı Vilyam

rasional nəticəyə gətirib çıxarmır, əksinə, ziddiyətin mövcudluğunu üzə çıxarmağa xidmət edir.

Okkamlı Vilyam Aqvinas və Anselmin əksinə olaraq təbii ilahiyyata meyl etməmişdir. Ağlın Tanrıının varlığını sübut etməyə qadir olmadığını iddia edərək ontoloji və kosmoloji isbatları tənqid etmişdir. Belə ki, Okkamlı Vilyama görə Tomas Aqvinasın mükəmməlik anlayışından yola çıxaraq Tanrıını isbat etməsi məqbul deyildir. Ona görə, Aqvinasın nəzərədə tutduğu hər şeyə qüdrəti çatan, hər şeyi biliən, bütün kamillikləri özündə cəm edən bir Tanrıının varlığını qəbul etmək iman məsələsidir və onu məhdud olan ağılla isbat etmək mümkün deyildir. Çünkü, Okkamçıya görə bu sonsuz təsəlsül (bağlama) və qapalı dairə problemini orataya çıxarıır.

Martin Lüterin görüşü

Martin Lüter (1483-1546) dini hərəkatın ən görkəmli islahatçılarından olmuşdur. O, ədəbiyyat və humanitar elmləri ilə məşgül olmuş, daha sonra hüquq sahəsində təhsil almışdır. İlahiyyat sahəsinə yönələn Lüter 1507-ci ildə keşiş olmuş, 1509-cu ildə isə ilahiyyat üzrə doktor dərcəsəsinə yüksəlmüşdür. Lüterin söhrəti 1517-ci ildə indulgensiyaların satışına etiraz etdiyi və kilsənin ümumi doktrinalarını tənqid edən 95 tezisini irəli sürən zaman artdı. Lüter hərəkatı bir neçə başqa islahatçının köməyi ilə xristian dünyasında böyük dini islahat hərəkatına çevrildi və o Protestant Kilsəsi adlı müstəqil kilsə formasındı.

Tanrı Atadır
İsa Tanrıdır (Təslis inancına görə)
Belə isə İsa Atadır
Təslis inancına görə İsa Ata deyil
Nəticə olaraq İsa həm Tanrı, həm də Ata deyildir.

Okkamlı yuxarıdakı ziddiyəti ortaya qoymaqla ilahiyyatın məntiqi olmadığını və heç vaxt fəlsəfə ilə qarışdırılmaması lazımlı olduğunu vurgulayır. Çünkü misaldakı müqayisə doğru nəticəyə və ya imanı möhkəm təməllər üzərində quracaq

Martin Lüterə görə iki növ iman vardır: Birincisi, Tanrı haqqında iman. Bu iman əslində bir növ bilikdir. Belə bir iman təqlidi də ola bilər. Məsələn, "Tanrı var", "Mən Məsihin doğulduğuna, ölüyüünə və yenidən dirilməsinə inanıram". Bu növ imanda həqiqi imanın nə olduğu və onun gücü bilinmir. İkinci növ iman isə, Tanrıya güvənmək mənasıdır. Yəni bu növ imanda mömin "Tanrı vardır" dedikdə ona olan etimadı və güvenini ifadə etmiş olur. Belə ki, mömin Tanrı barəsində deyilənlərə onunla onun haqqında deyildiyi kimi rəftar edəcəyəni qətiliklə inanır.

M.Lüterə görə imanla əlaqəli olan bütün inanc əsaslarının ağıl tərəfindən qavranılması mümkün deyil. Ona görə, iman məsələsi Tanrı tərəfindən verilən bir lütfür ki, bu lütf vasitəsilə iman gətirən şəxs dini həqiqətləri dərk edir. Bu baxımdan, iman inanc əsaslarının rasional təsdiqini deyil, Tanrıının vədlərinə və bağışlayan olmasına Şəkk etmədən güvənməyi ehtiva edir. Lüter imanla xilas olmaq doktrinasını irəli sürərək qeyd edir ki, Tanrıının ədaləti lütf şəklində təzahür edirsə, yəni kimin iman edib-etməyəcəyinə O qərar verirsə, şübhəsiz ki, imanda ağıl və iradənin rolundan danışmaq mümkün deyil. Beləliklə, iman, müəyyən inanc müddəələrinin ağlın qıymətləndirilməsinə tabe edilərək doğruluğunun təsdiqi kimi deyil, Tanrı ilə şəxsi münasibət və ya Tanrıya qarşı duyulan sevgi və etibar kimi müəyyən ediləcəkdir. Buradan da yola çıxaraq Lüterə görə iman olmadan günahkar ağlın ilahiyyat məsələlərini anلامası və izah etməsi qeyri-mümkündür.

Martin Lüterin iman məsələsində ağıl məqbul saymamasının əsas səbəbi onun ağıl ilə nəzəriyyəni eyni səviyyədə dəyərləndirməsidir. Belə ki, ona görə əqli fəaliyyət nəticəsində əldə edilən nəticə nəzəriyyədən o tərəfə keçə bilməz. Buna görə ağıl yəqinliyin yekun meyari ola bilməz və biliyin əldə edilməsi prosesində yanılma və dəyişiklik (dinamiklik) mümkün olduğundan ağlın gəldiyi nəticələr həmişə şübhə altında qalacaqdır. Lakin iman öz mahiyyətinə görə şərti ola bilməz. O, şübhə və tərəddüdləri ehtiva edə bilməz. İman, Tanrıının rəhmət və lütfünə qeyd-şərtsiz etimadı və təslim olmayı tələb edir.

Fideizmdə Soren Kiyerkeqor görüşü

Soren Kiyerkeqor (1813-1855) Danimarkalı filosof və ilahiyyatçıdır. Kiyerkeqor Danimarkanın Kopenhagen şəhərində qatı dindar lüteran ailəsin-

də anadan olmuşdur. Kiyerkeqor dindar atasının təsiri altında dini təhsil alaraq qatı dini mühitdə böyümüştür.

İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, Kiyerkeqor ekzistensialist bir filosofdur. Ekzistensializmdə hadisələrə tərif verilmir; əksinə vəsf edilir. Bu baxımdan Kiyerkeqor imanın tərifini verməmiş onun mahiyəti haqqında bəhs etmişdir.

Kiyerkeqora görə iki növ iman mövcuddur: Sokratik iman və həqiqi iman. Sokratik iman müşahidə və dəlil yolu ilə əldə edilən imandır. Yəni bu növ imanda iman gətirən şəxs xarici aləmdəki hadisələrdən yola çıxıb Tanrıının varlığını əsaslandıraqla iman gətirir. Ona görə insanların əksəriyyəti sokratik imana sahibdir. Lakin o həqiqi və ülvi imanı məqbul hesab edir. Həqiqi iman fəlsəfi, elmi və tarixi dəlilə ehtiyacı olmayan bir imandır. Belə bir iman nəzəri araşdırmaclarla formlaşdırılmış və heç bir fəlsəfi nizama söykənmir; əksinə yalnız mütleq olana, yəni Tanrıya əsaslanır. Kiyerkeqor həqiqi imanı tarixi Tanrıya olan iman hesab edir. Onun qeyd etdiyi Tanrı insani xüsusiyətlər nisbət verilmiş Tanrıdır. Buna görə də, o imanı mücəssəmə ilə iç-içə hesab edir və mücəssəməni xristian imanının özəyi hesab edir. Ona görə, Tanrıya cismani xüsusiyyətləri nisbət verməkləyin əqli cəhətdən isbatı qeyri-mümkündür. Bu baxımdan həll olunmayan və paradoxal olan belə bir inancı ağılla anlamağa çalışmaq onun inkarına gətirib çıxarır. Çünkü, son-suzun sonlu, əbədinin müvəqqəti olmasını eyni zamanda necə qəbul etmək olar? Bu baxımdan iman ağıllı baxımdan əsassızdır. Çünkü, Tanrıının insan formasında olması, doğulması, ölümü və s. kimi inanclar absurddur.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, Kiyerkeqora görə həqiqət obyektiv ola bilməz. O həqiqətin subyektiv olduğunu iddia edərək qeyd edir ki, rasional və obyektiv araşdırmacların bizi həqiqətə aparması mümkün deyil. Rasional və obyektiv araşdırmaclar nəticəsində əldə edilən müləhizələr, ehtimal olunan vəziyyəti ifadə etdiyi üçün yanlışlıq riskini də gətirir. Halbuki, həqiqətdə əminlik vacibdir, yəni səhv ehtimallı olmamalıdır. Buna görə də həqiqəti ehtimallarla əsaslandırmaq olmaz. Bundan əlavə obyektiv araşdırma sayəsində problem həll olunanda başqa bir problem yaranır, o problem həll olunanda isə digər bir problem yaranır ki, insan ömrünün sonuna kimi problemlərdən qurtula bilmir və qəti qərar qəbul

edə bilmir. Bunun səbəbi subyektiv olaraq həll edilməli olan bir məsələnin obyektiv həll edilməyə çalışılmasıdır. Kiyerkeqor qeyd etdiyi subyektivliyin iman olduğunu vurgulayaraq həqiqətə yalnız imanla çatmağın mümkün olduğunu deyir.

Kiyerkeqor ağıllı-iman münasibətlərindəki fideist yanaşmasını Hz. İbrahim (ə) nümunə gətirərək izah edir. Bu nümunədə Hz. İbrahim (ə) oğlu Hz. İshaq (ə) qurban verməsinin rasional və ümuməşəri etik prinsiplər baxımdan problem yaratdığı görünür. “Qorxu və titrəmə” əsərində geniş bəhs edilən “iman nədir?” suali onun ekzistensial fəlsəfəsi ilə bağlı yeni mənalar qazanır. Hz. İbrahim (ə) yaşlı olsa da, uşaq sahibi ola bilmirdi. İlahi qüdrətlə onun sonradan İshaq adlı oğlu olur. Oğlu böyükəndə Tanrı Hz. İbrahim-dən (ə) oğlunu qurban verməsini istəyir. Hz. İbrahim də (ə) bu əmrə tabe olur.

Kiyerkeqora görə bu məsələdə bir neçə sual öne çıxır: Hz. İbrahimdən (ə) nəyə görə belə bir fədakarlıq istənilmişdir? Hz. İbrahimin (ə) oğlunu qurban etməsi rasional olaraq necə məna qazana bilər? Hz. İbrahim (ə) ümumi əxlaq prinsiplərindən necə imtina edə bilmədi? Kiyerkeqora görə bu suallara verilən cavablar imanın nə olduğunu açıqlayır. Kiyerkeqor bu sualların ağılla düşündüyüümüz zaman bizi çıxılmaz bir vəziyyətə qoyduğunu qeyd edərək, onun yalnız imanla anlaşılmاسının mümkün olduğunu vurgulayır.

Kiyerkeqorun Hz. İbrahim (ə) üzərindən nümunə çəkməsinin əsas səbəbi imanın rasionallığının olmadığını göstərmək istəməsidir. Çünkü, rasional və əxlaqi olaraq insan öldürmək qəbul edilməzdir. Kiyerkeqor da burada Hz. İbrahimin (ə) oğlunu qurban edərkən heç bir rasionallığa əsaslanmadan etdiyini vurgulayır. Ona görə Hz. İbrahimin (ə) bu davranışını yalnız “absurd” olaraq dəyərləndirmək olar ki, bu da imanın özüdür. Bununla da Kiyerkeqor Tertullianın “absurd olduğu üçün inanıram” sözünü müdafiə edir. ●

Soren Kierkegaard

Fuad ƏLİYEV

AMEA Gəncə Bölməsinin sədri,
akademik

Sara ƏZİZOVƏ

AMEA Gəncə Bölməsinin sədr
müavini, kimya üzrə fəlsəfə doktoru

Sürtkü yağlarının yaranması

XX əsrin ən böyük siyasetçisi olan Heydər Əliyev nəinki dövlət müstəqilliyi və quruculuğunun banisi, həmçinin böyük elm dünyasının bilicilərindən biri olmuş, ölkəmizin inkişafının elmi əsaslarla qurulmasını mükəmməl layihələrin həyata keçirilməsində görmüşdür. Deyilənlərə aydınlıq gətirmək üçün 1994-cü ildə 13 dövlətin iştirakı ilə bağlanan neft müqaviləsi dünyanın neft istehsalçıları tərəfindən günümüzə qədər qəbul edilmiş ən böyük kontraktlardan biri olmaqla sabitliyin yaranmasında, siyasetin tənzimlənməsində mühüm amillərdən biridir.

Ölkəmiz tarixən neft diyarı olmuş və orta əsrlərdən başlayaraq günümüzə qədər müxtəlif neft və qaz yataqlarının istismarı, onların emali və müxtəlif sahələrdə tətbiqi əsrlər boyu öyrənilmiş və xalqın istifadəsinə verilmişdir.

Təbii sərvətlərin öyrənilməsi, tətbiqi söz-süz ki, insan əqli ilə həmahəng inkişaf etmiş və xalqımızı dünyaya tanıdan görkəmli kimyaçı alımlər - akademiklər Yusif Məmmədəliyev, Əli Quliyev, Murtuza Nağıyev, Ələddin Quliyev, İzzət xanım Orucova, Vahab Səfərov, Vaqif Fərzəliyev, Dilqəm Tağıyev, Vaqif Abbasov kimi görkəmli kimyaçı alımlər yetişmişdir [1, 2].

Qədim tarixə, zəngin təbii sərvətlərə malik ölkəmiz daim xarici ölkələrin maraq dairəsində olmuş və bu məqamları dərindən bilən dahi rəhbərimiz Heydər Əliyev bir çox dövlətlərin maraqlarını ümumiləşdirərək ölkəmizin inkişafı naminə çox vacib və mühüm kontraktların həyata keçirilməsinə nail olmuşdur.

Avropada sənaye inkişaf etdikcə bir çox ölkələrdə yeni texnologiyalar tətbiq olunmağa

başlamış və bu əsnada neft sahəsində böyük şirkətlər, 1879-cu ildə Nobel qardaşları, az sonra N.Rotşild tərəfindən "Xəzər-Qaradəniz yoldaşlığı" cəmiyyəti yaradılmışdır [3].

Onların Azərbaycana gəlişi ilə istifadə olunan neft yataqları və bunlardan alınan bəzi madadələrin yeni texnologiyalar əsasında istismarına səbəb olmuş, yeni istehsal sahələri meydana çıxmışa başlamışdır.

Bir qədər keçmişə nəzər salsaq görərik ki, təkərin ixtirası yeni yolların çəkilişinə, texniki avadanlıqların yaranmasına, onların istismarına şərait yaratdı və yeni-yeni çətinliklərin meydana çıxmışına səbəb oldu ki, bu da elmin yeni sahələrinin yaranmasına rəvac verdi.

Tunc dövrünə aid çoxsaylı ixtiralardan biri olan arabanın istifadəsi müxtəlif növ yaqlara tələbatı artırmağa başladı [4-7].

Təkərlərin hərəkətini tömin etmək və sürütmə əmsallarını aşağı salmaq məqsədilə müxtəlif, o cümlədən bitki mənşəli yaqlardan istifadə edilməyə başlandı [4, 5].

Eramızdan əvvəl XIV əsrədə misirlilər taxta arabaların oxları üçün zeytun yağından əhəng-

lə qarışdırıllaraq yağı hazırlamış və istifadə etmişlər [8]. Onlar başa düşüb'lər ki, hər hansı bir cismi maye ilə islatdıqdə o sürüşmə qabiliyyətinə malik olur. Sonra meydana çıxmış buxar maşınlarını işlətmək üçün insanlar bitki yağılarından istifadə ediblər. Bu məqsədlə sürtkü yağı olaraq əridilmiş mal ya donuz piyi, gənəgərçək yağı, sonralar isə qoyun, balıq və bitki yaqları (pambıq, soya, zeytun yağı və s.) istifadə edilmişdir [4].

Sənaye inkişaf etdikcə sürtkü yaqlarına olan tələbat gündən-günə artmağa başlamış və yeni növlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Sürtkü yaqları dedikdə, yüksək temperatur tutumuna malik, neftin tərkibindən yüngül fraksiyaların çıxarılmasından sonra yerdə qalan qarışqlardan alınan məhsullar nəzərdə tutulur [4].

Maşın və mexanizmlər, hava, su, dəmir yolu nəqliyyatının inkişafı ilə yaqlara olan tələbat sürətlə artmağa başlamış və XIX əsrin 60-ci illərində neft istehsalı tullantılarından müxtəlif yaqların istehsalı texnologiyaları yaradılmışdır.

Sürtkü yaqlarının alınması sahəsində Fransız alimi Qustav Qin tərəfindən tədqiqatlar aparılmış və 1844-1853-ci illərdə tikdiridiyi zavodda "asfalt piyindən" mineral yağı istehsal edilmişdir [2].

1876-cı ildə D.Mendeleyev Bakıda olmuş, sürtkü yaqlarının mazutdan istifadə edilməklə alınmasını təklif etmişdir. Bu üsulla alınan sürtkü yaqları ən ucuz və etibarlı hesab olunurdu. Alim Bakıda Suraxanı zavodunun kimya laboratoriyasında işləyərkən buradakı neftlərin tərkibində sürtkü yaqlarına lazım olan komponentlərin olduğunu göstərmişdir [4].

Sonrakı illərdə rus alimi Petrovun və ingilis alimi Reynoldsun klassik işləri mineral yaqların geniş yayılmasına səbəb oldu.

Sonralar mineral yaqların ucuz olmaqdan başqa bir sıra üstünlük'lərə malik olduğu aşkar edildi, çünkü onlar saxlandıqdə və işləndikdə oksidləşməyə qarşı davamlı, yanğına qarşı az təhlükəli, metalların korroziyasına qarşı az təsirli olmalıdır. Artıq 1930-cu ildə texnikada heyvan və bitki mənşəli yaqlar tamamilə mineral yaqlarla əvəz edilmişdir.

Mineral yağı istehsalı texnologiyası Britaniya alimi Ceyms Yanq tərəfindən irəli sürülmüş və 1848-ci ildə Şotlandiyada ilk neft emalı zavodu tikdirmiş, 1865-ci ildə isə Şotland qətranlı yanar şistlərdən və daş kömürdən mineral yağlar alınmış, Şotlandiyanın dəmir yollarında istifadə edilmişdir. Tarixi məqamlara, arxiv materiallarına nəzər saldıqda görürük ki, çox-çox əvvəllər orta əsrlərdə Azərbaycanda bu sürtkü yağların dan geniş istifadə olunmuşdur.

Daha sonralar V.V.Markovnikov, V.H.Oqlovin, H.D.Zelinski, Azərbaycan alimləri - L.V.Qurviç, A.M.Plotko, V.C.Qutirya, D.İ.Bux, Ə.M.Quliyev, Q.Q.Haşimov, R.Ş.Quliyev, İ.A.Orucova, F.İ.Səmədova, A.C.Velkovski Bakı neftlərinin tərkib və xassələrini tədqiq etmişlər [3].

1961-ci ildə sürtkü yağları sahəsində aparılan tədqiqatlar Q.Q.Haşimovun "Azerbaydjanskie nefti", 1966-sı ildə "Kaptoteka Azerbajdzhanских нефтеj", 1961-1975-ci illərdə "Нефти СССР" sorğu kitabında sistemləşdirilmişdir. Azərbaycan neftlərinin, xüsusən Abşeron yarımadası neftlərinin tərkib və keyfiyyət göstəriciləri təyin edilmiş və Q.Q.Haşimovun 1983-cü ildə çap edilmiş "Азербайджанские нефти" monoqrafiyasında onların tərkib hissələri və xassələri haqqında məlumat verilmişdir [9-11].

Sürtkü yağlarının istehsalının inkişafına qədər Azərbaycanda uzun müddət kerosin istehsalından alınan neft qalığı (mazutun özü və ya heyvan piyi ilə qarışıığı) yağlayıcı material kimi işlədilmiş, tədricən heyvan yağlarını sıxışdırıb aradan çıxartmışdır [3].

Neftin böyük iqtisadi səmərəsi ondan ibarətdir ki, onun emalı zamanı 700 növdən artıq müxtəlif maddələr alınmaqla yanaşı, maye yanacaqların, sürtkü yağlarının, müxtəlif neft məhsullarının alınması və kimya sənayesində xammal kimi istifadə olunmasıdır.

Bakı neftlərinin ən vacib xassələrindən biri də istehsal zamanı alınan qalıqdan 30%-ə

kimi sürtkü yağları əldə etməyə imkan yaratmasıdır [12].

1876-1877-ci illərdə rus alimi V.I.Raqozinin Bakıda inşa etdirdiyi yağı zavodlarında 4 növ sürtkü yağı (maşın yağları, yay vaqon yağları, qış vaqon yağları, toxuculuq sənayesində iynələr üçün yağlar) istehsal olunmuşdur. Müxtəlif növ sürtkü yağlarının alınmasına başlanılması, neftin idxalının iki dəfə artımına səbəb olmuşdur.

1879-cu ildə V.I.Raqozin tərəfində Volqa sahilində Yaroslavlın yaxınlığında tikilən böyük neft emalı zavodunda sürtkü yağlarının xaricə çıxarılması məqsədi ilə ilk dəfə olaraq Balaxani neftindən sürtkü yağları emal olunmuş və Amerika, Fransa, İngiltərə, Avropanın bir sıra ölkələrində istehsal olunan yağları kənarlaşdırılmışdır.

Artıq XX əsrin ortalarından başlayaraq müxtəlif sahələrdə tətbiq olunan sürtkü yağları istehsal olunmuş və ölkənin tələbatını ödəməklə bərabər xarici ölkələrə, xüsusən Rusiya və Avropa ölkələrinə ixrac olunmuşdur [2, 3].

Alimlərimiz tərəfindən yaradılan texnoloji üsullar əsasında nəinki Azərbaycanda, həmçinin keçmiş Sovetlər İttifaqının bir çox respublikalarında Azərbaycan alimlərinin əldə etdiyi elmi nailiyyətlər əsasında neftayırma zavodları fəaliyyətə başlamış, iqtisadiyyatın inkişafında böyük rol oynamışdır. Azərbaycan alimləri üzvi və neft kimyası sahəsində yeni elmi istiqamətlər, texnoloji üsullar yaratmışlar ki, bunlar da İkinci Dünya müharibəsində qələbənin təmin olunmasında böyük rol oynamış, bir çox alimlərimiz Dövlət mükafatları ilə təltif olunmuş və böyük elmi məktəblər yaradmışlar.

Görülən elmi tədqiqat işlərinin nəticəsi olaraq dünyada ilk dəfə akademik Əli Quliyevin rəhbərliyi ilə Aşqarlar Kimyası elmi-tədqiqat İnstitutu və yeni bir elmi istiqamət yaradılmışdır.

XX əsrin əvvəllərində sürtkü materiallarının istehsal və ixracına nəzarət edən üç müəssisə: "Azneft", "Qrozneft" və "Embanefit" neft sindikatında birləşərək, Shell və Mobil şirkətləri ilə birlikdə sürtkü materiallarını geniş miqyasda Böyük Britaniya, Avropa, Yaxın və Uzaq Şərqi ölkələrinə ixrac etmişlər.

Böyük Vətən müharibəsi illərində respublikanın neft istehsalı və emalı sahəsində müxtəlif növ sürtkü yağılarının istehsalı sürətlə artmağa başlamış, 1950-1955-ci illərdə Bakı Neft Emalı Zavodunda sürtkü yağılarının istehsalı 1,5 mln. ton təşkil etmişdir [13].

Uzun illər ərzində aparılan elmi tədqiqat işlərinin nəticəsində məlum olmuşdur ki, sürtkü yağılarının keyfiyyəti onun oksidləşməyə, yeyilməyə, siyrilməyə, paslanmaya, termiki stabililiyə və özlülük xassələrinə malik olmasındadır.

Sürtkü yağılarının keyfiyyətinə olan tələbatla bağlı tədqiqatlar akademik Əli Quliyevin, sonralar isə akademik Vaqif Fərzəliyevin rəhbərliyi ilə Aşqarlar Kimyası İnstytutunda həyata keçirilmişdir.

Sürtkü yağıları: sənaye, nəqliyyat və mexanizm təyinatlı qruplara bölünür [5].

Qeyd olunan sürtkü yağıları nə qədər təmizlənsə də, mühərrikin ahəngdar işini təmin edə bilmir və yuxarıda qeyd etdiyimiz qüsurlar maşın və mexanizmlərin tez sıradan çıxmamasına səbəb olur. Bu qüsurları aradan qaldırmaq məqsədilə müxtəlif xassələrə malik birləşmələr: aşqarlar alınaraq yaqlara əlavə edilir ki, onlar da keyfiyyətin yaxşılaşmasına səbəb olur.

Sürtkü yağılarının ən vacib keyfiyyət göstəricilərindən biri də onların özlülüyündən asılı olaraq qış və yay yağılarına bölünməsidir.

Tərkibinə, xassə və təyinatına görə sürtkü yağıları motor, transmissiya (ötürücü), sənaye, energetika, vakuum, aq yaqlar, plastik sürtkülər, istilikdaşıyıcı və texnoloji yaqlara bölünür [14].

Sürtkü materialları sırasında motor yağıları bütün göstəriciləri, istər texniki, istərsə də kom-

mersiya baxımından dünya bazarında birinci yeri tutmaqla 60-65% faiz təşkil edir [2].

Sürtkü yağıları tətbiq sahəsində asılı olma yaraq mühərrikin istismar xassələrini təmin edən yüksək temperaturda yaranan oksidləşmə məhsullarını neytrallaşdırmaqla yanaşı, metal səthindəki çöküntüləri yumaq, hissələr arasındakı sürtünməni və onların yeyilib sıradan çıxmاسını azaldır, yaranan istiliyi kənar edir və onları ətraf mühitin korroziyaedici təsirindən qoruyur.

Sürtkü yağıları tərkib və tətbiq sahəsinə görə aşağıdakı formada qruplaşdırılır:

- Tərkibinə görə - sabun, qeyri-üzvi, üzvi və karbohidrogen;
- Tətbiq sahəsinə görə - antifriksion, konservasiya, möhürləmə və ip.

MDB ölkələrində 200-dən çox sürtkü yağıları istehsal olunur ki, onlar da sənayenin və kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində istifadə olunur [5].

Coxsaylı sürtkü yağılarını istifadə edərkən onun xüsusiyyətlərini bilmək vacibdir, çünkü hər bir maşın və mexanizm üçün özünə məxsus yaqlardan istifadə edilməlidir [8].

Sürtkü yağıları tətbiq sahəsində asılı olaraq aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Motor yağıları - daxili yanma mühərrikləri üçün.
2. Sənaye sahələri üçün.
3. Aviasiya mühərrikləri üçün.
4. Transmissiya.
5. Hidravlika.
6. Energetika sahəsi üçün.

Müasir yaqlar bir neçə baza yaq qrupları və aşqar paketinin qarışığından hazırlanır.

Tətbiqdən asılı olaraq sürtkü yağıları ümumi təyinatlı, çox məqsədli və ixtisaslaşdırılmış sahələrə bölünür.

- Ümumi təyinatlı yaqlar bərk halda olurlar. On çox işlənən və orta ərimə temperaturuna malik olan yaqlar sürtünmə əleyhinə olan yaqlardır.

- Coxfunksiyalı yaqlar suya davamlıdır, sürət və yüklərdə təsirli olur, geniş temperatur intervalına və yaxşı saxlama xüsusiyyətlərinə malikdirlər.
- İxtisaslaşdırılmış yaqlar, müxtəlif keyfiyyətlərə malik olmaqla təxminən 20 tərkibdən yağıdan ibarətdir.

Nəqliyyat vasitələrində əsasən mühərriklər və ötürüçü elementləri yaqlamaq üçün hazırlanmış motor və ötürüçü yaqlardan istifadə edilir [15]. Maşın və mexanizmlərin gündən-günə artdığı bir zamanda, sürtkü yaqlarından istifadə olduqca vacibdir və 2020-ci ildə onlara olan tələbat 40 milyon ton təşkil etmişdir [16].

Nəzərə alsaq ki, kəskin iqlim şəraitində, yəni isti və soyuq havada, kosmosda, maşın və

mexanizmlərdə istifadə olunan motor və sürtkü yaqları xüsusi keyfiyyətə malik olmalıdır və onların yeni növlərinin istehsalı alımların qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev müstəqil respublikamızın iqtisadi və siyasi sahələrdə nailiyyətlər əldə etməsi üçün 1994-cü il Əsrin Neft Müqaviləsinə imza atmışdır ki, bu gündə 44 günlük Zəfər qələbəmizdə dahi şəxsiyyətin uzaqgörənliliyinin şahidi olduq.

Bu gün ölkəmizin əldə etdiyi nailiyyətlər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə əldə olunan zəfərimiz neft kontraktının respublikamıza gətirdiyi gəlirlər əsasında həyata keçirilmişdir. ●

Ədəbiyyat:

1. Abbasov V.M., İbrahimov H.C., Hacıyeva S.R., Məmmədxanova S.Ə., Abdullayev E.Ş., Əmirov F.Ə. Neft və qaz emalı proseslərinin kimyası və texnologiyası / Bakı, Elm, - 2014, 408 s.
2. Cavadova H.Ə., Cəfərova İ.A. Sürtkü yaqlarının mikrobioloji zədələnməsi / Gəncə, Elm, - 2021, 234 s.
3. Məhərrəmov A.M., Bayramov M.R. Neft kimyası və neft-kimyəvi sintez / Bakı - 2012, 160 s.
4. Nağıyeva E.Ə. Motor yaqları və onlara aşqarlar / Bakı - 2022, Optimist MMC, 236 s.
5. Şixiyeva Z.F. Azərbaycanda istehsal olunan sürtkü yaqlarının keyfiyyətinin ekspertizası / Magistr disser-tasiyası, Bakı- 2020, 86 s.
6. К вопросу производства масел и присадок в Азербайджане / АН Азербайджана ИХП. Из-во Баку - 1970, 291 с.
7. İsmayılova N.D., Osmanov U.O. Razvitie ximii prisadok k smazochnim maslam / AN Azerbaydjana İXP. Baku - 1970, Iz-vo «Glm», 291 s.
8. Tətbiqə görə yaqların təsnifikasi. Sürtkü yaqları. Maşın etibarlılığı üçün tələblər <<https://oborudow.ru/az/steering/plastichnye-smazki-klassifikaciya-po-primeneniyu-plastichnye-smazki/>>
9. Ашумов Г.Г. Азербайджанские нефти / Баку - 1961, Изд.АН Азерб.ССР, ъ.553.
10. Ашумов Г.Г., Эйвазова С.А. и др. Картотека азербайджанских нефтеј / Баку, ИНХП АН Азерб. ССР, - 1966, ъ. 68.
11. Ашумов Г.Г., Агаева Р.М. Нормальные парафиновые углеводороды - сырье для нефтехимической промышленности / Баку, ғЭлм», - 1967, ъ.93.
12. Məhərrəmov A.M., Bayramov M.R. Neft kimyası və neft-kimyəvi sintez / Bakı - 2006, II nəşr. s. 3-12, 35-36, 567-571.
13. Кулиев Р.Ш. История науки и производства смазочных масел в Азербайджане / Баку, ғЭлм», - 2007, 243 ъ.
14. Həsənov Ə.P., Həsənov A.H., Babayev Ə.İ., Vəliməmmədov C.M., Əliyeva L.İ. Əmtəəşünashlıq və kimya / Bakı - 2006, Dərslik, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, s. 226-233.
15. Дрючин Д.А., Якунин Н.Н. Автомобильные эксплуатационные материалы: Учебное пособие / Оренбург - 2001, ОГУ, s.13 <<https://studfile.net/preview/2532328/page:13>>
16. Lubricants - Statistics & Facts (Published by M. Garside, 20.01.2020) <https://www.statista.com/topics/5263/lubricants-industry/>

Azər ƏLİYEV
ETN İqtisadiyyat İnstitutunun elmi işçisi

Korporativ istiqraz bazarının investisiya cəlbediciliyi

Müasir dövrdə qiymətli kağızlar bazarı investisiya fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün güclü və perspektivli mexanizmlərdən biri hesab olunur. Fond bazarı və bank sektorу ölkə iqtisadiyyatının təhlükəsiz, davamlı və uzunmüddətli iqtisadi inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin edilməsi təsərrüfat subyektlərinin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının daha da genişləndirilməsini tələb edir.

Ölkəmizin iqtisadi inkişafının əsas prioritetlərindən biri maliyyə bazarlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsidir ki, onların həyata keçirilməsi maliyyə sisteminin təşkilati strukturunun xüsusiyyətlərindən birbaşa asılıdır. Bundan əlavə, hər bir dövlətin maliyyə sisteminin əsas komponentləri bank sektorу və qiymətli kağızlar bazarıdır. Bu bazarın unikal institusional cəhəti maliyyə bazarının bu seqmentində fəaliyyət göstərən peşəkar iştirakçılar və dövlət orqanları tərəfindən yaradılmış infrastrukturun elementi kimi çıxış etməkdir. Odur ki, Azərbaycan fond bazarının ahəngdar və yüksək səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün zəruri islahatların və dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə, eləcə də səmərəli maliyyə mənbələrinin axtarışına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün qiymətli kağızlar bazarında maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi prosesini stimullaşdırmaq lazımdır.

Qiymətli kağızlar bazarı maliyyə bazarının əsas tərkib hissəsidir. Maliyyə bazarının digər hissəsi kredit bazarıdır. Bu iki bazar bir-birilə sıx əlaqədədirlər və qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Qiymətli kağızlar bazarının mahiyyətini anlamaq üçün ilk önce "qiymətli kağız" anlayışının məzmununu dərk etmək lazımdır. Bu məqsədlə respublikamızda qiymətli kağızlar haqqında qanunvericiliklə bir çox sayıda normativ-hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 987.1 maddəsində qiymətli kağız anlayışı aşağıdakı şəkildə şərh edilmişdir.

Qiymətli kağızlara səhmlər, istiqrazlar, veksellər, depozitar qəbzi, ipoteka kağızı, investisiya fond payı, girov kağızı və daşınmaz əmlak sertifikatı və qanunvericiliklə qiymətli kağızlara daxil edilmiş digər sənədlər aid edilir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 997.2-ci bəndində istiqrazlar və səhmlər investisiya qiymətli kağızlar kimi qeyd olunub. Veksellər isə

ödəniş qiymətli kağızlardır. Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi dövlət orqanları və ya təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir.

Qiymətli kağızlar bazarı növlərinə görə bölünürülər:

- korporativ qiymətli kağızlar bazarı;
- dövlət qiymətli kağızlar bazarı;
- beynəlxalq qiymətli kağızlar bazarı.

Qiymətli kağızlar bazarının vacib tərkib hissəsi qısamüddətli pul öhdəliklərinin, həmçinin də istiqrazların və xəzinə veksellərinin dövr etdiyi pul bazarıdır. Korporativ qiymətli kağızlar kommersiya şirkətləri aktı ilə buraxılan qiymətli kağızlardır. Korporativ qiymətli kağızlar bazarı dövlətin qiymətli kağızlar bazarından fərqli olaraq istiqrazlar mərkəzləşdirilmiş deyil, valyuta bazarında səciyyələnir.

Qiymətli kağızlar bazarının ən vacib ticarət obyektlərindən biri olan həmçinin də borc münasibətləri yaradan əsas qiymətli kağız növü istiqrazlardır.

"İstiqraz emitentin istiqraz mülkiyyətçisi nə borclu olduğunu təsdiqləyən və qaydalardan asılı olaraq, müəyyənləşdirilmiş tarixdə faiz və ya diskont, eyni zamanda məbləği ödənilən borc olan investisiya qiymətli kağızıdır".

Korporativ istiqrazlar emitentlər müəyyən formalı və ölçülü gəlir əldə etmək məqsədilə kommersiya təşkilatları tərəfindən buraxılan investisiyalar, eləcə də müəyyən bir tarixdə dəyəri rəsmilləşdirilmiş qabaqcıl ödəmədir.

Korporativ istiqrazlar səhmdar cəmiyyətin borc kağızıdır. Yəni hər hansı bir şirkət öz istiqrazını sataraq borc alır. Korporativ istiqrazlar bank əmanətindən daha çox üstünlüyə malikdir. Lakin ölkəmizdə insanların məlumatsızlığı və şirkətlərə inamsızlığı səbəbindən daha çox bank əmanətlərinə üstünlük verilir. Həmçinin də ölkəmizdə korporativ istiqraz buraxan şirkətlərin az olmasından qaynaqlanır. Korporasiyalar kuponlu və ya diskontlu istiqrazlar emissiya edirlər. Kuponlu istiqrazların dövriyyə zamanı bu qiymətli kağızlar üzrə dövrlü və bərabər kupon ödənişləri həyata keçirilir.

Korporativ istiqraz bazarı fond bazarının geniş və əhəmiyyətli seqmentidir. Onun inkişaf çərçivəsinin genişləndirilməsi istehsalın səmərəliyinin yüksəldilməsinə, sərbəst pul vəsaitlərinin səfərbər edilməsinə xidmət edir. Azərbaycanda da artıq 2000-ci il dən başlayaraq bu sahə üzrə önəmlı addımlar atılmışdır. Fond bazarının institusional infrastrukturunun yaradılması, tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, normativ-

hüquqi bazarın inşkişafı və formalaşdırılması istiqamətində tədbirlər görülmüşdür.

Qiymətli kağızlar bazarının digər bazar növləri kimi bazar alətləri, iştirakçıları, tənzimləmə və nəzarət üsulları, habelə inkişaf istiqamətləri vardır. Bazarda satılan qiymətli kağızların formaları, əməliyyatların sayı və müxtəlifliyi, iştirakçı tərəflərin iqtisadi maraqlarının dəyişməsi qiymətli kağızlar bazarlarının strukturunu çətinləşdirir. Artıq məlumdur ki, səhmlər və istiqrazlar qiymətli kağızlarla irimiqyaslı ticarətin mərkəzidir. Bunun səbəbi dövlətlərin və müxtəlif korporasiyaların ya şirkətin səhmlərini satması, ya da büdcə kəsirini doldurmaq və əlavə kapital toplamaq üçün istiqraz buraxmasıdır. Buna görə də səhmlər və istiqrazlar fundamental qiymətli kağızlar hesab olunur və onların qiymətləndirilməsi üsullarının işlənilib hazırlanması vacibdir.

Səhmlərin və istiqrazların qiymətlərinin formalaşması qiymətli kağızı buraxan şirkətin mövcud iqtisadi vəziyyəti ilə sıx bağlıdır. Ona görə də investorlar ilk növbədə bazarda səsvermə hüququ olan, illik hesabatlardan faydalanan, gəlirli və aşağı riskli qiymətli kağızlara investisiya qoyurlar. Bu, müvafiq qiymətli kağızlara tələbi artırır ki, bu da öz növbəsində onların bazar qiymətlərini artırır.

Qeyri-qənaətbəxş firmanın qiymətli kağızlarına tələbin olmaması müvafiq qiymət azalmasına səbəb olacaqdır. Bu faktora düzgün nəzarət etmək üçün qiymət aralığı və ya qiymətin yayılması müəyyən edilir. Qiymət spredi müxtəlif ölkələrin birjalarında ən son bağlanış qiymətlərindən ibarətdir. Qiymətli kağızlarla bağlı bütün növ əməliyyatlar qiymətli kağızlar bazarının inkişafına və böyüməsinə təkan verir. Qiymətli kağızların mövcudluğu və onlar haqqında toplanmış zəruri məlumatların etibarlılığı onların qiymətləndirilməsi üsullarından birbaşa asılıdır. Bazarda qiymətqoyma prosesi qiymətli kağızların düzgün qiymətləndirilməsinə ehtiyac yaradır. Qiymətli kağızlar öz xüsusiyyətlərinə və funksiyalarına görə digər daşınmaz əmlak növlərindən fərqləndiyinə görə, onlar xüsusi diqqətlə qiymətləndirilməlidir.

Nəticə:

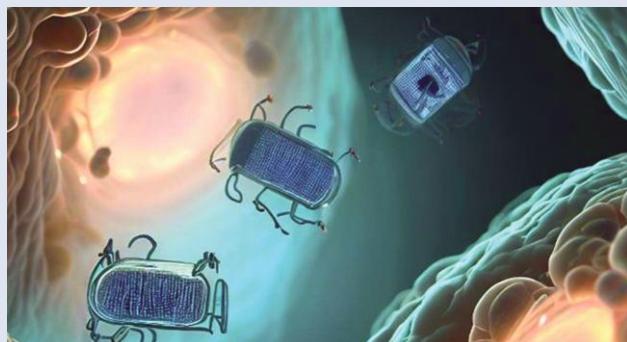
Azərbaycanda korporativ istiqraz bazarının inkişafını təmin etmək məqsədilə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilə bilər:

1. Ölkəmizə xarici investisiyaların cəlb edilməsi və sektorun inkişafı, o cümlədən əsas dövlət proqramlarının kapitalla təmin edilməsi məqsədilə dünya bazarına avrobondlar buraxmaq;
2. Korporativ idarəetmə sistemlərinin və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;
3. Cəlbedici və asan görünən bank faiz gəlirlərini qiymətli kağızlara investisiyalarla əvəz etmək üçün bank faiz dərəcələrini bir qədər azaltmalıdır;
4. Bazar manipulyasiyası hallarının aradan qaldırılması və nəzarətin gücləndirilməsi üçün kompleks tədbirlər görmək.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkəmizdə daha inkişaf etmiş qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasına və ümumi iqtisadi inkişafın artım tempinin sürətlənməsinə səbəb olacaqdır. ●

Münhen Universitetinin alımları hüceyrələr arasında hərəkət edən mikrorobotlar yaradıblar

Münhen Texniki Universitetinin əməkdaşları hüceyrələr arasında hərəkət edə və onların fəaliyyətinə nəzarət edə bilən dünyada ilk mikrorobotlar hazırlayıblar.

Tədqiqatın nəticələri "Advanced Healthcare Materials" jurnalında dərc olunub.

Mikrorobotlar "mikrofluidik çiplərdən" hazırlanır, yuvarlaq formaya malikdir və yarım insan saçı ölçüsündədir (30 mikrometr). Onların tərkibində qızıl nanorodlar, flüoresan boyalar və nəhayət, yosun əsaslı polimer material var.

Bu botlar lazerlə idarə olunur və temperaturun dəyişməsi ilə onlara təsir edərək hüceyrə qruplarına keçə bilir.

Alımlar Antarktidada qəfil istiləşmədən ehtiyat edirlər

Alımlar Antarktidanın iqlim modellərinin proqnozlaşdırıldığı kimi iki dəfə sürətlə istiləşməsinə dair birbaşa sübutlar tapıblar.

"Qitənin qərb hissəsində temperaturun kəskin artması qeydə alınıb - bölgə iqlim dəyişikliyinə ən həssas bölgə hesab olunur, çünkü buzlar ərisə, dəniz səviyyəsi bir neçə metr qalxa bilər. Klimatoloqlar çıxdan qəbul ediblər ki, qütb zonaları planetin digər hissələrinə nisbətən qlobal istiləşməyə daha həssas olacaq. Ancaq əvvəllər yalnız Arktika ilə bağlı sürətlənmiş istiləşmədən danışırılar", -deyə məlumatda qeyd olunur.

Fransadakı İqlim və Ətraf Mühit Elmləri Laboratoriyasının alimi Mathieu Casado və həmkarları 78 buz nüvəsini tədqiq edərək, bölgədə temperaturun əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsini qeyd etdilər. İqlimşünaslar belə qənaətə gəliblər ki, Antarktida on il ərzində 0,22-0,32 dərəcə istiləşib.

Alımların kəşfi yeni nəsil antiseptiklərin yaradılmasına imkan verəcək

Alımlar mikroblastların müqavimət göstərməyəcəyi daha effektiv antiseptiklər yaratmağa kömək edəcək birləşmələr kəşf ediblər.

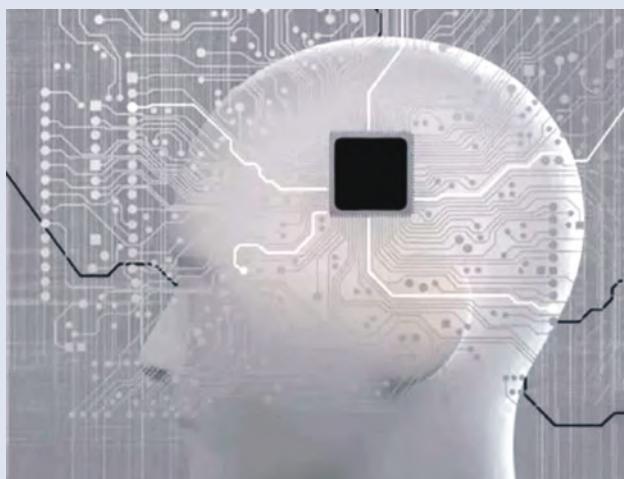
Tədqiqatçılar bu gün məlum olan bütün agentlərdən daha yüksək antimikrobiyal aktivliyə malik maddələr aşkar ediblər. Onların mürrəkkəb adı var - multikatyonlu dördüncü ammonium birləşmələri.

Tədqiqatçılar göstərib ki, həmin birləşmələr mikroorganizmlərin istinad və klinik ştamlarına qarşı yüksək aktivlik nümayiş etdirir. Onlar patogenlərdə müqavimətin əhəmiyyətli dərəcədə inkişafı olmadan uzunmüddətli təsir göstərir, həmçinin bəzi bakteriya və göbələklərin biofilmlərini məhv etmək qabiliyyətinə malikdirlər.

Kəşf həmin birləşmələrin antibakterial fəaliyyəti ilə onların strukturu arasındaki əlaqəni daha dərindən başa düşməyə imkan verəcək.

Implant və sünü intellekt iflic olan insanlara danışmağa kömək edəcək

Amerikalı tədqiqatçılar iflic və nitq problemləri olan xəstələr üçün kompüter ekranı vasitəsilə ünsiyyəti asanlaşdırmaqdan ötrü sünü intellektdən (AI) istifadə edən beyin implantı sisteminin yaradılmasında irəliləyiş əldə ediblər.

Stenford Universiteti tərəfindən yaradılan beyin implantına uşaqlar aspirinləri boyda sensorlar, silikon elektrodların mikroskopik kvadrat massivləri daxildir. Bu massivlər xəstələrin korteksinə, beyinin ən xarici təbəqəsinə implantasiya edilir.

Bu massivlərin hər birində 8x8 torda düzəlmüş və bir-birindən kredit kartı qalınlığının təxminən yarısı qədər məsafədə yerləşən 64 elektrod var. Bu elektrodlar beyin qabığına təxminən bir-birinin üstüne yığılmış dördə iki hissənin dərinliyinə bərabər bir dərinliyə nüfuz edir.

Implantasiya edilmiş massivlər xəstənin kəlləsinə bərkidilmiş postamentlərdən çıxan nazik qızılı naqillərə yapışdırılır. Sonra bu naqillər kabel vasitəsilə kompüterə qoşulur.

Bu cihazlar beyinin nitqlə əlaqəli müxtəlif nahiylərindən siqnalları müasir program təminatına ötürür. O, xəstənin beyin fəaliyyətini deşifrə edir və onu kompüter ekranında göstərilən mətnə çevirir.

"Bu, konsepsiyanın elmi sübutudur, gündəlik istifadə üçün hazır cihaz deyil. Bununla be-

lə, bu, danışa bilməyən iflicli insanlar üçün sürətli ünsiyyətin təmin edilməsində irəliyə doğru mühüm addımdır", - deyə Hovard Haqes Tibb İnstitutunun elmi işçisi Frenk Uillett bildirib.

Neyrodegenerativ xəstəliyin müalicəsi üçün dərman tapılıb

Massachusetts Texnologiya İnstitutunun komandası Alzheimer xəstəliyi ilə mübarizə aparmaq üçün innovativ dərman hazırlayıb. Tədqiqatın nəticələri "Journal of Experimental Medicine" jurnalında dərc olunub.

Bir çox müasir Alzheimer dərmanları betaamiloid zülalının səviyyəsini azaltmağa yönəldilib. Bununla belə, neyroiltihabları azaldan dərmanlar hələ də azdır.

Yeni işdə müəlliflər FDA tərəfindən təsdiqlənmiş dərman və kimyəvi maddələrdə 58 min-dən çox molekulu araşdırırlar. Məqsəd PU.1 genetik transkripsiya faktoruna qarşı təsirli olacaq namizədləri müəyyən etmək idi. Nəticədə, ən təsirli molekul A11 olub ki, bu da IB.1-in aktivliyini azaldır.

Alzheimer xəstəliyi demansın ən çox yayılmış səbəbidir, yaddaşın, düşüncənin, davranışın və sosial bacarıqların tədricən azalmasıdır. Bu dəyişikliklər insanın fəaliyyətinə təsir edir.

Bu xəstəlikdən əziyyət çəkənlər 75 və daha yuxarı yaşda olan insanlardır. Dünyada demansdan əziyyət çəkən təxminən 55 milyon insanın 60%-70%-nin Alzheimer xəstəliyi olduğu təxmin edilir.

Pərvanə ƏLİYEVA

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun şöbə müdürü,
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan təsviri incəsənətində qadın obrazının tarixi inkişafı

Qadın surəti incəsənətin ən müxtəlif sahələrində əksini tapmış və dəyişikliklərə uğramış bir obrazdır. Azərbaycan incəsənəti bu varlığı siması və formasının təsvir olunma tarixi inkişafında ənənəvi bir dəyişiklik səhnəsi olmuşdur. Bu araşdırımada qayaüstü təsvirlərdən miniatürlərə, dəzgah boyakarlığına qədər qadın obrazının tarixi inkişafı tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan incəsənətinin ən qədim və dərin inanc və köklərə malik forması olan qayaüstü təsvirlərdə qadın bədəni əsasən tanrıçaların və fəlsəfi-simvolik "Ana" təsvirləri olaraq təqdim olunurdu. Bu təsvirin məqsədi, təbiətdən gələn qadın enerjisini vurgulamaq idi. Onların saçları uzun, bədənləri iri və güclü göstərilirdi. Bu, qadının dünyaya insan getirməsini simvolizə edirdi və insanların ona hörmətlə yanaşmasına səbəb olurdu. Misal olaraq, Qobustan qaya təsvirlərində rast gəldiyimiz qadın obrazlarını göstərə bilərik. Ümumiyyətlə, insan siluetlərinin kişi və qadın siluetlərinə bölgünməsi Qobustan üçün xarakterikdir. İnsanların təxminən natural böyüklükdə olan siluet rəsməri daha qədim hesab olunur və Erkən Neolit dövrünə, nəslin böyüyü ana hesab olunduğu dövrə aid edilir. Qadın siluetlərini dösün və baldırların girdə konturlarına görə ayırmak olur. Qadın burada xeyirxahlığın və firavanlığın, nəslin davamçısı kimi nəzərdə tutulur.

Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan incəsənəti miniatür üslubu vasitəsilə öz inkişafını davam etdirdi. Əlyazmaları bəzəyən miniatürlərdə, qadın bədəni daha incə, zərafətli və dekorativ xətt ilə birləşdirilən hərf simvolları ilə bəzənirdi. Bu, incə məxlūqun gözəlliyini, tərbiyəsini, yazıya və ədəbiyyata olan məhəbbətini təmsil edirdi. Miniatürlərdə, mövzu olaraq çəkilənlər xalça və ya çadırda dincələrkən, musiqi ifa edərkən və ya oxşar mərasimlərdə iştirakları təsvir olunurdu. Səmimi gülüşlərlə, incə - zərif geyimlər və dərin nəfəs alaraq təqdim olunurdular. Bununla da, qadın, sosial mühitin bir hissəsi kimi təsəvvür olunurdu. XVIII

əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində təsviri sənətdə hakim olan Qacarlar üslubunda yeni formalaşan məişət və portret janlarında rast gəldiyimiz qadın obrazlarında həm ifadə həllinə, həm də təsvir üsulları baxımından dəyişiklik görmüş oluruq. Portretlərdə Avropasayağı yaxınlaşdırılma, simalarda olan psixoloji hal və vəziyyəti misal göstərmək olar.

Dəzgah boyakarlığı əsərlərində, qadınlar əsasən günlük həyatın təsvirlərində yer alır.

Onlar ailə mühitində, işdə və ya kənd təsərrüfatında göstərilirdi. Bu təsvirlər həm rəqəmsal, həm də simvolik olaraq zənginlik və yaşama sevincini təmsil edirdi. Qadınlar çoxalaraq ailə birliliyinin möhkəmliyini və sağlamlığını simvolizə edirdi.

Dəzgah boyakarlığı əsərlərində qadın bədəni bir neçə əsas cəhətdən təsvir olunurdu. Qadınlar dəyişən modaya əsasən çeşidli geyimlər, aksessuarlar və əşyalardan ibarət olurdu. Onların üzləri gözəl və səmimi bəzənərək ifadə olunardı. Bu təsvirlərdəki qadın obrazları, incəlik, kübarlılıq əsasında qeydə alınmışdır. Rənglər, rəsmlərdəki detallar, qadının ruh halını və incəsənət qabiliyyətlərini təmsil edirdi.

XX əsr Azərbaycan təsviri sənətində qadınların sosial mühitdəki rolu və əhəmiyyəti də vurğulanır. Onlar ailə mövzusunda təsvir olunur və ailə həyatının müxtəlif aspektlərində fəaliyyəti işqlandırılırdı. XX əsrin əvvəllerində qadın azadlığı mövzusuna müraciət edərək "Qadınlar

Qəzənfər Xalıqov

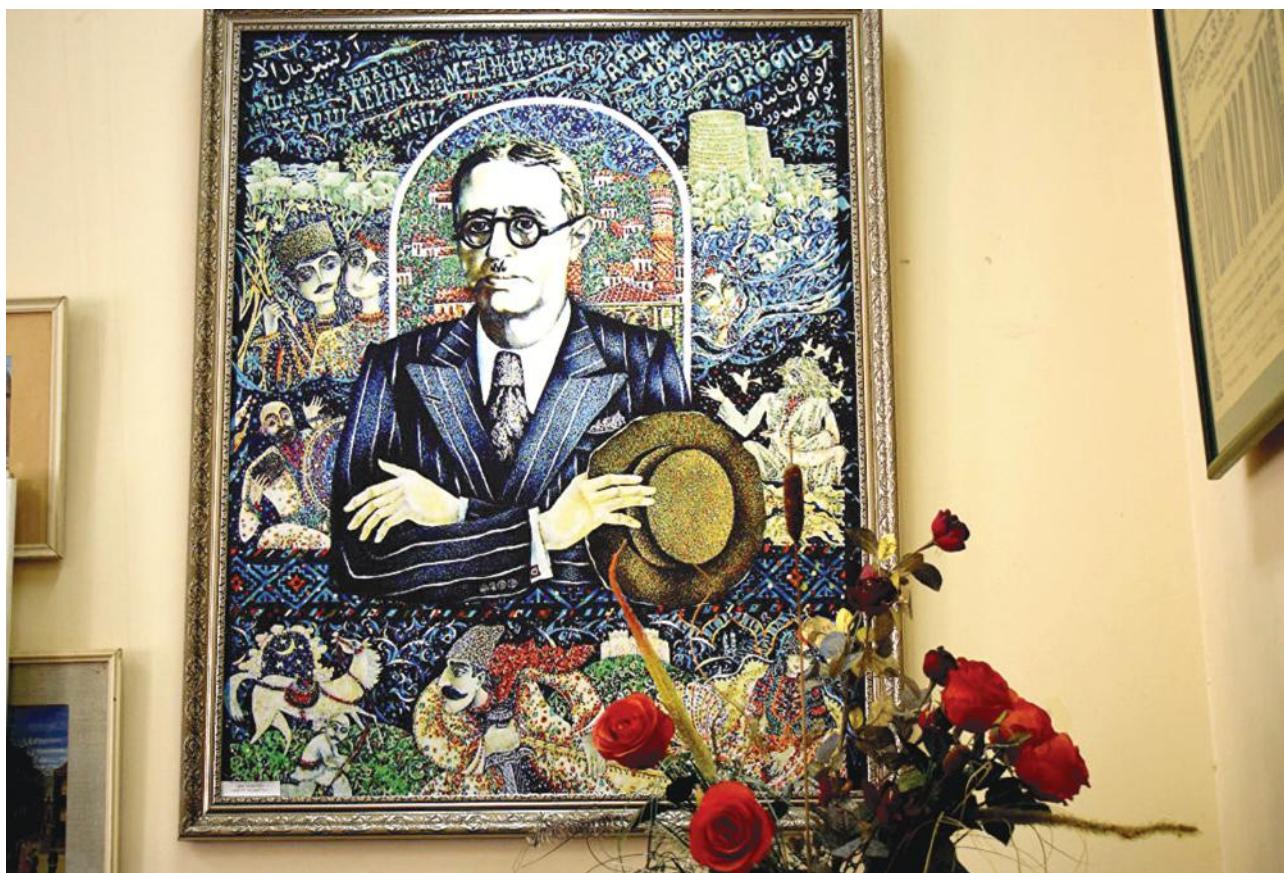
Şurası" əsəri ilə Qəzənfər Xalıqov cəmiyyətdə bu obrazın mövqeyini firçasının dili ilə ifadə etməyə çalışmışdır. XXI əsr təsviri sənətimizdə son dövrlər baş verən hadisələrlə əlaqədar olaraq, əsasən iki fərqli sima ilə qarşılaşmış oluruq. Birincisi 44 günlük II Qarabağ müharibəsinin Zəfər ab-havasına "Sevinən qadın" və ikincisi, müharibədə şəhid verən anaların obrazını bədiiləşdirən "Kədərli qadın".

Bu ardıcılıq, qayaüstü təsvirlərdən miniatürlərə və dəzgah boyakarlığına qədər Azərbaycan təsviri sənətində qadın obrazının təsvir olunma inkişafını nümayiş etdirir.

Hər bir dövr Azərbaycan incəsənətində qadın obrazının təsvir olunmasında fərqli bir estetik anlayışın incəsənət dili ilə qarşılaşdığını göstərir. Qayaüstü təsvirlərdə qadınlar - tanrıça və fəlsəfi simvollar vasitəsilə təmsil olunan güclü və yaradıcı vasitə enerjisini ifadə edirdi. Miniatürlərdə qadınlar incəlik və tərbiyə ilə birləşdirilən qeyri-realistik təsvirlərlə əks olunurdu. XX əsrə isə bu obraz ailə və günlük həyatın təsvirləri vasitəsilə təqdim olunan yaşama sevinci, zənginlik və incəsənət qabiliyyətləri ilə təmsil olunurdu.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, tarixi inkişafi araşdırıldıqca görürük ki, qadın obrazının təsvir olunma forması dəyişir, lakin qadının əhəmiyyəti və möhkəmliyi daima qorunur. Bu dövrlərdə qadınlar, Azərbaycan incəsənətində və cəmiyyətdə əhəmiyyətli bir rol oynamış və onların sosial mühitdəki mövqeyi dəyişikliklərə tabe olmuşdur. ●

День музыки Узеира Гаджибейли

Как известно, ежегодно 18 сентября во всех уголках Азербайджана отмечается День национальной музыки. Этот праздник учрежден в честь дня рождения основоположника профессионального музыкального искусства Азербайджана, автора первой оперы на Востоке, создателя первой национальной оперной труппы, первого нотного оркестра азербайджанских народных инструментов, государственного симфонического оркестра и государственного хора, народного артиста СССР Узеира Гаджибейли.

Yказ "О проведении Дня музыки Узеира" был подписан еще в 1995 году общенациональным лидером Гейдаром Алиевым.

Узеир Гаджибейли, объединивший в своем творчестве музыкальные стили Востока и Запада, является создателем таких мугамных опер, как "Лейли и Меджнун", "Шейх Санан", "Рустам и Зохраб", "Шах Аббас и Хуршид Бану", "Асли и Керем" и

"Гарун и Лейла", оперы "Кероглы", а оставшуюся неоконченной оперу "Фируза" завершил один из представителей рода Гаджибековых, заслуженный деятель искусств, композитор Исмаил Гаджибеков. Также Узеир Гаджибейли - автор трех оперетт ("Муж и жена", "Не та, так эта" и "Аршин мал алан"), гимнов Азербайджанской Демократической Республики, который сегодня является Государственным гимном независи-

мого Азербайджана, и Азербайджанской ССР, ряда патриотичных песен. А написав на слова гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви произведения "Сенсиз" и "Севгили джанан", Узеир Гаджибейли заложил основы нового жанра камерной вокальной музыки - романса-газели.

Велики заслуги Узеира Гаджибейли и в развитии науки и образования, создании музыкальных школ и техникума в Азербайджане, подготовке высокоспециализированных профессиональных кадров. Он был инициатором основания Азербайджанской государственной консерватории (современная Бакинская музыкальная академия). А своим научным трудом "Основы азербайджанской народной музыки" Узеир Гаджибейли заложил основы профессионального музыказнания в Азербайджане.

Без Узеира Гаджибейли невозможно представить и историю общественной мысли XX века, в качестве писателя, публициста, драматурга и переводчика он оставил глубокий след в истории азербайджанской литературы. Поэтому неудивительно, что день рождения великого композитора ежегодно празднуется на государственном уровне.

Имя Узеира бека фигурирует во многих мероприятиях, нацеленных на развитие культуры и туризма в Азербайджане. Наряду с такими международными музыкальными фестивалями, как Бакинский джазовый фестиваль, "Мир мугама", "Шелковый путь", "Харыбюльбюль", Габалинский музыкальный фестиваль, фестиваль ашугов, фестивали имени Мстислава Ростроповича, Гара Гараева и т.д., с 2009 года в Азербайджане организовывается и Международный музыкальный фестиваль Узеира Гаджибейли. В рамках фестиваля проходят различные концерты и постановки при участии местных и зарубежных исполнителей, а также конференции, семинары и выставки. Очередной, XV фестиваль Узеира Гаджибейли проходил с 18 по 28 сентября этого года при поддержке Фонда Гейдара Алиева и Министерства культуры Азербайджанской Республики.

День национальной музыки отметили и в Национальной академии наук Азербайджана, одним из соучредителей и первых действительных членов которой был и Узеир Гаджибейли. Например, по этому случаю в Институте рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА состоялась церемония открытия выставки рукописей и музыкальных произведе-

ний Узеира Гаджибейли, подготовленной Отделом научной экспозиции и представления рукописей.

Мероприятие проходило в Экспозиционном зале Института рукописей. Открыв церемонию вступительной речью, генеральный директор учреждения, академик Теймур Керимли рассказал о всемирно известных музыкальных жемчужинах, созданных Узеиром Гаджибейли, и его исключительных заслугах в сфере популяризации национального музыкального искусства в мире. Академик сообщил, что Узеир Гаджибейли, которого мы с чувством особой гордости вспоминаем сегодня, заложил основы нового направления в истории музыкальной культуры Азербайджана и национальной профессиональной композиторской школы.

Затем выступили представители Бакинской музыкальной академии, Азербайджанской национальной консерватории, а также ученые Института рукописей. Они рассказали о богатом и ценном литературном наследии Узеира Гаджибейли, который всю свою жизнь посвятил служению азербайджанской культуре и национальному музыкальному искусству. В выступлениях также говорилось о редких документах, которые хранятся в его личном архиве, и значении этого архива для более глубокого изучения жизни и творчества композитора в дальнейшем.

До конца сентября функционировала традиционная выставка "18 сентября - День национальной музыки", организованная в

Центральной научной библиотеке НАНА. На выставке демонстрировались произведения, отражающие многовековую музыкальную культуру Азербайджана. Среди них - оперы, музыкальные комедии, канканы, фантазии, песни и романсы, камерные и хоровые сочинения Узеира Гаджибейли, Фикрета Амирова, Гара Гараева и других выдающихся композиторов. Также на выставке были представлены ценные печатные издания: выпущенный в свет при поддержке Фонда Гейдара Алиева сборник на английском языке "Space of Mugam", посвященный истории возникновения и развития искусства ханенде, книга выдающегося художника-миниатюриста Фахраддина Али "Азербайджанский мугам в миниатюрах", "Энциклопедия мугама", сборники "Мастера искусства ханенде", "Молодые ханенде", "Карабахские ханенде" и т.д.

Помимо этого, были выставлены труды, посвященные классической и народной музыке, ашугскому искусству, национальным танцам, музыкальным инструментам и т.п. Это книги из серии "Узеироведение", а также такие издания, как "Фикрет Амирзов" (Садат Тахмиразгызы), "Гара Гараев в воспоминаниях учеников" (составитель - Наргиз Шафиева), "Двойной концерт для виолончели, фортепиано и симфонического оркестра. Партитура" (Сулейман Алескеров), "Федайны искусства" (Ильхам Рагимли) и другие.

Говоря о великом композиторе, следует немного рассказать и о развитии музеев музыкального профиля в Азербайджане, два из которых непосредственно связаны с его именем. Головным музыкальным музеем республики считается Азербайджанский государственный музей музыкальной культуры, филиалами которого являются Постоянная выставка народных музыкальных инструментов, Квартира-музей Ниязи, а также дом-музей Вагифа Мустафазаде и Гара Гараева. Также в столице функционируют Дом-музей Узеира Гаджибейли, Мемориальный музей

Бюльбюля, Дом-музей Леопольда и Мстислава Ростроповичей, а в Товузе - Азербайджанский государственный музей Ашугского искусства. Учитывая богатое литературное наследие Узеир бека, его дома-музеи частично причисляют и к музеям литературного профиля.

Дом-музей Узеира Гаджибейли в Баку организован в доме, в котором композитор проживал в 1915-1942 гг. Торжественное открытие музея состоялось в ноябре 1975 года при участии общенационального лидера Гейдара Алиева. В настоящее время в основном фонде музея хранится около 11000 музеиных предметов, среди которых произведения живописи, графики и скульптуры, бытовые и этнографические предметы, фотографии, документы, музыкальные инструменты, книги, рукописи, ноты, афиши и многое другое. Из уникальных экспонатов музея следует отметить партитуры, клавиры и либретто произведений композитора, письма, личные вещи, музыкальные инструменты, на которых исполнял Узеир бек, бюст Наполеона Бонапарта, подаренный великим французским писателем Александром Диома Хан гызы Хуншудбану Натаеву, который впоследствии передала музею внучка поэтессы Лейла Уцмиева, и т.д.

Еще один дом-музей композитора функционировал в Шуше с 1959 по 1992 год. В музее хранились рукописи, относящиеся к студенческим годам и первым годам творчества Узеира Гаджибейли, его личные вещи, фотографии, звукозаписи, государственные награды и многое другое. В результате оккупации наших земель здание музея, относящееся к XIX веку, было полностью разрушено, из 1700 экспонатов уцелели лишь 136, которые были перевезены в музей в Баку. Среди этих предметов - принадлежавшие Узеир беку очки, костюм и пальто, чернильница, письменные наборы, личный альбом, фотографии, книги, скрипка, на которой он играл, учась в Горийской семинарии, и т.д.,

а также горсть земли, взятая из-под любимого композитором грушевого дерева во дворе музея в Шуше.

После Отечественной войны 2020 года на освобожденных территориях идут широкомасштабные ремонтно-реставрационные работы, и в ближайшем будущем все наши культурные объекты будут восстановлены.

Подчеркнем, что в "консерватории Кавказа" в 1982 году по инициативе Гейдара Алиева был открыт еще один музей музыкального профиля - Дом-музей Бюльбюля, который вскоре после освобождения территории от оккупации был отреставрирован и сдан в пользование. Кроме этого, в Карабахе функционировали еще два музыкальных музея - Дом-музей первого народного артиста Азербайджана, знаменитого тариста Гурбана Пиримова в селе Абдал-Гюлаблы (Агдам) и Дом-музей известного мастера баяты XVII века Сары Ашуга в селе Гюлябирд (Лачын). Они также были полностью разрушены и ждут своего восстановления.

Следует отметить, что в колыбели азербайджанской музыки - городе Шуша есть много объектов, так или иначе связанных с музыкальным наследием нашего народа. Это дома известного тариста и композитора Мирзы Асад оглу Садыгджана, известного ученого, поэта, художника и музыканта Мир Мохсуна Навваба, выдающегося ханенде Джаббара Гаръягдыоглу и других, которые официально зарегистрированы как памятники культуры. В рамках широкомасштабных работ на освобожденных от оккупации территориях разрабатываются различные проекты и программы. В 2021 году нами был подготовлен и обнародован первоначальный тематико-экспозиционный план Дома-музея Джаббара Гаръягдыоглу. Выдвинутые в проекте предложения могут быть применены и при организации мемориальных и домов-музеев других деятелей культуры. А создание соответствующих экскурсионных маршрутов, охватывающих музыкальные музеи как Карабахского региона, так и других регионов республики, будет способствовать развитию музыкального туризма в целом.

В честь Дня национальной музыки мероприятия прошли и в ряде музеев республики. Одно из них было организовано в Доме-музее Гусейна Джавида Минкультуры Азербайджана в рамках XV Международного музыкального фестиваля Узеира Гаджибейли. Открывая мероприятие "Узеир Гаджибейли и семья Джавидов" вступительным словом, директор музея, доктор филологических наук Гюльбениз Бабаханлы рассказала о роли гениального композитора в развитии отечественной музыки и совместной деятельности Узеира бека и Эртогрула Джавида. Директор сообщила, что после окончания в 1940 году Педагогического института Эртогрул Джавид поступил в Азербайджанскую государственную консерваторию. В 1941-1942 гг. он изучал композиторское искусство в классе Узеира Гаджибейли, проявил себя в качестве талантливого и способного студента и вско-

ре стал одним из любимых учеников Узеира бека. Работая под руководством Бюльбюля в Научно-исследовательском кабинете музыки при Азербайджанской государственной консерватории, Эртогрул Джавид собирал и записывал на ноты образцы музыкального фольклора.

Особо подчеркнув, что в экспозиции музея демонстрируются письма Эртогрула Джавида, адресованные Узеиру Гаджибейли, Гюльбениз Бабаханлы отметила, что эти материалы свидетельствуют об искренних дружеских взаимоотношениях между педагогом и студентом. Сказав, что Узеир Гаджибейли, всегда думающий о будущем национальной культуры и музыки Азербайджана, возлагал большие надежды на талантливого сына Гусейна Джавида, директор добавила, что гениальный композитор испытывал гордость, знакомясь с сочинениями своего ученика, и верил, что его ждет великое будущее. В свою очередь, Эртогрул Джавид посвятил своему любимому педагогу "9 вариаций" для фортепиано.

Читая письма Эртогрула Джавида с фронта в годы Великой Отечественной войны, продолжила Гюльбениз Бабаханлы, мы становимся свидетелями заботливого отношения Узеира бека к семье репрессированного поэта Гусейна Джавида; о теплых, сердечных взаимоотношениях между двумя композиторами говорят и другие ценные материалы, которые хранятся в фонде музея.

Далее участники мероприятия ознакомились с выставкой, организованной в честь этого дня. На выставке демонстрировались хранящиеся в фонде личные архивные материалы, письма Эртогрула Джавида своему учителю и духовному наставнику, а также издания его музыкальных произведений. В течение всего дня в экспозиционных залах Дома-музея Гусейна Джавида звучала музыка гениального композитора Узеира Гаджибейли. ●

Назмин ДЖАФАРОВА
доктор философии по искусствоведению

Izmira QULİYEVA

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu,
tarix üzrə falsafə doktoru

Köhnə Bakının çini dəstləri

**Farfor, yəni çini dedikdə dərhal insanın gözləri önünə gözəllik, əzəmət, parlaq-
lıq, dəbdəbə və bir çox anamlar gəlir.**

**Çini haqqında soruşsaq, bir çoxları, tərəddüd etmədən cavab verəcəklər -
gildən hazırlanmış keramika qabları, insanın gündəlik həyatda ehtiyaclarını
ödəyən əşya.**

**İbtidai icma qurluşundan bu yana bəşəriyyət yemək prosesini asanlaşdırıran və
yaxşılaşdırıran bir çox məişət əşyaları düşünüb.**

Gilin və çininin tarixi olduqca ma-
raqlıdır, dünyanın yaranması haq-
ında əfsanələrlə başlayır. İlk əf-
sanə elə insanın yaradılışı ilə bağlıdır. Bildi-
yiniz kimi, Tanrı ilk insanı - Adəmi palçıqdan
heykəlləndirdi, sonra ona həyat üfürdü. Bəl-
kə də məhz bu səbəbdəndir ki, uzun müddət
tanrıların heykəlcikləri gildən düzəldilirdi və
yalnız bundan sonra onları daşdan düzəltmə-
yə başladılar. Tədricən gil həyatın demək
olar ki, bütün sahələrində istifadə olundu.
Hətta beş min il əvvəl yazı icad ediləndə
kağız əvəzinə nazik gil lövhələrdən istifadə
edilirdi ki, onun üzərində iti ucluqlu çubuq-
larla yazı yazırıllar. Sonra bu lövhələr günəş-
də qurudulur və saxlanılırdı.

Qədim dövrlərdə dulusçular gildən qablar,
küpələr, müxtəlif əşyalar düzəldir və gil boyā
ilə rəngləyirdilər. Beləliklə, boyā keramika
meydانا çıxdı. Hətta ibtidai tayfalar düşmənlə-
ri qorxutmaq və müəyyən ayınləri yerinə yetir-

mək üçün öz bədənlərini rəngli gillə boyayırdı-
lar. İndiyə qədər də gil boyalardan istifadə edil-
məkdədir.

Masa arxasında əyləşəndə, qarşımızdakı xö-
rəklərin hansı materialdan hazırlanmış qabda
olduğunu nadir hallarda düşünürük. Süfrə, sal-
fetlər, fincanlar, qaşıqlar - bütün bunlar bizə ta-
mamilə təbii görünür. Bu arada, süfrə hazırla-
maq mədəniyyətinin də öz maraqlı tarixi var.
Gildən, ağacdən, şüşədən hazırlanmış qabların
tarixinə nəzər saldıqda, müxtəlif xalqların mə-
dəniyyətlərinin bir-birini necə zənginləşdirdi-
yini görmək olar.

Məsələn, müəyyən dövrlərdə Avropada
gil, taxta və metal qablardan daha çox istifa-
də edilirdi. Çinlilər isə çini hazırlamağı ilk
öyrəndikləri vaxtlardan çini qablardan istifa-
də edirdilər, formasını isə köçəri xalqlardan
götürmüştülər. Qablar dəstəksiz idi, çünki
onsuz da uzaq səfərlər zamanı bunu qoruya
bilməzdilər.

Çini ev və süfrələrin bəzəyinə çevrilir

Çininin tarixi elə Çindən başlayır. Eramızdan təxminən iki min il əvvəl, Çindən Aralıq dənizinə qədər uzanan İpək yolunun salındığı Xan sülaləsi dövründən. Çinlilər ağlığı və incəliyi ilə seçilən klassik çini məməlatını yalnız VI-VII əsrlərdə istehsal edə biliblər.

Çininin istehsal sırrını kifayət qədər uzun müddət, təxminən iki əsrə yaxın avropalılar araşdırıblar. 1700-cü illərin əvvəllərində Io-han Bötter ilk Avropa çinisini aldı. 1710-cu ildə isə Saksoniyanın Meissen şəhərində Avro-pada ilk çini fabrikinin əsası qoyuldu. Baxmayaq ki, bütün dünya çini dedikdə ilk Çin yada düşür, amma avropalılar Sakson çinisinin keyfiyyətcə Çin çinisindən üstün olduğunu iddia edirlər.

Ümumiyyətlə, çini istehsalında materialların yüksək keyfiyyətdə alınması üçün optimal inqrediyentlərin müəyyən edilməsi vacib idi. Keramikada çininin oxşarı olan fayans məməlatı da var. Fayans İtaliyanın Faenza şəhərinin adından götürülüb. Onu çinidən vizual olaraq ayırmak asan deyil. Fayans çinidən çox qədimdir və çininin özünü fayansın ən mükəmməl növü hesab etmək olar.

Çini Avropada istehsal edildikdən sonra Rusiyaya gəldi. O vaxta qədər Rusiyada metal qablarda yeyib-içmək vərdişi var idi. Aristokratlar qızıl, sadə insanlar qalay boşqab və fincanlardan istifadə edirdilər. Yalnız XIX əsrin ortalarında, çay ritualının yayılması ilə çini müasir məna və görünüşünü qazanaraq ev və süfrələrin bəzəyinə çevrildi.

İnqilabdan əvvəlki dövrdə Azərbaycanın ev-məişət tarixini farforsuz, xüsusilə də "Kuznetsov farfor" suz təsəvvür etmək mümkün deyildi. Bir neçə nəsil tacir köhnə Bakının elit aristokratiyasını "Kuznetsov farfor" markalı çini ilə təmin edirdi.

Kuznetsovların fayans fabriki həmişə hər sinfin zövqünə uyğun məhsulların istehsalı ilə məşhur olub. Şəhər sakinləri üçün çay və yemək dəstləri adı rəsmiylər bəzədilirdi. Varlı evlər üçün, xüsusilə də sərvətlərini nümayiş etdirmək istəyənlər üçün fincan və boşqabların daxili səthi nazik qızılı naxışlarla bəzədilir, müxtəlif səhnələrin əl ilə çəkildiyi rəsmli dəstlər hazırlanırdı. Kuznetsov çinisinin dünyaca məşhur naxışı və simvolu Dulevo (şəhər adı) qızıl gülləri idi. Bu məşhur çini əsl dəbdəbə və yemək dəstlərinin şahı olub.

"Qaynana" filmində maraqlı bir kadr var. Nəsibə Zeynalova əlinə aldığı boşqabı dərhal çevirərək markasına baxır və soruşur - Kuznetsovdu...?

Sadalanan bu kimi çini qablarının hamısı İçərişəhərdən olan köhnə bakılılarının bayram süfrələrini bəzəyən əşyalar olub.

Bir Şərq atalar sözündə deyilir: "Yaxşı xidmət mədəyə yol açır". Kuznetsov istehsalı olan 12 nəfərlik belə çini yemək dəstindən 1932-ci ildə Moskvadan Bakıya - İçərişəhərə ana babam, ikinci gildiya taciri, milyonçu Axundov Kitabulla Vahab oğluna hədiyyə olaraq göndərilmişdi. Babamın müxtəlif ölkələrdən olan dostları anam Quliyeva Nisənin qarşısından gələn nişanından xəbər tutaraq, Bakılı dostlarının qızını belə təbrik etmişdilər. Sonralar bu hədiyyələrdən mənim cehizim olanı da oldu.

Kuznetsov çinisində Rokoqo, elcə də digər üslublardan istifadə olunurdu və olduqca

geniş çeşidə malik idi: masaüstü və çay dəstləri, müxtəlif heykəlciklər, qəlyan qabları, şamdanlar və s.

XVII əsrin birinci yarısında Fransada fərdi süfrə hazırlamaq ideyası geniş nüfuz qazanır. Hələ Avropa XVIII əsrədə Saksoniyada hazırlanmış çinisi ilə tanındığı ərəfədə kral və knyaz evləri üçün xüsusi dəstlər istehsal edilirdi. O dövrdən etibarən müasir formalı şorba və desert boşqabları artıq dəb halını aldı. XXI əsrdir, bu gün də müxtəlif məqsədlər üçün boşqablar masanın əsas elementi hesab edilir.

Elmi araşdırımlar göstərib ki, müəyyən şərtlərdə bir boşqab iştaha aktiv şəkildə təsir edə bilir. Bu mənada həm rəng, həm də ölçü vacibdir. Sübut edilib ki, mavi və bataqlıq rəngli boşqablar iştahı azaldır, sarı və narıncı boşqablar isə əksinə iştahı artırır. Bəzi alımlar qırmızı rəngli boşqabın da iştahı azaldığını düşünür. Digərləri isə qırmızı rəngin "isti" rəng çeşidinə aid olduğundan hesab edirlər ki, iştahı artırır.

Bosqabin ölçüsünə gəlinçə, kiçik boşqabda yemək porsu vizual olaraq böyük görünür, lakin həddindən artıq böyük boşqabda həmin pors az görünür. Bir sözlə, insanları razı salmaq çox çətindir.

Süfrə mədəniyyətində ziyafət süfrəsinin düzgün qurulması üçün bəzi atributlar heç də kiçik əhəmiyyət kəsb etmir. O zamanlar ziya-

fət masasında ətrafdakılar insanın tərbiyəsinə salfet, bıçaq, çəngəl və s. istifadə qabiliyyətinə görə qiymət verirdilər.

Mixail Bulqakovun məşhur "İtin ürəyi" romanında belə bir məqam var: Məmurlardan biri bayram süfrəsində aksesuarlardan düzgün istifadə etmir. Onun haqqında nəticə qərar bu olur ki, bir adam hər hansı bir əşyadan düzgün istifadə etməyi bacarmırsa, onda dövlət işlərinə ona necə tapşırmaq olar?!

Milyonçu babamdan evimin divarını bəzəyən yadigar

Çini boşqablar dəbdəbəli bir əşya olduğu üçün zamanla tarixi əhəmiyyətinə görə kolleksiya kimi toplanılmağa başlandı. Belə kolleksiyalar, xüsusilə XIX əsrin sonlarında populyarlaşdı. Əsasən də tarixi hadisə və mənzərələr təsvir olunan çini əşyalara, fiqurlara üstünlük verilirdi. Yeni il bayramı üçün kolleksiya nümunəsi olaraq buraxılan ilk çini boşqab 1895-ci ildə Danimarkada istehsal edilən "Şaxtalı pəncərənin arxasında" adlı boşqab idi. XX əsrin ortalarında Avropada, ABŞ-da və

Yaponiyada kolleksiya boşqablarının toplanması dəbi bir az da genişləndi. Azərbaycana gəlincə, köhnə Bakıda demək olar bütün aristokrat ziyalıların evlərində kolleksiya boşqabları var idi ki, onlar mütləq evin ən görkəmli yerində asılırdı.

Babam Axundov Kitabulla ölkələri gəzərkən Bakıda eşidilməyən, görünməyən nadir hədiyyələr gətirirdi. Məsələn, hələ də mənim evimin divarından babam və nənəmdən yadigar qalan XIX əsrin sonlarına aid iki boşqab asılıb. Onu da bildirim ki, bir vaxtlar köhne varlı bakılıların evlərini bəzəyən belə boşqabların çoxu Bakı muzeylərindədir. XX əsr inqilablarla başladı və Bakıdan köçməyə başlayan köklü nəsillər tarixi yadigarlarını muzeylərə təhvil verərək şəhəri tərk edirdilər.

Daha qiymətli çini məişət əşyalarına Moskva, Riqa, Tallin, Sankt-Peterburq muzeylərində rast gəlmək olar.

Kolleksiyacılar üçün növbəti maraqlı əşya üyüdülmüş tütün üçün qutular idi.

Qiymətli daşlarla bəzədilmiş, çini, qızıl, gümüş, fil sümüyü, tısbağa çanağı və ağacdan hazırlanan belə qutular dəbli zinət əşyaları hesab olunurdu və Avropanın məşhur zərgərləri tərəfindən hazırlanırdı. Xüsusilə, çinidən olan belə qutular bir insanın status elementi sayılırdı. Onlarla öyünür, zənginliklərini, zövqlərini nümayiş etdirirdilər.

Cəmiyyətdə həmsöhbətlərdən biri öyünmək üçün cibindən belə qutunu çıxarıb, ovucundakı bahalı əşyanı dostuna uzadaraq onu "tütün iyələməyə" dəvət edirdi. Hətta bu çini qutular sevgililər arasında vasitəçi rolunu oynayırdı. Onun köməyi ilə bir xanıma sanki onu tütlənə ovsunlayırmış kimi sevgi elan etmək olurdu.

Sonda qeyd edim ki, tarixə nəzər saldıqda, əntiq əşyalar bazarına Kuznetsov çinisinə təlabatın olduğu qədər davamlı axının heç vaxt müşahidə edilmədiyini görərik. ●

Natəvan MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Bina və qurğuların istismarı və rekonstruksiyası
kafedrasının müəllimi

Bina və qurğuların qrunut bünövrələrinin gərginlik vəziyyəti

Giriş

Lös batan qruntlar üzərində tikilən bina və qurğuların möhkəmlik və dayanıqlıq məsələlərini həll etmək və onların çökəmə deformasiyasını təyin etmək üçün bu bünövrədə yaranan gərginlikli vəziyyətin dəqiq təyin olunması lazım gəlir.

Qrunut bünövrələrində gərginlikli vəziyyət bina və qurğuların ağırlığından və qrunutun öz ağırlığından yaranır. İnşaat təcrübələri göstərir ki, bünövrənin dağlımasına səbəb onda yaranan gərginlikli vəziyyətin və deformasiyanın müəyyən həddən artıq olmasınadır. Hər iki halı araşdırmaq və bu həddi-halların yaranması şərtini müəyyən etməkdən ötrü bünövrədə yaranan gərginlikli vəziyyəti öyrənmək lazım gəlir.

Qrunut bünövrələrinin gərginlikli vəziyyətini təyin etməkdən ötrü, adətən bütöv cisimlər mexanikasının elastik cisimlər üçün verdiyi uyğun riyazi ifadələrdən istifadə edilir.

Lakin təcrübələr göstərir ki, xarici yükün təsiri altında qruntlar elastik cisim kimi işlənir. Yəni qruntların aldığı deformasiya ilə gərginlik arasında qeyri-xətti asılılıq müşahidə olunur. Digər tərəfdən, qruntların təbii vəziyyətdə müxtəlif cinsli (qeyri-bircinsli) və anizotrop material almaları şərtidə bircinsli izotrop üçün həll edilmiş müxtəlif məsələlərin qruntlar mexanikasını tətbiqini xeyli çətinləşdirir.

N.Gersevanov göstərmışdır ki, elastiklik nəzəriyəsinin müvafiq həllərinin qruntlara tətbiq olunması üçün onların elastik olmaları şərtini tələb etmək heç də zəruri deyildir. Bunun üçün qruntların deformasiyaları ilə gərginlikli vəziyyəti arasında xətti asılılığın mövcud olması kifayətdir. Çünkü elastiklik nəzəriyəsinin müvafiq həlləri xətti deformasiyaya uğrayan cisimlər üçün də doğrudur [1].

Qruntlar mexanikasında qruntların deformasiyası ilə onların gərginlikli vəziyyəti arasında asılılığın xətti olduğu isbat olunmuşdur.

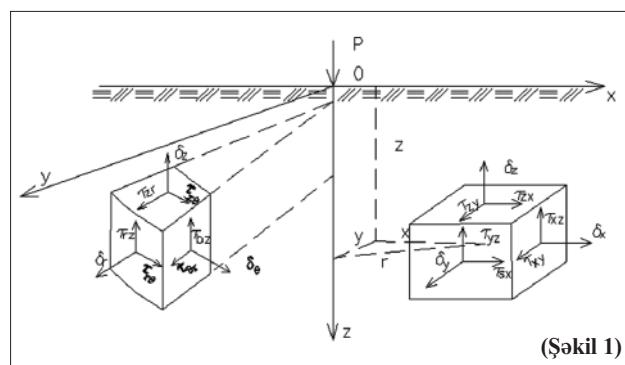
Buna baxmayaraq, hazırda Lös batan qruntlarında gərginlikli vəziyyəti təyin edərkən elastiklik nəzəriyəsinin müvafiq tənliklərdən istifadə olunur. Ancaq batma deformasiyasını təyin edərkən qeyri xətti asılılığı istifadə olunur. Lös qrunut bünövrələrinin gərginlikli vəziyyətini təyin edərkən əldə olunan riyazi ifadələr elə olmalıdır ki, onları ifadəsində yerinə ya zanda bu ifadəni integrallamaq mümkün olsun. Qrunut bünövrələrinin gərginlikli vəziyyətini öyrənən 2 məsələyə rast gəlinir.

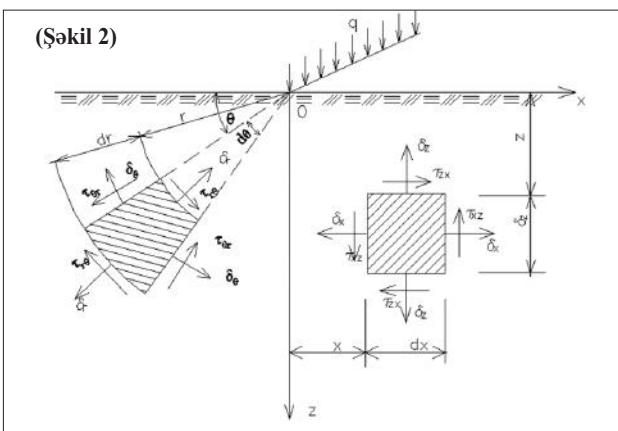
1. Bünövrənin fəza gərginlikli vəziyyəti.
2. Bünövrənin müstəvi gərginlikli vəziyyəti.

Planda ölçüləri bir-birindən çox da fərqlənməyən qurğular altında qrunut bünövrələri fəza gərginlikli vəziyyətdə işləyir. Məsələn, yüksək daşıyan sütunlar, köpük dayaqları, tüstü boruları, su qüllələri və başqa qurğular altında qrunut bünövrələri fəza gərginlikli vəziyyətdə işləyirlər.

Planda bir istiqamətdəki ölçüsü digər istiqamətdəki ölçüsünə nisbətən böyük olan qurğular altında qrunut bünövrələri müstəvi gərginlikli vəziyyətdə işləyirlər. (Şəkil 1)

Məsələn, istinad divarlarının, lentvari özüllərin, yol tökmələrinin altında qrunut bünövrələri müstəvi gərginlikli vəziyyətdə işləyirlər.

Müstəvi gərginlikli vəziyyətdə gərginlik bir müstəvi də paylanır. Digər perpendikulyar müstəvilərdə isə gərginlik ya sabit olur, ya da sıfıra bərabər olur. (Şəkil 2)

Qrunt bünövrələrinin gərginlikli vəziyyətinin təyini

Qrunt bünövrələrinin fəza gərginlikli vəziyyətinə misal olaraq yükdaşyan sütunlar altında qrunt bünövrəsində yaranan sixici normal gərginliyin təyini ilə məşğul olaq. Bu məsələ inşaat təcrübəsində ən çox rast gələn bir məsələdir.

Qrunt bünövrəsinə tərəfləri $2a$ və $2b$ olan dördbucaqlı bir sahədən müntəzəm yayılmış q yükü ötürür. (Şəkil 3)

Qrunt bünövrəsinin hesabatında adətən üst tərəfdən müstəvi ilə hüdüdənmiş, hər hansı normal yük lə, yaxud bünövrənin səthinə toxunan yüksək yüksəlmış yarımsız cisimlər üçün mövcud olan həllər istifadə olunur.

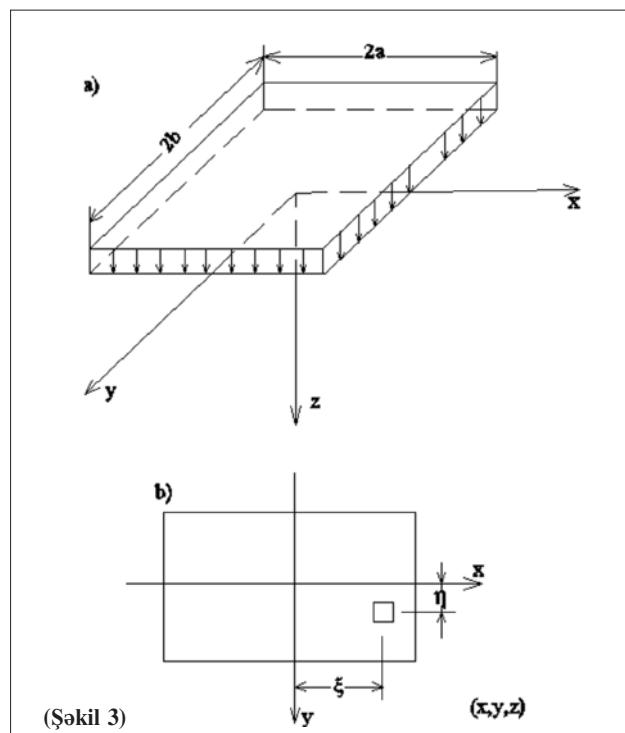
Prof. N.M.Gersevanov [2] Koşinin xüsusiyyətlər üsulu ilə elastiliklilik nəzəriyyəsinin müstəvi məsələlərinin diferensial tənliklərinin ümumi şəklini vermiş və verilmiş sərhəd şərtlərində gərginlik funksiyalarını təyin etmişdir.

Baxılan məsələnin həlli V.A.Florindən asılı olma yaraq, həm də A.Nadai [3] tərəfindən alınmışdır.

Aparılmış hesablamalar göstərir ki, [1] belə bir yükün təsirində yüksəlmə eninin $0,75$ (2b) kəsiyində dərinlik boyunca bünövrədə yaranan sixici gərginlik maksimum qiymət alır. Bu kəsikdə sixici gərginlik dərinlik boyunca trapes qanunu ilə paylanır.

Uyğun olaraq qrunt bünövrəsinin maksimum batma deformasiyasında bu kəsikdə yaranacaqdır.

Qruntun səthinə trapes şəkilli yük ötürülür. Xarici yük öz oxuna simmetrik olduğundan, bünövrənin gərginlikli vəziyyətində də bu oxa nəzərən simmetrik olacaqdır. Bu səbəbdən xarici yükün yarısının təsirinə baxmaq kifayət edər. (Şəkil 4)

Bütün xarici yük iki üçbucaq şəkilində qeyri bərabər və bir müntəzəm yayılmış zolaqvari yükdən ibarətdir. Bu yüklerin hər biri üçün yuxarıda göstərilən həllərdən istifadə edərək ifadələri bütün təsirindən yaranan gərginlikli vəziyyəti təyin edə bilərik. Qüvvələr təsirinin dəyişməməsi prinsipindən istifadə edərək və ifadələrinə əsasən alarıq [4].

Bünövrənin simmetriya oxu üzərində oturan istənilən $M(0,Z)$ nöqtəsi üçün $a_1=a_3$; $R_1=R_4$ və $R_2=R_3$ olar. (Şəkil 5)

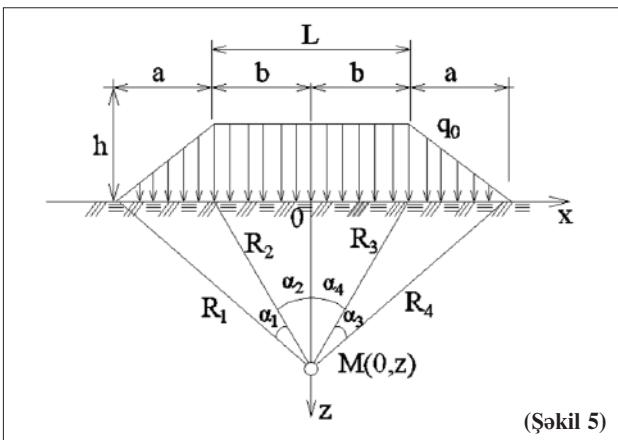
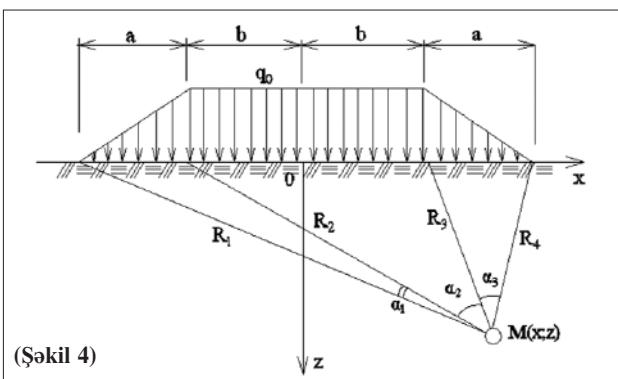
Şəklə əsasən, alarıq:

$$\alpha_1 = \alpha_3 = \operatorname{arctg} \frac{a+b}{z} - \operatorname{arctg} \frac{b}{z}$$

$$\alpha_2 = 2\operatorname{arctg} \frac{b}{z} \quad R_1 = R_4 = \sqrt{(a+b)^2 + z^2}$$

$$R_2 = R_3 = \sqrt{b^2 + z^2}$$

Alınmış ifadələr göstərir ki, bünövrənin simmetriya oxu üzərində oturan bütün nöqtələrdə baş gərginliklər təsir edir. Alınmış ifadələrdən görünür ki, kipləşdirici təzyiq mürəkkəb bir riyazi ifadə ilə təyin olunur. Ancaq Lös qrunt bünövrəsinin batma deformasiyasını təyin etmək üçün gərginliyin bünövrələrdə dərinlik boyunca yayılmasını təyin etmək üçün qapalı analitik riyazi ifadə əldə etmək lazımdır. Bundan kipləşdirici təzyiqin təyini üçün riyazi ifadə mürəkkəb olmamalıdır və integrallana bilən olmalıdır. Kipləşdirici gərginliyin dərinlik boyunca yayılmasını təyin etmək üçün istifadə olunacaq riyazi ifadənin integrallana bilməsi birdə ona görə lazımdır ki, qruntun

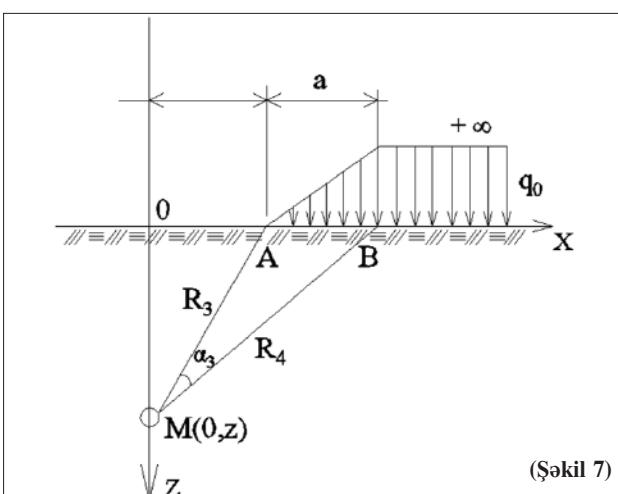
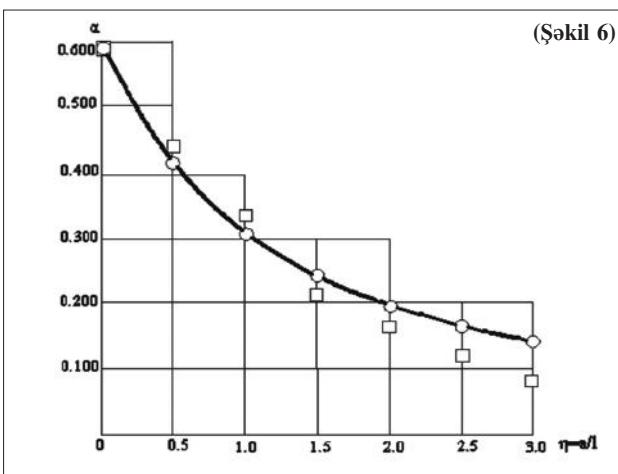
batma deformasiyası ilə təzyiq arasındakı asılılıq qeyri düzxətlidir. (Şəkil 6)

Müstəvi qrunt bünövrəsinə üçbucaq və müntəzəm yayılmış yük kombinasiyasından ibarət olan xərici yük ötürülür. (Şəkil 7)

Nəticə

Məqalədə bina və qurğuların Lös batan qrunt bünövrələrinin gərginlikli vəziyyətinin təyini üsulları öyrənilmişdir. Aparılmış tədqiqat işinin nəticələri bina və qurğuların Lös batan qrunt bünövrələrinin dayanıqlığının hesablanması və layihələndirilməsində geniş istifadə oluna bilər.

Tədqiqata əsasən, bünövrənin simmetriya oxu üzərində oturan bütün nöqtələrdə baş gərginliklər təsir edir. Kipləşdirici təzyiq mürəkkəb bir riyazi ifadə ilə təyin olunur. Ancaq Lös qrunt bünövrəsinin batma deformasiyasını təyin etmək üçün gərginliyin bünövrələrdə dərinlik boyunca yayılmasını təyin etmək üçün qapalı analitik riyazi ifadə əldə etmək lazımdır. Bundan kipləşdirici təzyiqin təyini üçün riyazi ifadə mürəkkəb olmamalıdır və integrallana bilən olmalıdır. Kipləşdirici gərginliyin dərinlik boyunca yayılmasını təyin etmək üçün istifadə olunacaq riyazi ifadənin integrallana bilməsi birdə ona görə lazımdır ki,

qruntun batma deformasiyası ilə təzyiq arasındakı asılılıq qeyri düzxətlidir.

Aparılmış tədqiqat işinin sonunda aşağıdakı nəticələri söylemək olar.

1. Lös batan qrunt bünövrələrinin struktur möhkəmliyinin dəyişməsindən asılı olaraq batma deformasiyası üçün lazım olan başlangıç batma nömlünün təyin olunma üsulları işlənib hazırlanmışdır.

2. Lös batan qrunt bünövrələrinin başlangıç batma təzyiqinin özüllün növündən, ölçülərdən asılı olaraq təyin olunması üsulu tövsiyə olunmuşdur.

3. Bina və qurğuların Lös batan qrunt bünövrələrinin gərginlikli vəziyyətinin təyin olunma üsulları araşdırılmış, mövcud hesabat formulaları integrallanmaq üçün sadə hala göstirilmişdir. ●

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Üitoviç N.A. Məxanika qruntov. Moskva Vışşaə şkola, 1983, 288s.
2. Florin V.A. Osnovı məxaniki qruntov t.1, Stroyizdat, Moskva, 1959, 358s.
3. Nadin A. Plastiçnost i razrešenie tverdix tel, t.2, izd. "Mir", Moskva, 1969, 863 s.
4. Maslov N.N. Prikladnaə məxanika qruntov.

Yusif RƏHİMOV
AMEA Şəki Regional Elmi
Mərkəzinin "Ekoloji coğrafiya"
şöbəsinin müdürü

Qafqaz AĞABALAYEV
AMEA Şəki Regional Elmi
Mərkəzinin "Ekoloji coğrafiya"
şöbəsinin böyük elmi işçisi,
coğrafiya üzrə falsəfə doktoru

Kış və Şin çayları hövzələrində ekocoğrafi problemlər

Böyük Qafqazın cənub yamacı rayonlarında kənd təsərrüfatının əsas aparıcı sahələrindən biri heyvandarlıq (qoyunçuluq) hesab olunur. Regionun otlaqları əsasən, subalp və alp qurşaqlarında yerləşən yay otlaqlarıdır. Şəki rayonunun yay otlaqlarının öruslərlə birlikdə sahəsi 47 min ha, Oğuz rayonunda yay otlaqlarının sahəsi 18 min ha, Qəbələ rayonunda yay otlaqlarının sahəsi 27,01 min ha, Qax rayonunda otlaqların ümumi sahəsi 40 min ha təşkil edir. Bundan başqa regionun meşə təsərrüfatlarının ərazisində meşə talaları da otlaq və örus kimi istifadə olunur [3].

Subalp və alp çəmənləri zəngin bitki örtüyü-nə malik olub regionda maldarlığın inkişafında mühüm yem bazası sayılır. Lakin əsrlər boyu onlardan intensiv istifadə olunmuş, otlaq qaydalara riayət edilməyərək, hədsiz otarıldığından, burada bitki örtüyünün kasıblaşması, eroziya prosesinin güclənməsi, torpağın üst münbit qatının yuyulub aparılması, yarğanların əmələ gəlməsi, çox yerlərdə otlaqların tamamilə yararsız hala düşməsinə səbəb olmuşdur. Son illərdə ölkədə heyvandarlıqla məşğul olan fermer təsərrüfatlarının sayının artması ilə əlaqədar olaraq, otlaqların, xüsusən, yaylaqların, qışlaq və kəndyanı öruslərin pərakəndə, sistemlisiz və daha sıx otarılması nəticəsində xeyli gərginlik yaranmışdır. Yay otlaqlarında normadan 3-4 dəfə artıq mal-qara otarılır [3].

Belə bir şəraitdə canlı həyatımızın vacib elementini təşkil edən ətraf mühitin və ekosistemin qorunması, bioloji müxtəlifliyin mühafizəsi, onun tükənməsinin dayandırılması və təbii bər-

pasının təşkil olunması sahəsində dövlətin mütəşəkkil müdaxiləsi olmadan davamlı nəticələrin əldə olunması qeyri-mümkündür.

Bununla əlaqədar olaraq "Azərbaycanda ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair "2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı" təsdiq edilmiş və uğurla icra olunmuş, sonrakı illərdə "Bitkilərin Genetik Ehtiyatlarına dair Dövlət Proqramı", "Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı", "Ekoloji Cəhətdən Dayanıqlı Sosial-iqtisadi İnkişafına dair Milli proqram", "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası və s. kimi proqramlar qəbul edilmişdir [11].

Son illərdə regionda tez-tez təkrarlanan sel hadisələrinin hərtərəfli öyrənilməsi nəticəsində aydın olur ki, intensiv tektonik proseslər, dağ sükurlarının güclü aşınması, yamaclarda asanlıqla yuyulan qırıntı materiallarının toplanması, dik və böyük meyillilikli yamacların olmasına, güclü leysan yağışları və s. kimi təbii amil-

Şəkil 1. Şəki rayonunun Xan yaylağı ərazisində səthi və xətti eroziya proseslərinin getdiyi və otlaqlarda səhralaşma əlamətlərini ehtiva edən Adı pıtraq (Xanthium Strumaria. L.) bitkisinin geniş yayıldığı izlənilir, May 2022, (N 41°14'08", E 47°13'40", h=1967m)

lərlə yanaşı, meşələrin qırılması, sutoplayıcı sahələrin yuxarı hissələrində otlaq və biçənək-lərdən düzgün istifadə edilməməsi, mühəndistikinti, dağ-mədən işləri və s. kimi antropogen amillər də sel hadisələrinin inkişafında böyük rol oynayır [1].

Böyük Qafqazın cənub yamacının bir çox ərazilərində, xüsusilə də Şin və Kiş çayları hövzələrində dağ-çəmən zonasında səthi və xətti eroziya geniş yayılmışdır və dağ-çəmən torpaqlarının ümumi sahəsinin 98,5 %-ni müxtəlif yuyulma dərəcəli torpaqlar tutur. Dağ-meşə zonasında eroziya proseslərinin inkişaf etməsinin əsas səbəbi heyvan otarılmasının artmasıdır ki, nəticədə çim qatı yox olur. Torpaq heyvanlarının dırnaqları altında bərkirir, təbii strukturunu itirir və atmosfer yağıntıları düşəndə yuyulub gedir.

Otarma artdıqca sıldırımlı yamacların çim örtüyü parçalanaraq dağılır. O yerlərdə ki, çim örtüyü dağılmışdır aydın nəzərə çarpan dənəli kəsəkli torpaq strukturu, gözə çarpmayan toz şəkilli olur. Leysan yağışları zamanı rütubət torpağa sovrulmur, suyun gur səth axını müşahidə olunur. Bunun da nəticəsində yuyulmuş torpaqlarda humusun miqdarı azalır, torpağın su-fiziki xassələri, əsasən də su keçirmə qabiliyyəti təx-

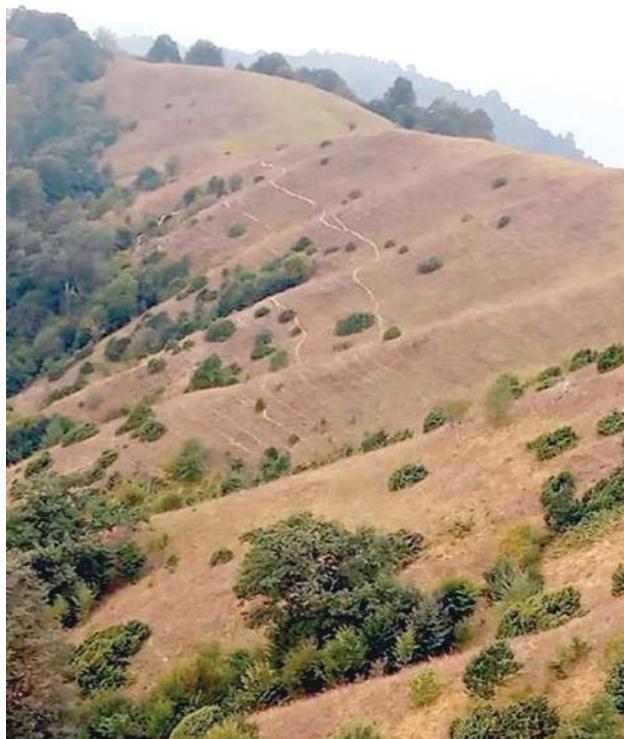

Şəkil 2. Şin çayı istiqamətindəki Salavat yaylağında antropogen təsir sabəbindən torpağın səthində yuyulma prosesi gedib, Fevral, 2022, (N 41°24'05", E 47°11'02", h=2567m).

minən 5-5,5 mm/dəq, yaxınlıqdakı güclü yuyulmuş torpaqlı sahədə isə həmin göstərici 0,5-0,7 mm/dəq olur və sellərin formalaşmasına şərait yaranır [4], (Şəkil 1, 2).

Aparılmış tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, sellərin formalaşmasında texnogen amillərlə yanaşı, yaylaqların vəziyyəti də əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Respublikamızın qərb rayonlarında 1990-ci illərdən davam edən mühabibə, Kiçik Qafqazda xeyli yaylaqların müvəq-qəti olaraq erməni işgalı altında qalması ilə əla-qədar istifadənin mümkün olmaması nəticəsində əsas yük Böyük Qafqazın cənub yamacının yaylaqları üzərinə düşmüştür. Nəticədə yaylaqların ot örtüyünün sıradan çıxması və sellərin artması təhlükəsi çıxalmışdır.

Ermənistən 30 ilə yaxın müddətdə işğaldə saxladığı Azərbaycan torpaqlarının geniş miqyasını, hətta hərbi təyinatı olmayan torpaqlarını da minalamışdır. 2020-ci ilin sentyabrında başlanan 44 günlük II Qarabağ müharibəsi Azərbaycan Ordusunun şanlı qələbəsi ilə başa çatsada, minallanmış bölgələr hələ də insanların həyatı üçün təhlükə yaratmaqla yanaşı, torpaqlardan səmərəli istifadəyə ciddi maneə olaraq qalmaqdadır. II Vətən müharibəsinin başa çatmasından iki ildən artıq keçməsinə baxmayaraq,

Şəkil 3. Şəki rayonunun Danaveç yaylaşında xətti eroziya proseslərinin getdiyi ərazi,
Sentyabr-2022-ci il, (N 41°16'34",
E 47°12'08", h=1279m).

hələ də mütəmadi olaraq baş verən mina partlamaları nəticəsində mülki vətəndaşların xəsarət alma və həlak olma faktları artır. Ona görə də Kiçik Qafqazın yaylaq otlaqlarından tam şəkil-də istifadə olunması hələ ki, qeyri-mümkündür.

Son vaxtlar yay otlaqlarından sistemszist istifadə edildiyinə görə, onun ümumi sahəsi xeyli azalmış, min hektarlarla yararlı torpaqlar eroziyyaya məruz qalmışdır. Bunun nəticəsində sel və digər hadisələr üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Bütün bunlar sel təhlükəsi ilə yanaşı, bütün ekosistemə, regionun heyvandarlığına, meşə təsərrüfatına və s. mənfi təsir göstərmişdir. Yaylaqların təkrar otarılması nəticəsində torpağın üst qatı yenidən aşınmaya məruz qalır və leysan yağışları düşən zaman tamamilə yuyulur, yer səthində müxtəlif ciğirlər əmələ gəlir. Belə ciğirlər yağış zamanı yuyularaq dərinləşir və şirinliklər əmələ gətirir. Bu cür mənfi nəticələr Kiş

Şəkil 4. Şəki rayonunun Törə yaylaşında aparılan monitoring zamanı müşahidə edilmiş, sahibsiz gəzib dolaşan at sürüsü,
Sentyabr 2022-ci il

çayı hövzəsində daha yaxşı nəzərə çarpir. Təkcə Qızılberə yaylaşında hədsiz otarılma nəticəsində dərinliyi 45-50 sm olan şirimplar yaranmış və burada bir hektardan yuyulan torpağın miqdarı 450 tona çatmışdır. Salavat, Danaveç və Damarçın yaylaqlarında mal-qaranın çox otarılması nəticəsində torpaq örtüyü tamamilə yuyulub dağılmış və qırıntı materialları ərazinin böyük bir hissəsini tutmuşdur. Bu cür mənzərəyə Çuxadurmaz yaylaşının Laski qayası adlanan sahəsində də rast gəlmək olur. Təbiidir ki, belə sahələrə güclü leysan yağışları düşdükdə bütün qırıntı materialları yuyulub çay dərəsinə dolur və selin əmələ gəlməsinə münbit şərait yaranır [10] (Şəkil 3).

Yaylaqların yararsız vəziyyətə düşməsinin ən mühüm səbəblərindən biri də otlaq tiplərinin heyvan növləri arasında düzgün bölüşdürülməməsidir. Yəni otlaq xırdabuynuzlu hey-

Şəkil 5. Şin çayı ətrafındaki aşağı, orta dağlıq və yaylaq ərazilərinin fasiləsiz olaraq otarılması səbəbindən həmin ərazilərdə səthi və xətti eroziya prosesləri intensivləşir, Sentyabr 2022, (N 41°20'26", E 47°06'14", h=1052m)

vanlar üçün nəzərdə tutulduğu halda, orada iribuynuzlu mal-qara və at sürürləri otarılır. Bu da yaylaqların vaxtından tez sıradan çıxmına səbəb olur. Yaylaqların 4-5 il müddətində dincə qoyulması praktikası məlum hadnır. Lakin bu təbii zootexniki tədbir bizzət heç vaxt yerinə yetirilmir. Yaylaqlardan elmi əsaslarla istifadə olunması onların qorunması və həm də sel təhlükəsinin azalması deməkdir (Şəkil 4., 5).

Tədqiqat apardığımız ərazilərin çay hövzələrində meşələrin qırılmasının nizamlanmasının, mal-qaranın otarılmasının dayandırılmasının və dağ yamaclarında eroziya ilə mübarizənin zonanın ekosisteminin tarazlığının qorunmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Çay dərələrində yerləşən akkumulyativ terraslar selin dağıdıcı təsirindən intensiv sürətdə yuyulur, bu terraslar çox əkilir, həm də örüş kimi istifadə edilir. Yaşayış məntəqələrindən uzaqda olan terraslar meşə ilə örtülmüşdür. Bu sahələrdə ağac bitkilərinin güclü kök sistemi belə, onları sellərin dağıdıcı təsirindən qoruya bilmir, get-gedə terraslar ensizləşir. Yaşayış məntəqələrinə yaxın yerlərdə də antropogen amillərin təsiri nəticəsində ter-

Şəkil 6. Şəki rayonunun Baş Şabalıd kəndi yaxınlığında Quru çayın sahilində sel suları səbəbindən dağılmış körpü və yol infrastrukturunu, İyun 2021

raslar intensiv yuyulur, burada salınmış bağ-bostanlarının sahəsini azaldır, çay sahilində yerləşmiş evlərin dağılması təhlükəsini artırır. Məhz bu səbəbdən yaşayış yerlərinə yaxın olan terrasların təcili sürətdə bərkidilməsi tələb olunur [10] (Şəkil 6).

Bir çox çay dərələrində selləri əlavə materiallarla qidalandıran yan qolların və yarğanların gətirmə konusları çoxdur. Yarğanların yamaclarında aşınma prosesi çox güclü gedir, onun məhsulları isə intensiv leysan yağışları zamanı yamac boyu aşağı axır və dövri olaraq konusun müxtəlif hissələrində toplanır (Şəkil 7).

Meşə örtüyünün sel fəaliyyətinə təsirini səciyyələndirmək üçün müşahidələr apardığımız Balakən, Şin və Kiş çayları hövzələrini müqayisə edək. Bu çay hövzələri coğrafi şəraiti və bitki örtüyünün tərkibinə görə bir-birinə oxşayır, ancaq meşələrin qalınlığına görə fərqlənirlər. Balakən çayı selliliyinə görə çox da təhlükəli çay deyil. Şin və Kiş çaylarında isə tez-tez təkrarlanan sel hadisələri baş verir. Deməli, Balakən çayında sel proseslərinin nisbətən zəif olması bitki, xüsusilə də qalın meşə örtüyünün təsiri ilə bağlıdır. Bu hövzədə meşəlik 82 % təş-

Şəkil 7. Şəki REM-in Ekoloji coğrafiya şöbəsinin büyük elmi işçisi Qafqaz Ağabalayev Damarçın çayı üzərindəki "Qaratorpaq" adlı ərazidə monitoring işləri aparır. Monitoring zamanı çayı qidalandıran yan qolların ətrafindakı terraslarda güclü aşınma proseslərinin getdiyi, çay dərəsinin aşınma materialları ilə dolduğu müşahidə edilmişdir

Şəkil 8. Şəki REM-in Ekoloji coğrafiya şöbəsinin əməkdaşı Elvin Qarayev Shin çayı ətrafındaki "Mehdili" dərəsində meşə ağaclarının kəsilərək daşınması məqsədilə yol çəkilişini həyata keçirən texnikanın meşə örtüyünün xeyli hissəsinin məhv edildiyini müşahidə edir, Oktyabr 2022, (N 41°22'48", E 47°08'54", h=1264m)

kil edir. Burada meşələr yalnız az və ya çox dərəcədə hövzənin nisbətən çox yaşayış məntəqələri olan aşağı hissəsində pozulmuşdur. Shin və Kiş çayları hövzələrində isə vəziyyət tamamilə başqadır. Burada dağ meşələri antropogen səbəblərə görə pozulmuşdur. Meşəlik Balakən rayonu üzrə 27,9%, Şəki rayonu üzrə isə 17,01% təşkil edir [3].

Şəki rayonunun əksər yaylaqlarında mal-qaranın həddindən çox otarılması nəticəsində eroziya prosesi çox güclənmişdir. Mövcud müşahidə materallarının təhlili göstərir ki, bütün fəaliyyətdə olan yeni sel ocaqları meşələrin məhv edilməsi və ya onların mühafizə rolunun azalması ilə əmələ gəlmüşdir (Şəkil 8).

Müəyyən edilmişdir ki, əgər çay axınları sıxlığı az olan meşə zonasından başlayırsa, hövzədə sel fəaliyyətinin əlamətləri yaxşı görünür. Əgər sutoplayıcı hövzənin yuxarı hissəsi dənli, müxtəlif otlu bitki növlərindən təşkil olunmuş və yaxşı inkişaf etmiş çəmən zonasında yerləşsə, onda belə hövzələrdə selin formallaşmasına təsir göstərən zəif eroziyaya uğramış torpaq-

ların vəziyyətini qənaətbəxş kimi qiymətləndirmək olar [9].

Lakin bütün bunları bilə-bilə hazırda insanlar meşələri qırmaqdə və mal-qaranı kortəbii şəkil-də otarmaqdə davam edir. Deməli, yeni sel ocaqlarının yaranması üçün zəmin yaranır, mövcud olanların isə inkişaf prosesi davam edir. Təəssüflər olsun ki, müşahidə aparılan çay hövzələri ərazisində təbii yem ehtiyatları hesablanmadan iribuyuzlu mal-qaranın sayı o qədər artırılıb ki, onları saxlamaq üçün yaylaqlar kifayət deyildir. Buna görə də, qadağan edilsə belə, meşə massivlərini, xüsusilə onun yuxarı sərhəddinə yaxın sahələri heyvanların otarılmasından qorumaq çətindir.

Bu mənada meşələrin yuxarı sərhədinin aşağı düşməsi haqqında bəzi mülahizələrə bir daha qayıtməq məqsədə uyğun olardı. Çünkü yeni sel ocaqları və eroziya proseslərinin formallaşmasında bu dəyişmələrin böyük rol vardır. Bu sahədə çalışan alımların əksəriyyəti meşələrin yuxarı sərhəddinin hündürlüğünün enməsini insanların təsərrüfat fəaliyyəti-

nin nəticəsi hesab edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Qafqazın cənub yamacında yaşayan hər bir ailəyə təbii qaz qılığının şəraitində hər il orta hesabla 8-10 m³ odun yanacaq lazımlı olur. Eyni zamanda respublikanın bu və digər regionlarında son zamanlarda çoxlu sayda mebel sexləri fəaliyyət göstərməkdədir. Buradan da aydın olur ki, meşələr hansı sürətlə qırılır [1].

1970-1980-ci illərdə və ölkənin müstəqillik illəri ərzində regionun yaşayış məntəqələrinin təbii qazla təmin olunması buranın ətraf mühitinə, meşələrə çox müsbət təsir göstərmişdir, lakin hal-hazırda Şəkinin Şin və Baş Şabalıd kimi dağ kəndlərində qaz təchizatının, ümumiyyətlə, olmaması meşələrə olan müdaxiləni yenə də artırr. Selin inkişafına təkcə meşələrin qırılması deyil, həmçinin qırılmış meşə materiallarının daşınması üçün salınan yollar, cığıralar da təsir göstərir. Qulluq tədbirləri, sanitər qırıntıları pərdəsi altında meşələrin qırılması da müşahidə edilir. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Böyük Qafqazın cənub yamaclarında bəzi meşə sahələrinin qoruq elan edilməsi yaxşı olardı.

Göründüyü kimi, sel ocaqlarının yaranmasında və ya qarşısının alınmasında antropogen təsir-insanın təsərrüfat fəaliyyətinin rolü böyükdür. İnsanın hər hansı bir düşünülməmiş hərəkəti sel ocağının yaranması və inkişafına, hər bir düşünülmüş fəaliyyəti isə sellərin qarşısını almağa şərait yarada bilər.

NƏTİCƏ

1. Yaylaqlarda torpaq eroziyasının geniş yayılmasına təbii amillərlə yanaşı, ərazilərin fasılısız mal-qara ilə otarılması əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

2. Kiş və Shin çayları hövzəsinin dağ-çəmən zonasında eroziya prosesləri ən çox Salavat, Danaveç, Damarçın, Eşşək arxaçı, Donuzça, Qızılbərə yaylaqlarında inkişaf etmişdir. Ən yaxşı vəziyyətdə (eroziya prosesləri müşahidə olunmayan) böyük və kiçik Törə dağlarının otçalma sahəlidir ki, burada torpaq qatı gur inkişaf etmiş ot bitkiləri ilə örtülmüşdür və eroziya nişanələri müşahidə olunmur.

TƏKLİFLƏR

1. İndiyə qədər Baş Qafqaz silsiləsinin cənub yamacının dağ-çəmən zonasında höyata keçirilmiş torpaq eroziya tədqiqatlarının təcrübəsi göstərir ki, torpaq eroziyasının qarşısının alınması və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş ən effektiv mübarizə tədbiri otarılmış məqsədilə torpaqların növbəlilik qaydası üzrə istifadəsi və ya yaylaqlarda qoruq rejiminin tətbiqidir.

2. Yaylaqlarda qoruq rejiminin tətbiq edilməsi ilə yanaşı, regionun dağətəyi və düzən ərazilərində mədəni otlaqların yaradılması olduqca vacib bir məsələdir.

3. Eroziyaya uğramış otlaq ərazilərində otarılmış işlərinə müvəqqəti məhdudiyyətlər qoyulmaqla, çoxillik ot toxumlarının (qırtıcı, xaşa, çobantoxumu, qırmızı yonca, ağ yonca və s.) səpilməsi yaylaq otlaqlarının zənginləşdirilməsi baxımından yaxşı nəticə verə bilər. ●

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA, ŞREM. Kiş çayı hövzəsində sel hadisələri və onlarla mübarizə tədbirləri. Bakı: Nurlan-2010, 159 səh

2. Babaxanov N.A. Təbii fəlakətləri ram etmək olarmı? Bakı, 2006, 213səh..

3. Elmlər Akademiyası akad. H.Ə. Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. ŞREM. Azərbaycan Respublikasının Regional Coğrafi Problemləri. Şəki-Zaqatala İqtisadi Rayonu. Bakı-2003, Nafta-Press nəşriyyatı. 190 səh

4. Əyyubov Ə.C. , Quluzadə B.Ə. , Nəbiyev H.L., Məmmədov C.H. . Kiş və Shin çayları hövzələrinin selləri. Bakı: Elm-1998, 215 səh.

5. Landşaftşunaslıq terminlərinin qısa izahlı lüğəti. Şəki, "Kaskad MMC", 2019. 213

6. Məmmədov Q.Ş. Torpaqşunaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları. Bakı. Elm, 2006. 448səh..

7. Mustafabəyli H. , E. Lətifov E., Rəhimov Y. , Ağabalyayev Q., Süleymanov U. "Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsinin təbii resurslarının landşaft-diaqnostik və iqtisadi xüsusiyyətləri" Şəki-2020. 372 s

8. Mustafabəyli H.L., Rəhimov Y.R. Shin və Kiş çayları hövzələrində təhlükəli sel hadisələrinin yaranma səbəbləri. Coğrafiya və təbii resurslar № 1. 2017. səh. 49-53.

9. Mustafabəyli. H.L. Şəki-Zaqatala bölgəsinin təbii coğrafi aləmi-problemlər-Şəki Regional Elmi Mərkəzi. Tarixə çevrilən 40 il. Bakı."Apostrof" 2012. səh. 68-120.

10. Şəki-Zaqatala bölgəsinin təbii dağidıcı hadisələri və regionun inkişafının ekocoğrafi problemləri elmi praktik konfransı. 9-10 iyun. Şəki-2005, 108 səh.

11. Rəhimov Y.R. "Azərbaycanın Şimal-qərb bölgəsində ekoloji problemlər və onların bir neçə həlli yolları". Azərbaycan Aqrar Elmi. №2, 2014. səh 171-173.

Arzu MƏLİKOVA
Azərbaycan Dillər Universitetinin
Pedaqogika kafedrasının müəllimi

Siniflərdə inklüziv təlim mühitinin yaradılması yolları

Xülasə. Məqalə inklüziv təlim mühitinin təşkili və onun prinsipləri haqqında bəzi faydalı təkliflərə həsr edilmişdir. Təqdim olunan təkliflər bütün uşaqların iştirak edib öyrənə bilməsi üçün məktəblərimizin, sinif otaqlarımızın, programlarımızın və dərslərimizin necə təşkil edilməsindən ibarətdir. İnküzivliyin siniflərdə bütün uşaqları fəal şəkildə cəlb edilməsi bəzi çətinliklərlə üzləşir. İnküziv təlimdə yeni mühitin yaradılması bəzi hallarda qeyri-müəyyənlik yaradır və öyrənənlərlə əlaqə düzgün qurulmur. Nəticədə inkluziv təlimin prinsipləri müəyyən dərəcədə pozulmuş olur və hər bir uşaqın fərdi ehtiyaclarından və ya öyrənmə qarşısındaki maneələrindən asılı olmayaraq, uşaqların öyrənməyə bərabər çıxışına az nail olmuş oluruq. Bu məqsədlə bu kimi problemlərin həlli üçün eyni imkanların təmin edilməsi yollarını öyrənmək vacib hesab edilir [1;2].

Bunun üçün inkluziv təlim mühitini yaradılması yollarını bilmək və müxtəlif tədris üsullarını tətbiq etmək, bütün öyrənənlər arasında, dostluq, münasibətlər və qarşılıqlı hörməti düzgün inkişaf etdirmək yollarını bilmək çox əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: İnküziv mühit, fərqli ehtiyaclar, dəstək, dözümlülük

İnküziv təhsil məktəblərimizi bütün uşaqların iştirak edə biləcəyi bir yerə çevirmək üçün necə yaradıcı olmaq barədə düşünmə üsuludur. Məktəblərə daxil olmaq təkcə xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqlara əlavə dəstək göstərməkdən ibarət deyil. Əsas olaraq, dəyər kimi inklüziv təhsil bütün uşaqlarımızın həyat boyu təqdir edilməli və istədiyimiz gözləntimizi əks etdirməlidir. İnküzivlik eyni zamanda müxtəlifliyi qiymətləndirir və digərləri ilə mənalı əlaqələr

qurmaq üçün real imkan yaradır. Bu baxımdan, məktəb tədris sistemi öz mədəniyyəti, öz inanclarına, missiyalarına və fəaliyyətlərinə baxmağa hazır olmalıdır. Bu baxımdan təlimdə inklüzivlik mühitinin yaradılması vacib prioritətlərdən biridir [2;3;4].

Verilmiş şəkil (şəkil 1.) inklüziv sinif və öyrənmə icmasının xüsusiyyətlərini vurgulayıır. Təlimdə inkluziv uşaq mərkəzli yanaşmanın planlaşdırılması və inkişafi bir sıra əlavə dəstək ehtiyaclarını dəstəkləyə bilər. İnküziv öyrənmə mühiti bütün öyrənənlərə kurrikulumma daxil olmaq və çevik, əlcətan və inklüziv kurikulum vasitəsilə təqdim olunan təcrübələr sırasında iştirak etmək üçün dəstək olacaq. Faktorların birləşməsi inklüziv məktəb icmasının və öyrənmə mühitinin inkişafını dəstəkləyir [3;4].

İnklüziv təlim mühitinin yaradılması:

İnklüziv sinif otağının məqsədi tədris mühitinə öyrənənlər üçün nəyin işlədiyini tapmaq olsa da, müəllimi hazırlamaq və inklüziv mühitin mövcud olmasını təmin etmək üçün edilə bilən bir neçə ümumi şərait var. İnklüziv təlim sinifləri öyrənənlərin fərdi öyrənmə ehtiyaclarına dəstək verir. Müəllimlər bütün uşaqların öyrənməyə qadir olduğunu başa düşdükdə və bütün öyrənənlər üçün keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsinin vacibliyini başa düşdükdə, hər bir uşağa akademik uğur qazanmağa kömək edən şəraiti həyata keçirə bilirlər. Aşağıdakı qaydaları nəzərə alaraq bu işin təminatına əmin ola bilərik [1;2;3].

a. Münasibətlər qurmaq - İnklüziv sinifin uğurlu olmasını təmin etməyin ən vacib yollarından biri şagirdlərlə tanış olmaq və hər bir uşaqla müsbət münasibətlər qurmaqdır. Bu, uşaqların ən yaxşı şəkildə necə öyrəndiklərini öyrənmək üçün qeyri-rəsmi sorğular, sinifdəki qarşılıqlı əlaqənin müşahidələri və ya onların ehtiyaclarını öyrənmək üçün təkbətək səhbətlər şəklində ola bilər.

b. Hər səviyyə üçün maraqlı fəaliyyətlər tətbiq etmək. Bir pedaqoq olaraq biz hər bir uşağın öyrənə biləcəyi faktını qəbul etməli və hamı üçün yüksək gözləntilər vermək daha faydalı olur. Bu o demək deyil ki, bütün uşaqlar

eyni səviyyədə işləyə biləcəklər. Bu, daha çox uşağın ehtiyaclarını ödəmək və onların akademik səyahətlərində daha da irəli getməsinə kömək etməkdir.

c. Birgə öyrənmə imkanları təmin etmək. Müxtəlif öyrənənlərin birgə işləməsi üçün ən yaxşı yollarından biri kiçik qrup, interaktiv mərkəzli fəaliyyətlər təşkil etməkdir. Bunlar qabiliyyətə görə qruplaşdırıla bilər və oxşar qabiliyyətlərə malik olan öyrənənlər öz sürütlərində böyümə şansına malik olsunlar və ya qarışiq qabiliyyət qruplaşdırıla bilər ki, öyrənənlər bir-birindən öyrənə bilsinlər. Bacarıq və fəaliyyət hər bir vəziyyət üçün hansının ən yaxşı olduğunu müəyyən etməyə kömək edəcək. Məqsəd öyrənənlərə əməkdaşlıq etmək və fikirlərini bölüşmək üçün vaxt verməkdir.

d. Dəstəyə icazə vermək. İnklüziv sinif otaqlarını ümumi siniflərdən fərqləndirən şey, kiçik uşaqların ilə işləmək üçün otağa gələn köməkçi heyətə icazə verilməsidir. Şagirdlərin daha aşağı müəllim-şagird nisbətində da-ha çox öyrəndikləri bir həqiqətdir. Müəllimlər komanda şəklində kiçik qruplarla işləməyə icazə verir, bu zaman qruplar azalır və hər kəs faydalananır.

e. Səhvlərə icazə vermək - Sinifdəki bütün şagirdlər səhvlərin öyrənmə üçün oldu-

Şəkil 1. İnkluziv təlimə dəstək göstəriciləri

ğunu və uşaq səhvdən dərs almağa çalışdıqca, onlara yol veriləcəyini anlamalı və qəbul etməlidir [2;3].

İnklüziv sinif otaqlarının hazırlanması:

İnklüziv sinif iqlimi bütün öyrənənlərin intellektual və akademik cəhətdən dəstəkləndiyini hiss etdiyi və şəxsiyyətindən, öyrənmə üstünlüklerindən və ya təhsilindən asılı olmayaraq sinifdə aidiyət hissini genişləndirdiyi mühitə aiddir. İnklüziv sinif hazırlamaq üçün daha çox vaxt və enerji tələb olunur, çünkü həmin sinifdə bu ehtiyaclarla xidmət etmək üçün ehtiyaclar və fərqləndirmə spektri indi daxil olan əhali qədər geniş və genişdir. Hər bir uşağın öyrənmə qabiliyyəti və ən yüksək potensialına çatmaq hüququ olduğu üçün inklüziv öyrənmə mühiti həyatı əhəmiyyət kəsb edir. İnklüziv öyrənmə mühiti müəllimə və formal təlimata daha az diqqət yetirir və daha çox baş verən öyrənməyə diqqət yetirir. Müəllimlər hər bir uşağın öyrənmə imkanlarını və məşğulluğunu maksimum dərəcədə artırmaq üçün məkanları, mebelləri və materialları təşkil etməklə ətraf mühiti dizayn etməlidirlər.

İnklüziv mühitin yaradılması təkcə öyrənmə fərqləri olan şagirdlərə kömək etməyəcək, həm də öyrənmə fərqi olmayan tələbələri daha çox məlumatlı, döyümlü və bir-birlərini başa düşməklə dəstəkləyəcək. Tədqiqatlar uşaqların hamısının eyni şəkildə öyrənmədiyini göstərmişdir. Bəziləri şəkillər, qrafiklər və şəkillərdən istifadə etməklə öyrənir, bəziləri isə ən yaxşı şəkildə eşitmə vasitələri ilə öyrənirlər. Bəzi öyrənənlər yeni bacarıqların daha yaxşı işlənməsi üçün materialları manipulyasiya etməyə və qavramağa imkan verən praktik fəaliyyətlərə ehtiyac duyurlar. Bu zaman öyrənənlərlərin duyğu ehtiyacları haqqında daha çox öyrənmək lazımdır. Buna uyğun olaraq, bəzi sinif mühitinin düzgün şəkildə olması vacib hesab edilir [1;3;4].

- Sinif plakatlarının, şəkillərin, kitabların, musiqilərin, oyuncaqların, kuklaların və digər materialların irq, etnik mənsubiyyət, cins, yaş, ailə vəziyyətləri, əllilik və s. baxımından müxtəlif olmasına əmin olmaq lazımdır.

- Məktəb kitabxanasının, dəhlizlərin və digər ictimai yerlərin də müxtəlif və əhatəli olmasına əmin olmaq lazımdır. Məlumdur ki, müxtəlif mənşəli və situasiyadan olan insanları göstərən yeni materiallar almaqla, ya da mövcud materiallara insanları əlavə etmək olar [2;3].

- Müxtəlif bacarıqları əks etdirən şəkillər və hətta video materiallar öyrənənlərin maraqlarını daha tez ifadə edir. Vdeo materiallar daha çox şəhərə rəhberlik etmək, sakit bir tərzi əks etdirməlidir. Monitorda sakit rənglərin verilməsi, heyvanlar, animasiyaların xoşrəftar münasibətləri və yaşıl dünya əks olunmalıdır.

Təlim prosesinin təşkili:

İnklüzivlərin təşkili üçün müəllim bir sıra təlimatlarla təmin edilməli və ya təcrübədən keçirilməlidir. İlk önce inkluziv təlimin məqsəd və vəzifələrini, uyğun üsul və vasitələrin seçilməsi və müsbət psixoloji dəstəyin öyrənilməsidir. Bu təlimatların bir neçəsini təqdim edirik:

- Təlimdə öyrənənlər qərəzli və ya qrup fərqləri ilə bağlı sual verdikdə, sualı kənara atmaq və ya mövzunu dəyişmək əvəzinə birbaşa cavab verməyə əmin olun. Əks halda, uşaqlar bu məsələlər haqqında soruşturmamalı olduqlarını və qaćınmaq üçün utanc verici bir şeyin olduğunu düşüne bilərlər. Bunun əvəzinə, uşaqların təbii maraqlarını gücləndirmək və sosial fərqləri görməklə qərəzli olmaq arasındaki fərqi izah edir.

- İrq, din, əllilik və ya digər atributlardakı fərqləri minimuma endirmək və ya görmədiyi-nizi iddia etməmək. Aşkar fərqləri qəbul etmək problem deyil - onlara mənfi dəyər mühakimələri verməkdir. Məsələn, rəng korluğu təhsil imkanlarına gəldikdə həyatı əhəmiyyət kəsb

edir, bunun üçün bütün rənglərin işlənməsi üsullarını öyrətmək lazımdır.

- Uşaqlar sosial fərqləri qeyd edərlərsə, onların müşahidələrini tənqid etməyin və ya ruh-dan salmaq təlimdə düşkünlük yaradır. Əksinə, onlarla müşahidələri barədə danışın və onların suallarını cavablandırmaq lazımdır.

- Valideynləri cəlb edib məlumatlandırmaq. Onlara uşaqlarının hansı növ suallar verdiyini və hansı cavabları verdiyinizi deyin. Bu, uşaqların məktəbdən və evdən qarışq mesajlar alma şansını azaldacaq.

İnkluziv uşaqların təcrübə inteqrasiyası:

İnkluzivliyi modelləsdirmək üçün öyrənənləriniz arasında mövcud olan müxtəliflikdən istifadə etmek vacibdir. Məsələn, əgər öyrənən əsil şagird üçün çətin olan bir fəaliyyətlə məşğul olmaq üzrədirlərsə, onları hər kəsin iştirak edə bilməsi üçün fəaliyyəti uyğunlaşdırmağa kömək etməyə dəvət etmək lazımdır.

Məlumdur ki, müxtəlifiyi bayramlar, xüsusi tədbirlər və tarix ayları ilə məhdudlaşdırılan multikulturalizmdə fərqli yanaşmadır. Bunun əvəzinə müxtəlif mədəniyyətləri və mənşəyi sinfin gündəlik həyatına inteqrasiyası faydalı olar və öyrənənləri öz etnik ənənələri və təcrübələri ilə müzakirələri zənginləşdirməyə dəvət edin. Oyun zamanı ayrı-seçkiliyi müşahidə edərkən, inteqrasiyani təşviq etmək və stereotipləri azaltmaq üçün fəaliyyətləri və ya oyun sahəsini yenidən təşkil etmək faydalı nəticələr verir. Məsələn, qızlar evdə oynamayaq və geyinməyə meyllidirlərsə, evdə təmir üçün ağac emalı alətlərini evin yaxınlığında yerləşdirin və həkim çantası, polis nişanı, alət kəməri və ya papaq kimi geyindirmə rekvizitlərini daxil edirlər. Düzgün şəraitdə bu cür yanaşma inkluzivlik normasını yarada və bir-birinin iştirakını dəyərləndirdiklərinə görə şagirdləri mükafatlandırma bilər.

Beləliklə inkluziv təlim mühitinin yaradılması müasir təhsil sistemində ən vacib sahə kimi bir sıra sosial və fərqli yanaşmalarda ehti-

yacları nəzərə almalıdır. İnkluziv sinif iqlimi bütün öyrənənlərin intellektual və akademik cəhətdən dəstəkləndiyini hiss etdiyi və şəxsiyyətindən, öyrənmə üstünlüklerindən və ya təhsilində asılı olmayaraq sinifdə aidiyyət hissini genişləndirdiyi mühitə aiddir. Təlimatçılar və öyrənənlər düşüncəlilik, hörmət və akademik mükəmməllik üçün birlikdə işlədikdə belə mühitlər davamlı olur və bütün tələbələrin akademik uğurlarını təşviq etmək üçün açardır.

Problemin aktuallığı. Məqalə müasir dövr-də çox aktual olan məsələlərdən birinə inkluziv təhsilin təşkili və onun prinsiplərinə həsr edilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqat zamanı inkluziv təlim mühitinin yaradılması müasir təhsil sisteminin ən vacib məsələlərdən biri kimi götürülərək, sosial və fərgli yanaşmalar müzakirə edilmişdir. Bu barədə müxtəlif təkliflər verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə tələbələr və tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətli olacaqdır. ●

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Təhsil Nazirliyi, YUNİSEF & RİİB. (2019). İnkluziv təhsil üzrə müəllim inkişafi proqramları: İxtisasartırma üzrə tədris vəsaiti. Retrieved from http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/7406_nkluz_iv-sinifda-talimin-taskili-oxu-materiali.pdf <http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/7406_nkluz%20iv-sinifda-talimin-taskili-oxu-materiali.pdf>
2. M. Ainscow, T. Booth, A. Dyson. Inclusion and the standards agenda: negotiating policy pressures in England, Int. J. Incl. Educ., vol. (10), no 4-5, p. 295-308, 2006.
3. P. Bataille et J. Midelet. Inclusive school; a challenge for schools, Practical benchmarks for the education of disabled students, Clamecy, Laballery. 2018.
4. S. Thomazet. From integration to inclusive school: a new stage in the construction of a school for all", in HAL, archives --ouvert.fr, 2012.

Hulya SEİDZADEH

*Deputy Director for Educational Affairs,
History Teacher of the secondary school N8 named after
Akbar Agayev Nakhchivan*

The Integration of STEAM Applications in History Classes: Unleashing the Power of Interdisciplinary Learning

Introduction:

In recent years, educators have recognized the importance of incorporating Science, Technology, Engineering, Arts, and Mathematics (STEAM) education into various academic disciplines. This essay delves into the application of STEAM in history classes, elucidating how it can revolutionize the learning experience. By merging the analytical skills employed in history with the innovative and creative principles of STEAM, students can develop a deeper understanding of historical events, enhance critical thinking, and engage in immersive learning experiences that bridge the gap between the past and the present.

1. Understanding STEAM Education:

1.1 Definition and Components of STEAM Education:

STEAM education emphasizes the integration of science, technology, engineering, arts, and mathematics, allowing students to explore real-world problems in an interdisciplinary manner.

1.2 The Evolution of STEAM Education:

Explain the historical development of STEAM education and its principles, tracing its roots back to influential educational theories like project-based learning and constructivism.

2. Benefits of Integrating STEAM in History Classes:

2.1 Enhanced Critical Thinking and Analytical Skills:

Discuss how the inclusion of STEAM applications in history classes stimulates critical thinking by fostering analysis, synthesis, and evaluation of historical evidence, while promoting problem-solving skills.

2.2 Engaging and Immersive Learning Experiences:

Examine how STEAM applications, such as virtual reality, augmented reality, and simulations, can transport students into historical settings, enabling them to actively engage with the past.

2.3 Encouraging Creativity and Innovative Thinking:

Explore how integrating the arts and design elements into history classes allows students to think creatively, generate novel ideas, and approach historical events from unique perspectives.

2.4 Making Connections to Contemporary Issues:

Explain how STEAM in history classes enables students to understand the relevance of the past in shaping the present and future. This interdisciplinary approach helps students make connections between historical events, scientific advancements, technological innovations, and social changes.

3. Implementing STEAM Integration in History Education:

3.1 Curriculum Design and Development:

Discuss strategies for incorporating STEAM concepts into history curricula, emphasizing the

importance of aligning STEAM applications with learning objectives and addressing historical content.

3.2 Teacher Training and Professional Development:

Highlight the significance of providing educators with comprehensive training on how to effectively integrate STEAM applications in history classes, fostering their confidence and competence in using technological tools.

3.3 Access to Technology and Resources:

Address the issue of equity in STEAM integration, advocating for equal access to technological resources and ensuring all students have the opportunity to engage with STEAM applications in history education.

3.4 Collaboration and Interdisciplinary Approaches:

Emphasize the value of collaboration between history teachers and STEAM instructors, fostering an integrative and interdisciplinary environment that encourages creative problem-solving and real-world connections.

4. Case Studies: Successful Implementations of STEAM in History Education:

Highlight real-world examples of schools or districts that have successfully incorporat-

ed STEAM into history classes. Discuss the positive outcomes, student engagement, and academic achievement resulting from the integration of STEAM applications in history education.

5. Challenges and Limitations:

Acknowledge potential challenges and limitations that may arise during the implementation of STEAM in history classes. Address issues such as infrastructure limitations, concerns about diverting focus from historical content, and overcoming resistance to change.

6. Conclusion:

Summarize the key points discussed in the essay, emphasizing the transformative potential of integrating STEAM applications in history education. By merging the analytical nature of historical study with the innovative and creative principles of STEAM, educators can create dynamic learning environments that not only foster critical thinking and creative problem-solving skills but also encourage students to see history as a living, evolving subject relevant to their lives. Through the integration of STEAM, history classes have the power to prepare students for a future where interdisciplinary skills are essential for success. ●

Roya SAFAROVA

Leading Specialist / Interpreter of the Department of Foreign Relations and Cooperation with International Scientific Organizations of the Presidium of Azerbaijan National Academy of Sciences

Migration and diplomacy

What is Migration, how it effects to the diplomacy. The Intersection of Migration and diplomacy.

Migration has become one of the most urgent issues of our time. Peoples sometimes have to leave their country, their homeland and immigrate to other countries for some political, geographical, historical and for some other reasons. They don't know what are expecting them in a new country, they move with lots of dreams building completely a new life, starting a new chapter, making their life better than it was before. It may cause serious problems for them. International migration - occurs when people cross national borders and stay in a host country for a short period of time. It occurs for many reasons. Many people leave their country to seek greater economic opportunities in another country. Others migrate with family members due to the political situation in their home country or for other reasons. Education is one of the reasons for international migration, in which case the student continues his education abroad. It is possible to categorize international migration according to several different potential systems, one of which divides them into 9 different groups; temporary labor migrants, irregular, legal or undocumented migrants, highly skilled and business migrants, refugees, asylum seekers, internally displaced persons, family members, returning migrants and long-term low-skilled migrants. These migrants are also divided into two large groups, permanent and temporary. Permanent migrants want to acquire the right of permanent residence in the country of their new migration and, if possible, intend to

acquire the citizenship of the country. Temporary migrants intend to stay only temporarily, most likely until the end of a contracted job, a special education program, or a specific work season. Both types of migrants have special effects on the economy of the countries they are in and the communities they belong to

In today's world, international migration is one of the key public policy areas with repercussions for international relations and diplomacy. In fact, the movement of people has proven to continue to be a significant topic of discussion, as it has direct implications on borders that nation-states try to maintain, on the existing political and social institutions, as well as on the receiving and home societies. Hardly any country or society seems totally immune from such tensions, since almost all countries in the world face the challenges of managing migration, border controls and integration of immigrants.

Migration has emerged as one of the defining issues of our time, with millions of people seeking refuge, economic opportunities, or better living conditions in foreign countries. As this phenomenon continues to grow, it has become crucial for countries to develop diplomatic strategies to address the challenges and opportunities presented by migration. This article explores the intersection of migration and diplomacy, examining how nations can navigate this complex terrain to ensure a more coordinated, humane, and effective response.

1. Understanding the Link between Migration and Diplomacy:

Migration poses a unique set of challenges that require diplomatic solutions. From managing border controls and legal frameworks to addressing social integration and labor market concerns, diplomacy plays a pivotal role in shaping migration policies. This section explores the various dimensions of migration that require diplomatic engagement.

2. Diplomatic Strategies for Managing Migration Flows:

Countries employ different strategies to manage migration flows effectively. Diplomatic efforts may include bilateral agreements, regional cooperation, and multilateral dialogue. This section delves into case studies and examples of successful diplomatic approaches in managing migratory movements.

3. Humanitarian Diplomacy in Migration Crises:

Migration crises often require humanitarian responses, and diplomacy forms an essential part of these efforts. This section discusses how diplomacy can facilitate cooperation among countries to provide humanitarian aid, protect vulnerable populations, and find long-term solutions to address the root causes of forced migration.

4. Diplomacy for Harnessing the Benefits of Migration:

While migration presents challenges, it also offers significant opportunities for host countries and migrants themselves. This section explores how diplomacy can be utilized to harness these benefits, including through labor mobility agreements, skills recognition programs, and promoting cultural exchange.

5. Diplomacy and Migration Governance:

Effective migration governance requires diplomacy at all levels, from local to global. This section examines the role of diplomatic engagement in shaping international frameworks, such as the Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration, and the impor-

tance of collaboration between governments, civil society, and international organizations.

Conclusion:

Migration is a global issue that demands diplomatic solutions. By recognizing the inherent link between migration and diplomacy, countries can develop comprehensive strategies to address the challenges and opportunities presented by migration. Through coordinated efforts, nations can foster humane and effective migration policies that respect the rights of migrants while maximizing the benefits for all stakeholders involved.

In today's world, international migration is one of the key public policy areas with repercussions for international relations and diplomacy. In fact, the movement of people has proven to continue to be a significant topic of discussion, as it has direct implications on borders that nation-states try to maintain, on the existing political and social institutions, as well as on the receiving and home societies. Hardly any country or society seems totally immune from such tensions, since almost all countries in the world face the challenges of managing migration, border controls and integration of immigrants. In order to prevent illegal migration all the countries should formalize the general mechanism taking into consideration the immigrants' needs and we have to be very sensitive in that issues, cause the children very often suffers from the illegal migration, and not to forget that everyone in the world can suddenly become an immigrant. However, migration, especially when it is massive, involves challenges that, if properly managed, can turn these migratory movements into a source of growth for locals and newcomers. The challenge of managing migration has grown dramatically over the past few decades as more and more people are driven to move out of their homes by diverse economic, political, social and environmental factors. However, migration that is not safe, orderly and regular results in problems that the world is currently seeing unfold, like the thousands of migrants that have died or gone missing along dangerous migration routes; or the proliferation of migrant smuggling and human trafficking. ●

Layla CHALLIOGLU
University of Ankara, Turkey

Role of Azerbaijan in enhancing of Energy Security in EU: Developments and Perspectives

Introduction

The lack of sufficient energy resources in the EU region has made this region dependent on imports, in particular the crisis in 2006 and 2009 was an alarming signal for the EU. The main aim of the EU to diversify energy supply and to make favorably more competitive prices in the energy market. In this vein, Azerbaijan is a strategic and reliable partner for the EU because of its geographical position and energy resources. Energy resources in the Caspian Sea are important to the EU and Azerbaijan is the ideal destination for the transportation of these resources. Thus, the EU has taken an important step on behalf of energy security by implementing energy projects such as SGC in the frame of cooperation with Azerbaijan. Azerbaijan is an important energy partner for the EU, currently supplying around 5% of the EU's gas demand bringing Caspian gas resources to the energy market of EU. It should be noted that in 2016 Azerbaijan launched a new regional programme, EU4Energy, which supports Eastern Partnership countries, including Azerbaijan, in achieving their energy policy objectives and improving their energy efficiency.

Natural gas is the second largest source of primary energy in the EU accounting for 32.7%

of the total energy consumption in 2021. To meet this demand, the EU imported 341 Bcm accounting for 83% of total natural gas consumption of 412 Bcm. Natural gas production in the EU, on the other hand, has been declining rapidly, by 4.1% p.a. during 2000-2017, due to a combination of maturing of existing fields in the North Sea and seismic challenges in the largest producing field on the continent in Groningen. This decline is likely to accelerate going forward with annual production in 2040 less than half of that today [24]. As a result of the decline in natural gas production accompanied by the ongoing sanction against Russia, which envisages restrictions and ban on the energy import from Russia, there would be a deterioration in self-sufficiency in the region with the import ratio of natural gas rising from 75% to 88% between 2017 and 2040. Thus, the increasing import dependency for natural gas increases the importance of natural gas in energy security considerations for the region (Hasanov et al., 2020). The EU uses its diplomacy in the form of specific and continuous support from the European Commission and adopting new regulations to promote gas infrastructure projects for the security of gas supply to which the infrastructure project of Southern Gas Corridor is related.

AZERBAIJAN AND THE EU ENERGY RELATIONS

Following the dissolution of Soviet Union, Azerbaijan gained its independence in 1991 and was recognized with its sovereign, democratic, political and economic development strategy by the world community. On September 20, 1994, one of the most political, economic, and strategic necessary contracts - "An agreement on the joint development and production sharing of the Azeri, Chirag and Gunashli fields in Azerbaijani sector of the Caspian Sea" was signed under the leadership of the National Lider Heydar Aliyev (?ahverdiyev 2013). For the first time since its independence, Azerbaijan was able to implement an international treaty aiming to revive its economy. The contract had historical, political and international importance for all the joined parties. The agreement was financially beneficial for Azerbaijan. This should have given Azerbaijan access to global oil markets and generate immense revenues for the state treasury. This agreement put Azerbaijan back on the oil map of the world and gave impetus to the revival of political stability and economic independence of the country (Nasirov 2010). Therefore, this agreement has been dubbed the "Contract of the Century" and became one of the vital projects in Azerbaijan's energy history. At the initial stage, the "Contract of the Century" was signed by 11 international oil companies (Amoco, BP, McDermott, UNOCAL, SOCAR, Lukoil, Statoil, Turkish Petroleum, Pennzoil, Ramco, Delta) representing seven countries (Azerbaijan, the USA, the UK, Russia, Turkey, Norway and Saudi Arabia) (Ciarreta and Nasirov 2010). Since 1999, Azerbaijan plays a key role in European foreign policy towards South Caucasus. Azerbaijan was in the constant interest of the EU due to its rich energy resources and geostrategic location. Because the EU was in sought of alternative energy sources to reduce its oil and gas dependence from Russia. In this regard, Azerbaijan was an ideal and reliable partner for the EU to bring Caspian Basin energy resources to the EU. Azerbaijan achieved its eco-

nomic development through the "Contract of the Century". On the other hand, the European market had strategic importance to Azerbaijan (Bayramov and et.al, 2017). Firstly, the integration of Azerbaijan into the West promotes the further consolidation of democratic values. Secondly, strengthening Azerbaijan-EU relations boosts the economy and diplomacy of Azerbaijan. Thirdly, from its independence, the absence of internal conflicts in Azerbaijan, continuous promotion of peace, active involvement in international missions resulted in the stable political system (CESD, 2022). Last but not least, from the beginning of the century, Azerbaijan's economy has risen, and today, Azerbaijan has a solid, durable and stable economy (Bayramov and Hasanov, 2021). Azerbaijan connects West and East due to its geographical location and incorporates important potential energy lines (Bayramov and Abbas, 2017). Therefore, strategic cooperation with Azerbaijan in the most pivotal energy projects in Europe is always a top priority.

The Republic of Azerbaijan is now recognized as a reliable partner in the world with its independent foreign policy. The multilateral cooperation with the EU has defined Azerbaijan as one of the salient dimensions of its foreign policy doctrine. As a result, on April 22, 1996, the Partnership and Cooperation Agreement was signed in Luxembourg between the European Union and the Republic of Azerbaijan on cooperation in trade, investment, economy, legislation, culture, immigration and illegal trade. In the context of positive trends in the development of relations over the past period, the Eastern Partnership initiative since 2009 envisages raising the EU Azerbaijan ties to a higher level and expanding existing partnerships in bilateral and multilateral formats (Expert Group, 2020). Azerbaijan has strategic importance for the EU in promoting the potential of the South Caucasus, the Caspian and Central Asian regions, the development of various regional energy, transport, and trade infrastructure projects.

Southern Gas Corridor

With the failure of Nabucco project due to artificial obstacles imposed by Russia and unfeasible full gas supply to the European Union, in 2011 Azerbaijan and the EU signed a joint declaration on the Southern Gas Corridor. SGC was more an optimal and promising version of Nabucco. At the initial stage, TAP and TANAP, which is an integral part of SGC, will deliver Azerbaijani gas to the South of Europe - Italy and Greece from the Shah Deniz field as illustrated in Figure 2.

The length of the SGC is 3,500 kilometres and costs about the US \$ 40 billion and consists of three main pipelines: South Caucasus Pipeline (SCP), Trans Anatolian Pipeline (TANAP), Trans Adriatic Pipeline (TAP). Unlike Nabucco, the Southern Gas Corridor is a more promising and strategic start to bring gas resources from Caspian Sea, Middle East, and Central Asia. The primary purpose of this project was to diversify energy routes by using completely new and alternative directions. Initially, it is planned to bring 10 billion cubic meters Azerbaijani gas through SCP and TANAP to Turkey in 2018 and through the TAP to Italy and Greece in 2020. With this project, EU and Azerbaijan proved their pragmatic partnership to deliver Azerbaijani gas to EU market without Russian intervention. Azerbaijan is interested in delivering energy to the West by supporting transit projects. Therefore, the EU

does not face any difficulties in the region because of Azerbaijan's positive willing, which promises a secure flow of energy. Moreover, within the framework of the European Neighbourhood Policy and the Eastern Partnership, the EU is committed to protecting its concerns as well as Azerbaijan's national interests.

Currently, Azerbaijan meets 5% of Europe's energy needs through the Southern Gas Corridor by bringing Caspian gas to the EU energy market (Hasanov et al. 2020). The Southern Gas Corridor is a strategic tool in terms of diversification of energy routes and security of energy supply. The Southern Gas Corridor consists of three main pillars which bring Azerbaijani gas from the Shah Deniz field to the European market:

§ South Caucasus pipeline - brings gas from Azerbaijan via Georgia to Turkey

§ The Trans-Anatolian Pipeline (TANAP) - starts from Georgia, crosses Turkey and connects with Europe

§ The Trans-Adriatic Pipeline (TAP) - starts from the Turkish border and connects with Italy via Greece and Albania.

For regularity framework, State Commission was established by the Presidential order of the Republic of Azerbaijan on October 29, 2013 on "measures related to the transportation of Azerbaijani natural gas to the world market along the Southern Gas Corridor. The initiative to establish Advisory Council was put forward by the President Ilham Aliyev.

It should be noted that Italy will not be the final country to receive the gas of Azerbaijan, and it is further planned to be exported gas resources from the Shah Deniz field to Austria, Switzerland, Germany and other countries. From this point of view, TANAP and TAP projects as well as Greece-Bulgaria, Bulgaria-Romania and Romania-Hungary gas networks supported by the European Union, are significant in terms of establishing the infrastructure of transportation of energy, carrying energy resources, and the integration of the European energy transport system (Azimov, 2021).

Figure 1. Southern Gas Corridor

Current Trends

Following the Russia-Ukraine war which resulted in the application of subsequent sanctions against the Europe's largest gas supplier, the EU is in seek of alternative energy sources and resources to diversify its energy supply and reduce its dependence on Russian energy. In addition, Russia's decision to restrict natural gas exports to Poland and Bulgaria, energy security has become a priority issue in the European Union. Notwithstanding, the continent is still trying to solve its energy security issues, it will not be possible to immediately change the rules of the game at least in the short and medium-term and Gazprom still will continue to maintain its dominance for some time in EU market. On the other hand, Azerbaijan increases its natural gas production. That is to say, in the first quarter of this year, Azerbaijan produced 11.8 billion cubic meters of natural gas. 3.5 billion cubic meters of gas were produced from ACG, 6.4 billion cubic meters from Shah Deniz, and 1.9 billion cubic meters from SOCAR. During that period, gas exports amounted to 5.9 billion cubic meters. These figures indicate that Azerbaijan's natural gas production increased by 12.0 percent and exports by 15.3 percent in the first quarter of this year. Gas exports to Europe increased 2.4 times. In Comparative terms, it can be mentioned that 10.4 billion cubic meters of gas were produced in the country in the first quarter of last year.

Owing to rich renewable energy potential and favorable investment opportunities, Saudi Arabia Company Aqua Power(ACWA POWER, 2020) and UAE's company Masdar(June, 2020) initiated investment projects in Azerbaijan which will save huge amount of gas stocks generating additional capacity to boost nation's exports and prevent losses. Official figures demonstrate that the role of Azerbaijan in shaping Europe's and region's energy security is growing. In 2021, Azerbaijan has transported more than 11 billion cubic meters of natural gas to Europe. The growing role of Azerbaijan in the energy security of the European Union further strengthens the country's regional geopolitical position, political relevance and economic importance.

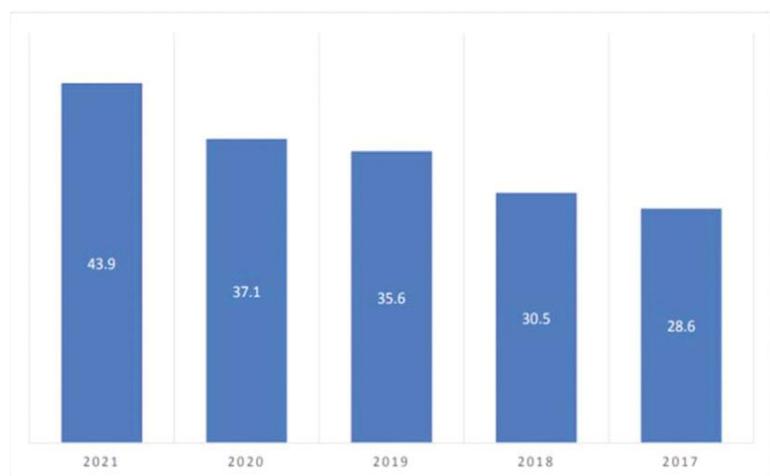

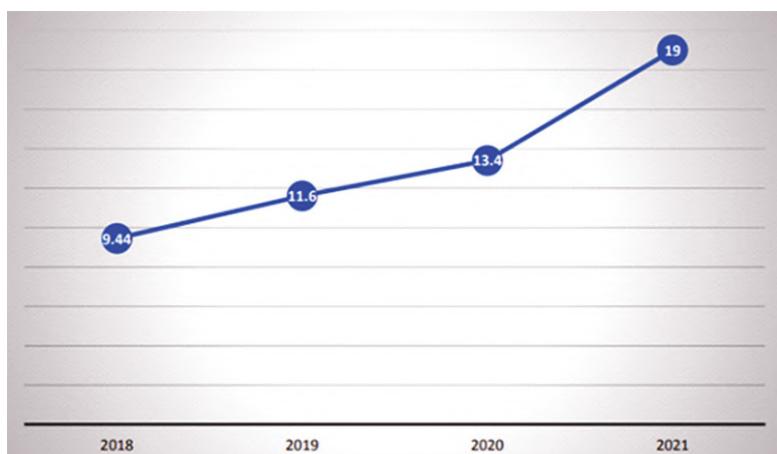
Figure 2: Yearly gas production in Azerbaijan in billion cubic meters

Source: Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan, 2022.

As regards the oil market, in the first quarter of 2022 Azerbaijan produced more than 8.3 million tons of oil, and in the same period 6.7 million tons of oil were exported. During this period, Azeri-Chirag-Guneshli and Shah Deniz accounted for 5.9 million and 959,000 tons of oil production in the country respectively, while SOCAR's oil production (including condensate) amounted to 1.9 million tons.

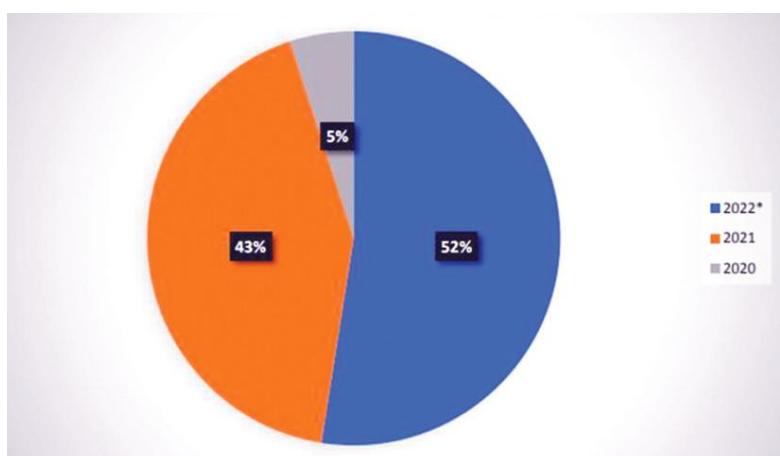
As illustrated in figure 2, the gas production in Azerbaijan experienced continuous growth on a yearly basis despite global upheaval and pandemic. Compared to 2017, gas production in 2021 increased 1.5 times. Furthermore, this continuous growth indicates more export opportunities of gas reserves which will be translated into increasing revenues in the future. The development of new gas field in the Caspian Sea region of Azerbaijan upon the request of more gas consumer will generate additional opportunities for export.

As further implied by the figure 3, the increasing gas production was accompanied by rising level of Azerbaijani gas exports that shows a significant impact of Azerbaijan in determining the region's and Europe's energy security trends. According to figure 4, positive trends in the upcoming period are also expected in terms of Azerbaijan's gas exports. In 2022, gas exports to Europe will exceed 10 billion cubic meters. In

**Figure 3: Gas exports of Azerbaijan
in billion cubic meters.**

Source: Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan, 2022.

**Figure 4: Forecasted Gas Exports
of Azerbaijan to Europe.**

Source: Center for Economic and Social Development (CESD), 2022.

total, the Southern Gas Corridor aims to send 20 billion cubic meters of gas a year to Europe.

In an interview with Spanish newspaper, President Ilham Aliyev further revealed that natural gas exports from Azerbaijan to European market will increase in the next years stating that in the year 2023 and 2024, the amount of natural gas expected to be exported to Europe will make up 9 and 11 billion cubic meters respectively. Currently, Azerbaijan supplies 20 percent of natural gas demand of Turkey and 90 percent in Georgia. It is further mentioned that supplies from Azerbaijan have been getting more interest amid increasing prices of natural gas in Europe.

The main reason behind the crisis is attributed to low reserves of gas storage ahead of winter season. Gazprom, used to be the largest supplier of natural gas to the EU, since provided its gas into five European underground storage facilities to stack up the volume of the gas reserves for energy security. However, with ongoing Russia-Ukraine war, the EU is highly likely to refrain from the heavy reliance on Russian supply of energy giving more priority to diverse sources. In the meantime, Southern Gas Corridor can act as an additional source of gas for Europe whilst it is not deemed as a competition to Russian exports.

Conclusion

The recent policy and existing circumstances such as increasing demand for energy, Russia-Ukraine war and esc. in the EU has focused on solving multi-dimensional energy problems of member countries such as security, diversification, and sustainability of supply. Mitigating energy security risks in the import of natural gas received particular attention following the disputes between Russia and Ukraine. In this regard, the EU has supported various energy projects to diversify sources of natural gas imports into the region.

Azeri natural gas is amongst the more relevant import options for the EU. However, despite the availability of cheaper alternatives, natural gas imports from Russia dominate the import mix in the EU, and in particular in Italy which will be the entry point for Azeri natural gas via the SGC into the EU. The continent prefers to cooperate with Azerbaijan due to several reasons. Firstly, Azerbaijan has a favorable geographical location as a producer and transit country by being the perfect point for the transportation of energy resources from the Caspian Basin. In this sense, the cooperation between Azerbaijan and the EU has further intensified with the European Neighbourhood Policy and followed by the Eastern Partnership Program. Azerbaijan plays a significant role between the West and East; this feature makes it strategically important for Western countries in terms of security as well. On the other hand, Azerbaijan is also interested in

political and economic cooperation with the EU to reach the global market and to be recognized as a regional power.

The SGC in general fit well into its diversification strategy. The EU, as a regulatory state, has chosen this as a key step in implementing its energy strategy among the member countries and in nearby countries. Support for the project comes in the form of investments, regulatory incentives, and political endorsements. The EU support for the project is based on its public good intention and strategic choice.

Energy plays a key role at the core of national sovereignty and is of key significance for global competition. It seems that in the case study of EU-Azerbaijan energy relations,

Azerbaijan is a reliable and strategic partner due to economic, geopolitical and security interest of the EU. As a result, relations between the European Union and Azerbaijan are intensifying rapidly. Since the end of 2020, Azerbaijan has started exporting natural gas to Europe via the corridor. Last year, 8.5 billion cubic meters of natural gas were transported to Europe. This figure is expected to rise to 10 billion cubic meters in 2022. In total, Azerbaijan will transport 10 billion cubic meters of natural gas to Europe in the first stage and 20 billion cubic meters in the second stage. The capacity of the Southern Gas Corridor will be 31.5 billion cubic meters, which will be an importantly new alternative source for Europe. ●

References

- ACWA POWER. (2020). Azerbaijan Wind IPP. <https://www.acwapower.com/en/projects/azerbaijan-wind-ipp/>
- Azimov, A. (2021). European energy policy and the eu-azerbaijan energy cooperation. *Journal of Comparative Politics*, 14(1), 71-90.
- Bayramov, Vugar and Hasanov, Rashad and Aghayarli, Leyla and Kadyrov, Zaur and Aghahasanli, Ismayil and Isayev, Sanan (2017), A Comparative Study on Development of Small and Medium Enterprises (SMEs) in Azerbaijan Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3485576> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3485576>
- Bayramov, V., Hasanov, R., Gasimova, N. (2021). Perspectives on the Analysis and Development of Social Policies in Azerbaijan. In: Tajmazinani, A.A. (eds) Social Policy in the Islamic World. International Series on Public Policy . Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-57753-7_10
- CESD (2022), Azerbaijani gas export to Europe: what advantages are there?, <https://cesd.az/y/panel/uploads/-32475285090-CESDBriefAzerbaijaniGasExport.pdf>
- Hasanov, F. J., Mahmudlu, C., Deb, K., Abilov, S., & Hasanov, O. (2020). The role of Azeri natural gas in meeting European Union energy security needs. *Energy Strategy Reviews*, 28(February), 100464. <https://doi.org/10.1016/j.esr.2020.100464>
- EXPERT GROUP (2020), A Preliminary Assessment of the Impact of the COVID-19 Pandemic on Azerbaijani Economy, <https://ssrn.com/abstract=3676919> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3676919>
- June, P. F. I. I. (2020). Azerbaijan's renewable potential. 674, 2018-2021.
- Vugar Bayramov, Gulnara Abbas (2017), Oil shock in the Caspian Basin: Diversification policy and subsidized economies, *Resources Policy*, Volume 54, Pages 149-156, ISSN 0301-4207, <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2017.10.006>

Links:

- <https://www.aa.com.tr/en/turkey/azerbaijans-natural-gas-enough-for-neighbors-europe-says-energy-minister/2533108#>
https://ec.europa.eu/info/news/eu-azerbaijan-senior-officials-meet-reinforce-energy-cooperation-2022-may-13_en
https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/european-neighbourhood-policy/countries-region/azerbaijan_fi#:~:text=Azerbaijan%20is%20an%20important%20energy%20partner%20for%20the%20EU%2C%20currently,through%20the%20Southern%20Gas%20Corridor
https://minenergy.gov.az/en/layiheler/cenub-qaz-dehlizi_2196
<http://www.geostrategiya.az/news.php?id=185>
<https://apa.az/az/senaye-ve-energetika/deputat-azerbaycanin-avropanin-enerji-tehlukesizliyindeki-rolu-daha-da-arta-caq-685113>
<https://nezermedia.az/siyaset/107162-azerbaycan-qazinin-avropanin-tehlukesizliyinde-rolu-artir.html>
<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-60181330>
<https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-to-supply-11-bcm-of-natural-gas-to-europe-in-2023-2021-12-17-58/>

Səmirə MİR-BAĞIRZADƏ

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Yaponiya mədəniyyəti

Yapon mədəniyyəti - Asiya, Avropa və Şimali Amerikadan müxtəlif mədəniyyətlərin birləşməsidir. Yapon dili - Çin kandzi simvollarını, hiragana və katakana hecalı əlifbasını mənimşəmişdir.

Kandzi ilə yazılmış "Yaponiya" sözü

Yapon mədəniyyəti - xarici dünya ilə harmoniyaya çatmağımı, təbiətin gözəlliyini böyük və kiçikdə görmək bacarığını əks etdirir.

Yapon mifologyasında ilahi həyat yoldaşları - İdzanagi və İdzanami bütün dünyanın əcdadları, əsasını qoyanları hesab olunurdu. Onlardan böyük tanrılar üçlüyü - Günnəş ilahəsi - Amaterasu, Ay ilahəsi - Tsukiyomi və Fırtına və Külək tanrısi - Susanoo yarandı. Qədim yaponların təsəvvürlərinə görə, tanrıların yer üzündəki görünüşü yox idi, onlar ancaq təbiətin özünə - təkcə Günəşə və Aya deyil, həm də "kami" ruhları (yapon dilində "kami" sözü "ilahi külək" deməkdir) kimi hörmət, ehtiram edilən dağlara və qayalara, çaylara və şəlalələrə, ağaclarla və otlara təcəssüm edilmişdir. Təbiətin bu cür ilahilikəşdirilməsi orta əsrlərin bütün dövrü ərzində qorunub saxlanıldı və "Şinto" - "tanrıların yolu" adlandırıldı, Yaponianın milli dini oldu, avropalılar bunu "Şintoizm\sintoizm" adlandırdılar.

Təbiətin gözəlliyinə heyran olmaq bacarığı - yaponların milli xarakterinin xüsusiyyəti kimi Yaponiya mədəniyyətində də əks olunmuşdur. Qədim yaponlar inanırdılar ki, adalar və orada yaşayan insanlar yapon mifologiyasına böyük təsir göstermiş kami tərəfindən yaradılmışdır. İmperator kultu da bu fikirlərlə əlaqələndirilir - imperator ailəsi - Yapon arxipelaqının yaradıcı tanrılarının nəslindən olduğuna inanılırdı və təsdiq olundurdu. Yapon adalarının tanrılar tərəfindən yaradılması və ölkə üzərində hakimiyətin tanrıların nəslinə (Dzimmu və Ninigi) ve-

rilməsi ilə bağlı qədim Şinto mifləri və əfsanələri "Kodziki" və "Nihongi" yazılarında qorunub saxlanılmışdır.

Daha sonra buddizm Hindistandan Koreya və Çin vasitəsilə ölkəyə nüfuz etdi və 552-ci il yeni bir dinin qəbulu üçün rəsmi tarix hesab olunur. Buddizm - Yaponianın təhsilinə, ədəbiyyatına və incəsənətinə, memarlıqına böyük təsir göstərmişdir, baxmayaraq ki, özü əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir və Hindistan və Çin Buddizmindən çox fərqli idi. İmperator Sōmu (Şomu) (724-748) dövründə Buddizm dövlət dini kimi tanıdıldı.

Buddist istiqaməti Zen (Dzen) (Görmək, Müşahidə etmək) Yaponianın memarlığına böyük təsir göstərmişdir. Bu təlim təkcə təbiətə heyran olmağa deyil, həm də onda kainatın ümumi qanunlarını görməyə çalışmağa çağırırdı. Zen monastırlarının mühüm yeniliyi - xüsusi simvolik, rəmzi bağlar idi. Belə bir bağın tərkibinin əsas elementləri - ölçüsü və forması ilə diqqətlə seçilmiş daşlar və ya real ola bilən su idi - su gölü və ya axın, balaca cay şəklində, ya da simvolik olaraq - qum və ya çinqıl şəklində idi. Rəssam daşları, ağacları, kolları məharətlə yerləşdirirdi ki, bağçaya baxan insanda uzaq bir məkan təəssüratı yaransın. Ən məşhur bağlar - Kyotodadır.

Bağların digər növləri - tyaniva (çay bağları) çay kultu və çay mərasimi ilə əlaqələndirilir. Kasaların, vazaların mühüm rol oynadığı çay mərasimi kultunun formallaşması ilə Tokonabe, Şigaraki, Tamba, Bzen, Seto keramika mərkəzlərinin çiçəklənməsilə əlaqələndirildi. 15-ci əsrin sonlarından çay mərasimi - "ikebana"(buket) təşkil etmək sənətinin inkişafını

da müəyyən etdi, eləcə də "sukio" - çay mərasimləri üçün / evlər üçün bir memarlıq növü, sonra isə yaşış binaları (onların interyerinin məcburi təfərrüati taxça (tokonoma) və samanla örtülmüş (tatami) döşəmə idi.

Minka adlanan adı yaponların ənənəvi taxta evləri - ölkənin iqliminə maksimum uyğunlaşdırılmışdır. Hazırda minka - yalnız kənd yerlərində qorunub saxlanılır. Dekorativ rəsmdən ekranlarda, divarlarda və arakəsmələrdə geniş istifadə olunurdu.

Müasir Yapon memarlığı yerli yapon ənənələrini, eləcə də müasir dünya memarlığının elementlərinin yüksək texnologiyanın üstünlüyü ilə birləşməsini birləşdirir, təbiətlə - üzvi şəkildə bağlıdır, memarlıqda - həndəsi formalardan istifadə olunur. Məşhur yapon memarları - Kenzo Tange, Yošio Taniquiči, Karumaso Yamaşitodilar.

Katsushika Hokusai "Kanaqavadakı Böyük Dalğa"

Yaponiyanın dekorativ-tədbiqi sənəti müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur - bunlar ənənəvi Yapon kuklları, miniatür heykəltəraşlıq - netske, origami, ikebana, bonsay, çay mərasimi üçün keramika, əl ilə boyanmış parça, temari-dir (toplaların üzərində Yapon milli tikmə texnikası).

Teatrin ən erkən növlərindən biri 14-15-ci əsrlərdə inkişaf edən no (yapon dilindən tərcümədə "istedad, məharət") teatri idi, burada aktyorlar maskalar da və dəbdəbəli geyimlərdə oynayırdılar, bu teatr - maskalı dram sayılırdı.

Yapon teatri yapon mədəniyyətinin formallaşmasında böyük rol oynamışdır. 17-ci əsrədə Yapon kabuki teatrının ən məşhur növlərindən biri kabuki teatrı (tərcümədə "yapon mahnısı", o, rəqs, bacarıq kimi tərcümə olunur) inkişaf etdi, bu teatrin aktyorları yalnız kişilərdən ibarət idi, üzləri çətin, mürəkkəb şəkildə maskalanmışdı.

Heyan dövründə (794 - 1185) klassik yapon musiqi janrı - qaqaki (incə musiqi) formalışmışdır, bu da orkestrin ifa etdiyi musiqisidir (zənglər, zərb nəfəs alətləri).

Qapalı coğrafi məkanda baş verən bütün yapon həyatının strukturu -yaponların mədəniyyətində minimal vasitələrlə yarada bildikləri - kiçik formalara can atmasına səbəb oldu. Bu - yaponların ləkələşməsi ifadə edən yaponlar tərəfindən icad edilən qatlanan yelpikdir və həmçinin hər hansı bir daxili bəzəkdən imtina olan yüngül bir evdir, bu - Kainatın bütün müxtəlifliyini simvolizə edən- daşlardan, çıraqlardan,

dan ibarət -bağ və yalnız ağ kağız, firça və qara mürəkkəb tələb edən monoxrom rəsm (sumi-e) də - sevgisindən xəbər verir. Ədəbiyyat da bu aqibətdən qaçmadı, xüsusən də poeziya: hokku/hayku - miniatür qafiyəsiz üç misralı şeir və tanka - qısa qafiyəsiz mahnı:

Sakitcə, səssizcə sürüñür İlbiz,
Fuji yamacından aşağı
Çox yüksəklərə qədər.

(Koboyashi Issa)

Əsrlər boyu Yaponiyanın iqtisadi strukturu çox yavaş dəyişdi. Bununla belə, 20-ci əsrin ikinci yarısında Yaponiya iqtisadiyyatı Koboyashi İssanın təsvir etdiyi yavaş hərəkət edən ilbizi deyil, ən yüksəklərə atılan raketin xatırladır.

Ölkənin müharibədən sonraki uğurları - bütün dünyada "Yapon möcüzəsi" kimi qiymətləndirilib. İndi Yaponiyani - iqtisadi super dövlət adlandırırlar. Müasir Yaponiya - yüksək texnologiyaya, elm və iştehsalin ən son nailiyyətlərinə diqqət yetirir. Yaponiya elmi və texnologiyası - robotların, tibbdə ən son texnologiyaların, elektronikanın, mikroprosessorların yaradılmasında dünyada aparıcı yerlərdən birini tutur.

Yüksək texnoloji səviyyə, eləcə də ölkədə elmin inkişafı və milli adət-ənənələrə hörmət sayəsində yapon mədəniyyəti bəşər cəmiyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Demək olar ki, Yaponiya 22-ci əsrədə yaşayır - bu, dünya sivilizasiyasının ən yüksək amilidir. ●

Ədəbiyyat:

1. Markova A.N. *Kulturologiya. Dünya mədəniyyəti tarixi*, Moskva, Uiniti, -2000.
2. *Yaponiya incəsənəti. Təsviri İncəsənət Media Ensiklopediyası*.
3. E. A. Hacıyeva. *Doğan Günəş ölkəsi. Yaponiyanın tarixi və mədəniyyəti*. - Rostov--Donda: Fenix, 2006. - 256 s. - (Qızıl fond).

Ürəyə və bağırsaqlara faydası ilə seçilən giləmeyvə

*Bağban ürəyindən su içsədə nar
Axırda xəstələr qisməti olar*

Azərbaycan torpağında yetişən məşhur giləmeyvələrdən biri də nardır. Bioloq alimlər indiyədək narın faydaları ilə bağlı çoxlu araşdırmaclar aparmış, fikir söyləmişlər. Sağlamlığımıza olduqca böyük dəyəri olan bu cənnət meyvəsinin faydaları haqqında oxucularımızı məlumatlaşdırırıq.

Nar hüceyrələrin zədələnməsi, sərbəst radi-kallarla mübarizə aparmağa kömək edən, müxtəlif xəstəliklərdən, o cümlədən xərçəng və ürək-damar problemlərindən qoruyan zəngin antioksidant mənbəyidir. O antioksidantlar ki, dəri, beyin və göz sağlamlığını da yaxşılaşdırır. Çünkü narın tərkibində E, A və C vitaminləri və müxtəlif minerallar, o cümlədən natrium, maq-nezium, dəmir, fosfor və s. mövcuddur.

Narın tərkibindəki lif bağırşaqlara müsbət təsir edir. Tərkibində olan polifenollar bağırşaqlarda faydalı mikroorganizmləri qidalandıraraq, prebiyotik rolunu oynayır. Bu, bağırşaq mukozasının vəziyyətini yaxşılaşdırır və iltihabı azaldır. Narın tərkibində aşağı şəkər var, bu da onları diabetli insanlar üçün belə qan qlükoza səviyyəsinə nəzarət etmək üçün əlverişli edir. Xolesterin və şəkəri tarazlaşdırın nar xərçəng hüceyrələrinin inkişafının qarşısını alır və ürək sağlamlığını qorumağa kömək edir.

Narın eks təsirlərindən ən ciddisi allergiyaya səbəb olmasına görədir. Bu allergiyanın simptomları qasıńma, şışlık, boğazda qıcıqlanma, mədə ağrısıdır. Ağır hallarda nəfəs darlığı, boğazın və dilin şısməsi və hətta anafilaktik şok ola bilər.

Mütəxəssislər bildirirlər ki, nar yeyərkən toxumları atılmamalıdır. Faydalarından yararlanmaq istəyənlər suyunu çıxarıb, toxumlarını ayırib toz halına saldıqdan sonra davamlı olaraq istifadə edə bilərlər. Nar dənələrinin ən əhəmiyyətli faydalalarından biri də xərçəngə qarşı qoruyucu təsirə malik olmasıdır.

Nar qabığı və yarpaqları hər cür həzm problemlərinin səbəb olduğu mədə narahatlığını və ya ishalı sakitləşdirmək üçün istifadə olunur. Bu meyvələrin yarpaqlarından hazırlanan çayın qəbulu da həzm problemlərinin sağalmasına kömək edir.

- Narın qabıqlarından çay dəmləyib içilərsə, ishalı kəsir, bağırşaq qurdalarını tökür, dənələrini örtən pərdə isə həzmi asanlaşdırır.

- Narın tərkibində güclü polifenollar və bol lif var.

- Narın qurudulmuş toxumları salatlara, desertlərə, qatıqlara və hətta yeməklərə əlavə etməklə istehlak edilə bilər. Səhərlər acqarına bal

və ya bəkməzlə istehlak edildikdə sağlamlıq üçün daha faydalı olan nar dənələri tərkibindəki oleik və linoleik turşusu sayəsində orqanizmi xərçəng hüceyrələrindən qoruyur.

- Nar bədəni və qəlbi qüvvətləndirir.
 - Şirin nar mədənin fəaliyyətini gücləndirir, turş nar isə mədədə olan yanma hissini aradan qaldırır.
 - Dırnaq iltihabı və cərrahi yaraların müalicəsində nar tumunun balla birlikdə qarışdırılaraq əldə edilən məlhəmindən istifadə məsləhət görürlür.
 - Ən çox mədə-bağırsaq xəstəlikləri zamanı istifadə edilir, nar boğaz, sinə, ağı ciyərlər üçün önemlidir, öskürəkdən şikayəti olanlar ondan istifadə edə bilərlər.
 - Mədə iltihabına qarşı çox faydalıdır. İshalı saxlayır və ürəkbulanmayı aradan qaldırır.
 - Hər il narin 3 ədəd çiçəyindən yeyən göz ağrısından qorunmuş olar deyiblər...

Nar suyunun faydaları və məsləhətlər

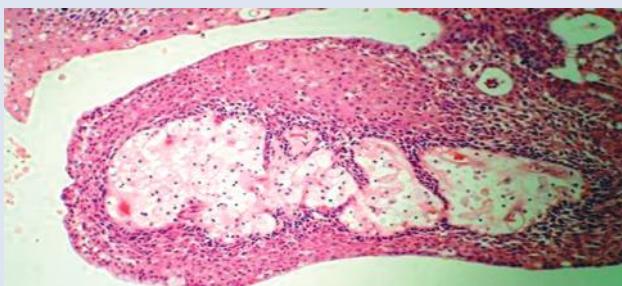
- Hər gün nar suyu içmək insanın bel nayihə-sindəki yağların əriməsinə səbəb olur.
 - Damarlarda yaranan tıxanıqlıqda faydalıdır
 - bir fincan nar suyu 10 fincan yaşıl çaya bəra-bərdir.
 - Narın tərkibində xərçəngə qarşı müdafiə özəlliyinə sahib olan antioksidantlar var. Şirədəki adıçəkilən maddə qırmızı sərab, yasıl cay,

portağal şirəsindəki ilə müqayisədə 3 dəfə çoxdur.

- Ürəyin ən gözəl dərmənə 1 stəkan nar suyu-dur.
 - Gözdəki sarılığı aradan götürmək üçün meyvənin içindəki ətli qismi ilə narın suyu çıxa-rılır və bir miqdar bal ilə qarışdırılıb məlhəmə olanadək bişirilir. Daha sonra bu məlhəmlə gö-zə sürmə kimi çekilir.
 - Bir ədəd narın suyu yaşıl çaya nisbətən 3 qat daha güclü antioksidanta malikdir.
 - Nar suyu qan yaradıcı, təzyiq salıcı, enerji verici xassəyə də malikdir.
 - Pəhrizinizə nar suyu əlavə etmək bədənini-zə əhəmiyyətli faydalar verə bilər.
 - Araşdırmałara görə, 1 stəkan nar şirəsi içən kişilərdə testosterone nisbətləri artıb.
 - Nar suyu içmək qan axınıni yaxşılaşdırma-ğə, stenokardiyani azaltmağa və damarlarda löv-hə əmələ gəlməsinin qarşısını almağa kömək edir.
 - Nar suyu bundan başqa, idman performansı-ni yaxşılaşdırıra və məşqdən sonra daha sürətli bərpa olunmağa kömək edə bilər.
 - Nar suyu dizenteriya və vəba kimi problemləri azaltmaq üçün də istifadə edilir.
 - Diş ətinin iltihabı zamanı, bir də diş çürü-mələrində narın suyundan istifadə etmək məslə-hət görülür.
 - Nar suyu təmiz halda yox, bir qədər iliq su-qatıb içmək lazımdır. Eləcə də o, diş minasını zədələdiyindən nar şirəsini borucuq ilə için.
 - Nar suyu mədənin selikli qişasını aşılıaya bi-lər. Onu acqarına içməyin! ●

Beyin xərçənginin müalicəsi üçün effektiv üsul hazırlanıb

ABŞ-in Harvard Tibb Məktəbinin alimləri nadir rast gəlinən beyin şisi - papilyar kraniofaringioması üçün yeni müalicə üsulu hazırlayıblar və yeni üsul şislərin kiçilməsində effektiv olub.

Araşdırmanın nəticələri "New England Journal of Medicine" nəşrində dərc olunub.

Tədqiqat 16 xəstəni əhatə edib, onlardan 15-i vemurafenib və kobimetinib kombinasiyası ilə azı 28 günlük terapiya kursunu tamamlayıb. Dörd dövr ərzində şiş ölçüsündə orta azalma 68%-dən 99%-ə qədər (orta hesabla 91%) dəyişib.

Yeddi xəstə eksperimental terapiyanın dayandırılmasından sonra başqa müalicə almayıb. Altı pasiyentin təxminən iki illik müayinəsi şisin böyüyədiyini üzə çıxarıb. Müalicə zamanı xəstələrin heç birində şiş böyüyməyib, ölü olmayıb.

İlon Mask könüllülər axtarır - Beyninə çip yerləşdirəcək

Milyarder iş adamı İlon Maska məxsus "Neuralink" şirkəti beyinə çiplərin implantasiyası üçün insan axtarışındadır və bunun üçün iflic olmuş könüllülərə ehtiyac var. Qeyd olunub ki, proses altı il davam edəcək.

"Vertikal onurğa beyni zədəsi və ya ALS xəstələrinə üstünlük veriləcək. Subyektlər beynin hərəkətə nəzarət edən nahiyyəsinə xüsusi robotun köməyi ilə cərrahi yolla implantasiya edilmiş çipə sahib olacaqlar. Bu da onlara yalnız öz düşüncələrindən istifadə edərək kompüter cursorunu və ya klaviaturanı idarə etməyə imkan verəcək", deyə bildirilib.

Xatırladaq ki, çipin heyvanlarda aparılan təcrübələr zamanı bir sıra ağrılarə səbəb olduğu bildirilmişdi. Bundan qabaq Mask iddia etmişdi ki, onun texnologiyası kor və ya iflic olan insanlara tam həyata qayıtmaga imkan verəcək.

Süni intellekt xəstə uşağa düzgün diaqnoz qoyub

Süni intellektə malik "chatbot" ChatGPT ABŞ-dan olan uşağa diaqnoz qoymağa kömək edib.

Müalicə edən 17 həkim üç il ərzində uşağın xəstəliyinə dəqiq diaqnoz və düzgün müalicə təyin edə bilməyib.

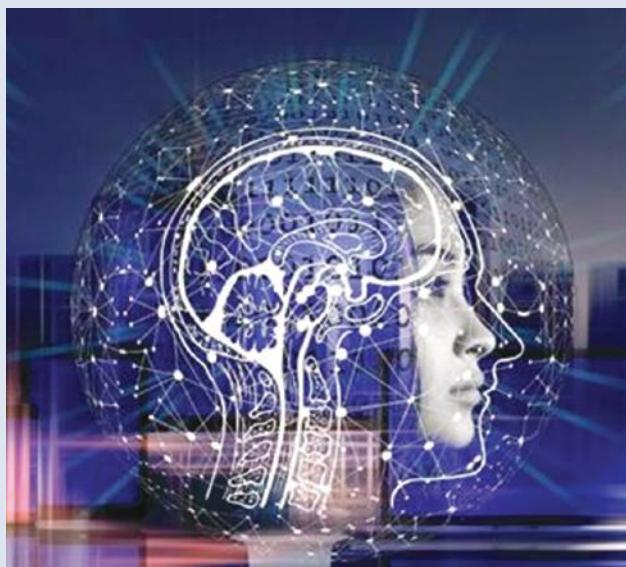
Daimi ağrılar hiss etməyə başlayanda Alex dörd yaşında idi. Anası Kortni oğluna bir növ kömək etmək üçün ona hər gün ağrıkəsicilər verirdi. Bundan əlavə, oğlanın əhval-ruhiyyəsi pozuldu, əsəbləşdi və sol ayağı düzgün işləməməyə başladı.

Çarəsiz qalan amerikalı, Aleksin simptomlarını və müayinə nəticələrini xüsusi formada təsvir edən ChatGPT-dən istifadə etdi.

Buna cavab olaraq, uşağa çox nadir bir diaqnoz qoyuldu - onurğa beyni sindromu. Bunu neyrocərrahlar da təsdiqlədilər. Mütəxəssislər oğlanın üzərində cərrahiyyə əməliyyatı apararaq onu ağrılarından azad ediblər. Uşaq hazırda həkim nəzarətindədir və sağalır.

Yeni tip beyin hüceyrəsi aşkar edilib

Lozanna Universitetindən (UNIL) bir qrup şəxs neyronlar və qidal hüceyrələr arasında olan yeni tip beyin hüceyrəsi kəşf edib.

Belə ki, əvvəller hesab olunurdu ki, beynin əsas işi bir-biri arasında məlumat ötürü və impulslar yarada bilən neyronlar tərəfindən tənzimlənir. Öz növbəsində, onlara bir sıra struktur, enerji və immun funksiyaları yerinə yetirən, həmçinin fizioloji proseslərin sabitləşməsi üçün cavabdeh olan qidal hüceyrələr kömək edir. Qidal hüceyrələr arasında sinapsları əhatə edən astrositlər var ki, bunlara neyrotransmitterlərin sərbəst buraxıldığı hüceyrələrin birləşmə nöqtələri deyilir.

İndi tədqiqatçılar sinapslar arasında məlumat ötürmək üçün lazım olan molekulyar mexanizmləri tənzimləyən astrositin xüsusiyyətlərinə malik yeni bir hüceyrə növü olduğunu sübut ediblər. Başqa sözlə, bu hüceyrələr neyronların əlaqə səviyyəsinə nəzarət edir.

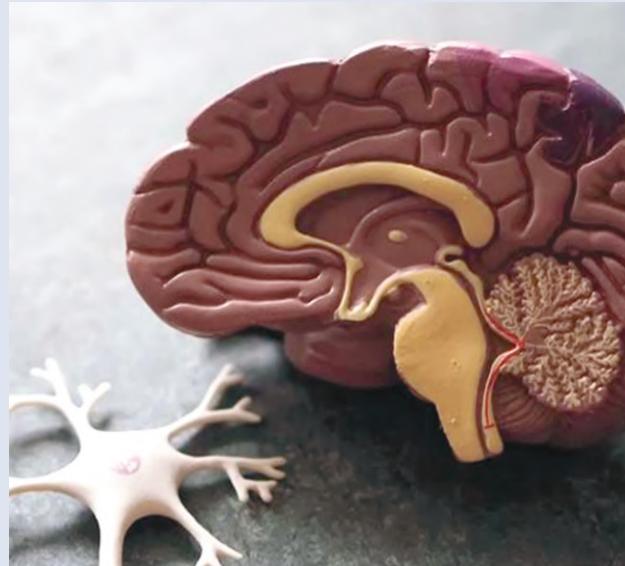
Bu prosesin pozulması yaddaş problemlərinə səbəb olur. Həmçinin, siçanlar üzərində aparılan təcrübədə glutamaterjik astrositlər məhv edildikdə epileptik tutmaların artdığını nümayiş etdirmək mümkün olub. Bu hüceyrələr üzərində əlavə tədqiqatlar Parkinson və ya Alzheimer xəstəliyi ilə mübarizə aparmaq üçün yeni terapевtik yollara yol aça bilər.

Yeni süni zəka modeli hazırlanır

"The Information" saytının verdiyi məlumatda əsasən "Apple" şirkəti hal hazırda bir neçə süni zəka modelinin hazırlanması ilə məşğuldur və onlar müxtəlif komandalar arasında bölünüb'lər.

SİA yerli mənbələrə istinadən xəbər verir ki, şirkət isə onların təlimatlandırılması üçün hər gün milyonlarla dollar vəsait xərcləyir. Məlumatda qeyd edilib ki, şirkətin nitq istiqamətində süni zəka modelinin hazırlanması ilə məşğul olan şöbəsi Foundational Models adlanır. Bu şöbəyə 16 nəfər mütəxəssis daxildir və onların arasında keçmiş Google mühəndisləri də var. Bu şöbəyə rəhbərliyi isə şirkətin süni zəka şöbəsinin rəhbəri John Giannandrea edir.

O, şirkətə 2018-ci ildə Siri-nin yaxşılaşdırılması üçün qoşulub. Süni zəka texnologiyası üzərində şirkətin digər komandaları da çalışırlar. Məsələn, Visual Intelligence adlı şöbə fotosun tərtib edilməsi ilə məşğul olan süni zəka modeli üzərində, digər bir komanda isə mətnlə-

rin tanınması və tərtibatı ilə məşğul olan multimodal süni zəka modeli üzərində çalışır. Anonim şəxslərin vermiş olduqları məlumatata əsasən Apple hal hazırda Ajax GPT adlı təkmilləşdirilmiş dil modelinə sahibdir. Məlumatda qeyd edilib ki, sözügedən dil modeli özündə 200 milliard parametri birləşdirir və o, "OpenAI" şirkətinin GPT-3.5 dil modelindən daha güclüdür.

Redaksiyaya göndərilən məqalələrə dair tələblər

1. Məqalələr redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır;
2. Məqalələrin əvvəlində müəlliflərin soyadı, adı, atasının adı, elmi dərəcəsi, elmi rütbəsi, iş yeri, vəzifəsi, telefon nömrəsi, elektron ünvanı göstərilməlidir;
3. Material və ona aid şəkillər (şəkillər ayrıca fayl olaraq, böyük ölçüdə) redaksiyanın elektron ünvanına göndərilməli, yaxud da disk və ya yaddaş kartı ilə təqdim edilməlidir;
4. Məqalələr elmi-populyar janrda, Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində təqdim olunmalıdır;
5. Məqalələr Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatında, TimesNew Roman şrifti ilə 14 pt ölçüdə, 1.5 intervalda işlənilməli, həcmi 4 səhifədən artıq olmamalıdır (məqaləyə aid şəkillər və müəllifin şəkli əlavə edilməlidir);
6. Təqdim olunmuş materiallarda səhifələr, cədvəl və şəkillər nömrələnməlidir;
7. Ədəbiyyat siyahısı verildikdə hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə olunma ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnməlidir;
8. Məqalələrdə göstərilən məlumat və faktlara görə redaksiya məsuliyyət daşıdır;
9. Redaksiyaya daxil olan məqalələr rəyə təqdim edilir və müsbət rəy almış yazılar çapa tövsiyə olunur. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Ünvan: AZ 1073, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115

"Elm və həyat" jurnalının redaksiyası.

Tel: (+ 994 12) 538-71-33; 050-353-05-21

E-mail: elm.heyat.jurnal@gmail.com

Çapa imzalanmışdır: 2 oktyabr 2023-cü il

Tiraj: 300

Jurnal "Elm" nəşriyyatında çap olunmuşdur.